НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

(політекономія, мікроекономіка, макроекономіка)

Макроекономіка

УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ • 1921 •

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»

Серію «На допомогу студенту УДФСУ» засновано 2016 року.

Редакційна колегія:
Пашко П. В., д.е.н. (голова)
Шевчук О. А., д.е.н. (заступник голови)
Топчій В. В., д.ю.н.
Мацелюх Н. П., д.е.н.
Кужелєв М. О., д.е.н.
Швабій К. І., д.е.н.
Ріппа С. П., д.е.н.
Мандрагеля В. А., д.філософ.н.
Чмелюк В. В., к.ю.н.
Малинський І. Й., к.н.фіз.вих.
Шевчук В. А., к.ю.н.

У СЕРІЇ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2016

«Методичні основи спеціальної фізичної та технічної підготовки студентів за розділом «Легка атлетика»
«Самостійна робота студента як одна з форм впливу на функціональну, фізичну та психологічну підготовленість»
«Організація роботи командира механізованого взводу»
«5.45-мм автомати Калашникова (АК-74, АКС-74, АК-74Н, АКС-74Н) та 5.45-мм ручні кулемети Калашникова (РПК-74, РПКС-74, РПК-74Н, РПКС-74Н)»
«Гранатомет підствольний ГП-25»
«Ручні гранати»
«Кулемети Калашникова – 7.62, ПК, УЖМ, ПКТ»
«Ручний протитанковий гранатомет РПГ-7»
«9-мм пістолет Макарова (ПМ)»

2017

«Вища та прикладна математика»
«Цивільний захист»
«Програмування мовою JAVA : практикум»
«Інформаційні системи і технології в юридичній практиці»
«Дослідження операцій : практикум»
«Чисельні методи»
«English for Students of Finance»
«Основи військової розвідки»

2018

«Економічна інформатика: практикум»
«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Політекономія»
«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Мікроекономіка»
«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Макроекономіка»
«CASE-технології. Міждисциплінарне інформаційне моделювання»
«Охорона праці»
«Економіка і організація діяльності об'єднань підприємств»
«Основи християнської культури»

ДЕРЖАВНА ФІСКАЛЬНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»
Серію «На допомогу студенту УДФСУ» засновано 2016 року.

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

(політекономія, мікроекономіка, макроекономіка)

Макроекономіка

Навчальний посібник

Ірпінь
2018

УДК 330.1(075.8)
ББК 65.01я73
Е45

Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету державної фіскальної служби України
(протокол № 3 від 29 березня 2018 року)

Рецензенти:
Марченко В. М., професор, доктор економічних наук (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»);
Лазебник Л. Л., професор, доктор економічних наук (Університет державної фіскальної служби України).

Автори:
Мацелюх Н. П., д.е.н., професор; Максименко І. А., к.філос.н., доцент; Теліщук М. М., к.е.н., доцент; Круш П. В., к.е.н., професор; Мартиненко В. В., к.е.н., доцент; Старостенко Г. Г., д.е.н., професор; Поснова Т. В., к.е.н., доцент; Скорик М. О., к.е.н., доцент; Ковальчук В. М., к.і.н., доцент; Корж М. А., к.е.н., доцент; Теліщук М. М., магістр з обліку і аудиту, зав. лабораторією; Рябокінь Т. В., ст. викладач.

Е45 **Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Макроекономіка** : навчальний посібник / Мацелюх Н. П., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. – Ірпінь : Університет ДФС України, 2018. – 430 с. – (Серія «На допомогу студенту УДФСУ», т. 22).

ISBN 978-966-337-481-9

Навчальний посібник підготовлений згідно з вимогами освітньої програми для підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня денної та заочної форм навчання галузей знань 07 «Управління та адміністрування», 05 «Соціальні та поведінкові науки», 12 «Інформаційні технології», спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування», 073 «Менеджмент», 076 «Підприємництво,торгівля та біржова діяльність», 051 «Економіка», 056 «Міжнародні економічні відносини», 122 «Комп'ютерні науки та інформаційні технології» та програми обов'язкової навчальної дисципліни «Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка)», затвердженої Вченою радою Університету ДФС України, пр. № 4 від 24.10.2016.

Посібник містить два змістовних модулі: «Функціонування національної економіки та економічне зростання» і «Теоретичні основи світової економіки».

Кожна тема включає план вивчення теми; логічно-тезовий виклад питань для розгляду на лекції; коментар до питань, які винесені на самостійне опрацювання; термінологічний словник; тести, запитання та завдання для контролю. У списку рекомендованих джерел – підручники, навчальні посібники, наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів.

Буде корисним усім, хто цікавиться економічною теорією.

УДК 330.1(075.8)
ББК 65.01я73

© Мацелюх Н. П., Максименко І. А.,
Теліщук М. М. та ін., 2018
© Університет державної фіскальної
служби України, 2018

ISBN 978-966-337-481-9

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....10

МОДУЛЬ ІІІ (Макроекономіка)

Змістовий модуль IV
Функціонування національної економіки
та економічне зростання

Тема 1. Макроекономічний рівень господарювання та його показники.....11

1.1. Суть макроекономіки як складової економічної теорії. «Кейнсіанська революція» в економічній науці.....11

Примітки та ілюстративний матеріал.....15

1.2. Суть суспільного відтворення та основні макроекономічні показники.....23

Примітки та ілюстративний матеріал.....36

1.3. Національний дохід і його роль у суспільному відтворенні.....36

Примітки та ілюстративний матеріал.....38

1.4. Національне багатство: зміст, структура.....39

Самостійна робота (тези).....41

1.1. Методи макроекономічних досліджень.....41

Примітки та ілюстративний матеріал.....45

1.2. Національне споживання.....46

Примітки та ілюстративний матеріал.....47

1.3. Національне заощадження.....49

Примітки та ілюстративний матеріал.....50

Запитання та завдання для контролю.....51

Термінологічний словник.....52

Контрольні тестові завдання.....54

Методика виконання розрахункових задач.....57

Тема 2. Економічне зростання та циклічний характер розвитку економіки 58
2.1. Економічний розвиток – його сутність, теорії та моделі, цілі та принципи 58
Примітки та ілюстративний матеріал 64
2.2. Економічне зростання: сутність, типи, фактори. Моделі економічного зростання 64
Примітки та ілюстративний матеріал 77
2.3. Динаміка економічного розвитку та показники економічного зростання 80
2.4. Циклічність – форма економічного розвитку 86
Примітки та ілюстративний матеріал 91
Самостійна робота (тези) 92
2.1. Цивілізаційний вимір економічного розвитку 92
2.2. Фінансові кризи: поняття, типи. Валютні кризи 97
Примітки та ілюстративний матеріал 99
Запитання та завдання для контролю 99
Термінологічний словник 100
Контрольні тестові завдання 102

Тема 3. Розподіл доходів населення і соціальна політика держави 104
3.1. Доходи населення та їх види 104
Примітки та ілюстративний матеріал 117
3.2. Диференціація та розподіл доходів населення. Крива Лоренца 119
Примітки та ілюстративний матеріал 124
3.3. Рівень життя населення та бідність. Індекс злиденності 124
Примітки та ілюстративний матеріал 134
3.4. Соціальна політика держави 134

Примітки та ілюстративний матеріал 144
Запитання та завдання для контролю 145
Термінологічний словник 146
Контрольні тестові завдання 148

Тема 4. Відтворення робочої сили і зайнятість 150
4.1. Відтворення робочої сили та ринок праці 150
Примітки та ілюстративний матеріал 159
4.2. Зайнятість та безробіття: суть і форми. Теорії зайнятості. Закон Оукена 159
Примітки та ілюстративний матеріал 163
4.3. Заходи щодо соціального захисту населення 176
Примітки та ілюстративний матеріал 178
4.4. Ринок праці України в процесі адаптації до вимог інформаційної економіки 180
Самостійна робота (тези) 182
4.1. Безробіття: макроекономічні причини та наслідки 182
Примітки та ілюстративний матеріал 187
Запитання та завдання для контролю 187
Термінологічний словник 188
Контрольні тестові завдання 191

Тема 5. Державне регулювання ринкової економіки. Макроекономічна політика 194
5.1. Об'єктивна необхідність державного регулювання 194
Примітки та ілюстративний матеріал 206
5.2. Еволюція ролі держави в економічних теоріях 206
Примітки та ілюстративний матеріал 214
5.3. Сутність державного регулювання та концепція «ефективної держави» 215

5.4. Сутність макроекономічної політики 222
Самостійна робота (тези) 227
5.1. Держава як регулятор національної економіки 227
Примітки та ілюстративний матеріал 230
5.2. Включення держави в економічну систему 232
Запитання та завдання для контролю 232
Термінологічний словник 233
Контрольні тестові завдання 234

Тема 6. Фінансова система. Державний бюджет. Бюджетний дефіцит і державний борг 237
6.1. Фінансовий ринок та механізм його регулювання 237
6.2. Державні фінанси та їх роль у ринковій економіці 238
6.3. Державний бюджет: структура доходів і видатків 243
6.4. Бюджетний дефіцит. Державний борг. Шляхи досягнення збалансованості держбюджету 258
Самостійна робота (тези) 270
6.1. Державний борг як інструмент регулювання. Дефолт і методи його врегулювання 270
Примітки та ілюстративний матеріал 274
6.2. Інфляція: макроекономічні причини та наслідки 274
Примітки та ілюстративний матеріал 277
Запитання та завдання для контролю 277
Термінологічний словник 278
Контрольні тестові завдання 281

Тема 7. Грошово-кредитна та фіскальна системи 282
7.1. Грошово-кредитна система, її елементи та типи 282
7.2. Механізм грошово-кредитного регулювання 292
7.3. Рівновага на грошовому ринку 300
Примітки та ілюстративний матеріал 305

7.4. Податкова система: суть, структура, значення, принципи побудови та функціонування. Крива А. Лаффера та визначення межі оподаткування 307
Примітки та ілюстративний матеріал 317
Самостійна робота (тези) 321
7.1. Модель пропозиції грошей. Грошовий мультиплікатор 321
7.2. Попит на гроші: ефекти доходів, цін та процентних ставок 322
Запитання та завдання для контролю 327
Термінологічний словник 328
Контрольні тестові завдання 331

Змістовий модуль V.
Теоретичні основи світової економіки.

Тема 8. Сучасне світове господарство. Економічна інтеграція та глобальні проблеми сучасності 335
8.1. Економічний зміст та етапи розвитку світового господарства 335
Примітки та ілюстративний матеріал 339
8.2. Міжнародний поділ праці, спеціалізація та інтернаціоналізація господарських відносин і продуктивних сил 339
Примітки та ілюстративний матеріал 342
8.3. Транснаціональні корпорації та їх роль в системі світового господарств 344
Примітки та ілюстративний матеріал 346
8.4. Міжнародна економічна інтеграція 347
Примітки та ілюстративний матеріал 350
Самостійна робота (тези) 351
8.1. Причини виникнення та суть глобальних проблем сучасності 351
Примітки та ілюстративний матеріал 354

Запитання та завдання для контролю 355
Термінологічний словник 356
Контрольні тестові завдання 357

Тема 9. Форми міжнародних економічних відносин. Міжнародна валютна система 359
9.1. Суть і різновиди міжнародних економічних відносин 359
Примітки та ілюстративний матеріал 363
9.2. Міжнародна торгівля, її види та структура. Протекціонізм і вільна торгівля. Митні та не митні засоби регулювання зовнішньої торгівлі 367
Примітки та ілюстративний матеріал 375
9.3. Міжнародна міграція трудових ресурсів 384
9.4. Міжнародні валютні відносини. Міжнародні валютно-фінансові організації 387
Примітки та ілюстративний матеріал 391
Запитання та завдання для контролю 394
Термінологічний словник 394
Контрольні тестові завдання 396

Тема 10. Україна у світовій економіці. Становлення ринкової економіки в Україні 397
10.1. Економічний потенціал України 398
Примітки та ілюстративний матеріал 401
10.2. Ринкове середовище 402
Примітки та ілюстративний матеріал 405
10.3. Зовнішньоекономічні зв'язки підприємств України 405
Примітки та ілюстративний матеріал 409
10.4. Основні економічні пріоритети розвитку незалежної України 409
Примітки та ілюстративний матеріал 412

Самостійна робота (тези) 412
10.1. Оцінка та аналіз економічного потенціалу національних економік.....412
Примітки та ілюстративний матеріал 414
10.2. Розвиток економічної теоретичної думки в Україні в роки незалежності 415
Примітки та ілюстративний матеріал 418
Запитання та завдання для контролю.....419
Термінологічний словник.....420
Контрольні тестові завдання.....421

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС 424

ПЕРЕДМОВА

Серед спеціальних наук економічна теорія як самостійна галузь знань посідає особливе місце – вона є загальною основою, методологічною базою всіх економічних наук.

Мета навчальної дисципліни полягає у комплексному вивченні економічних відносин як форми суспільного виробництва, пізнання основ економічного життя суспільства у взаємозв'язку з потребами та інтересами людей, вивчення проблем ефективного використання суспільством обмежених виробничих ресурсів і шляхів досягнення максимальних кінцевих результатів для задоволення людських потреб, що невпинно зростають.

Завданням навчальної дисципліни є забезпечення ґрунтовної підготовки з економічної теорії як базової дисципліни навчального плану підготовки бакалаврів, глибоке розуміння студентами законів і категорій цієї науки, закономірностей функціонування і розвитку економічних систем, сутності ринкової економіки, способів і методів ефективного використання обмежених економічних ресурсів і проблем, пов'язаних з переходом українського суспільства до соціальної ринкової економіки.

Пропонований навчальний посібник адресований студентам денної та заочної форми навчання, які здобувають перший (бакалаврський) рівень вищої освіти галузей знань 07 «Управління та адміністрування» спеціальностей 072 «Фінанси, банківська справа та страхування», 073 «Менеджмент»; 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність»; 05 «Соціальні та поведінкові науки» спеціальностей 051 «Економіка», 056 «Міжнародні економічні відносини»; 12 «Інформаційні технології» спеціальності – 122 «Компютерні науки та інформаційні технології».

Він охоплює два змістових модулі – змістовий модуль IV «Функціонування національної економіки та економічне зростання» та змістовий модуль V «Теоретичні основи світової економіки».

Кожна тема містить: план вивчення теми; логічно-тезовий виклад питань для розгляду на лекції; коментар до питань, які винесені на самостійне опрацювання; термінологічний словник; тести, запитання та завдання для контролю.

МОДУЛЬ ІІІ. МАКРОЕКОНОМІКА

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ IV ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ

Тема 1. Макроекономічний рівень господарювання та його показники

План

1.1. Суть макроекономіки як складової економічної теорії. «Кейнсіанська революція» в економічній науці.

1.2. Методи макроекономічних досліджень.

1.3. Суть суспільного відтворення та основні макроекономічні показники.

1.4. Національний дохід і його роль у суспільному відтворенні.

1.5. Національне багатство: зміст, структура.

Самостійна робота (тези)

1.1. Методи макроекономічних досліджень.

1.1. Суть макроекономіки як складової економічної теорії. «Кейнсіанська революція» в економічній науці

Макроекономіка – складова економічної теорії. Вона вивчає економічні закони, закономірності і механізм функціонування економіки як єдиного цілого на макрорівні, тобто на рівні національної економіки. Макроекономіка спирається на «Економікс» як базову дисципліну і досліджує проблеми ефективного використання обмежених виробничих ресурсів з метою максимального задоволення постійно зростаючих потреб людства.

Завданням макроекономіки є пізнання, систематизація, узагальнення та пояснення процесів, які обумовлюються механізмом функціонування *національної економіки.*

Метою макроекономіки є аналіз визначення шляхів підвищення ефективності національної економіки.

Проблеми, які вивчає макроекономіка:

– темпи, фактори, тенденції економічного зростання;

– досягнення макроекономічної рівноваги між сукупним попитом і сукупною пропозицією;

– рівень зайнятості та безробіття;

– рівень цін та інфляція;

– державний бюджет та платіжний баланс тощо.

Головна ціль макроекономіки – це аналіз макроекономічних параметрів економічного життя країни та їхньої динаміки і надання рекомендацій уряду з удосконалення регулювання економіки та підвищення ефективності суспільного виробництва.

Першу спробу макроекономічного аналізу здійснив у 1576 році француз Жан Боден, *який обґрунтував зміну рівня цін (тобто інфляцію) результатом зміни співвідношення між кількістю товарів і грошей.*

Макроекономічну спрямованість мали дослідження англійських економістів В. Петті і Г. Кінга, які приблизно триста років тому вперше у світовій практиці здійснили розрахунки й дали оцінку національному доходу Англії і Франції.

Подальшого розвитку макроекономічний аналіз набув у XVIII ст. у працях французької школи фізіократів. *Основоположник цієї школи* Франсуа Кене *розробив макроекономічну модель господарського кругообороту, так звану «Економічну таблицю» (1758 р.)* [3]. Ця таблиця відображала загальну картину кругообороту товарів і послуг для основних секторів економіки і класів суспільства і давала уявлення про механізм функціонування економіки в цілому. Однак Ф. Кене не пояснив, як в економіці забезпечуються «природні закони», тобто вчений не розкрив механізму саморегулювання економіки.

На це запитання відповіли представники класичної теорії, відповідно до якої здатність ринку до саморегулювання, до досягнення так званого природного порядку в економіці забезпечується за допомогою механізму ціноутворення.

До Дж. Кейнса неокласична теорія була пов'язана в основному з мікроекономічними розробками. *Початком класичної теорії макроекономіки є закон ринків* Ж. Б. Сея [5].

Макроекономіка розвивалася згідно з класичною теорією. Але світова економічна криза 1929–1933 рр. не підтвердила основного постулату класичної теорії – здатності ринкової економіки до швидкого самовидужання, що викликало недовіру до неї.

Макроекономіка в сучасному розумінні її змісту бере свій початок із теорії Дж. Кейнса. Як зазначає В. Д. Лагутін, макроекономіка як наука виникла разом із виходом праці Дж. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936 р.). Починаючи з 1930–1940 років, макроекономічна наука розвивається на основі гострих дискусій і одночасно пошуку синтезу (компромісу) між ідеями кейнсіанців і неокейнсіанців [1, с. 94].

Дж. Кейнс гостро критикував класичну теорію, вперше висунув ідею про те, що розвинена економіка досконалої конкуренції автоматично не тяжіє до стану повної зайнятості, що в конкурентній економіці не існує механізму, який би забезпечував повну зайнятість. Він довів, що макросистема має специфічні особливості, які не дозволяють використовувати для її дослідження стандартний рівноважний аналіз.

Дж. Кейнс уперше сформулював макроекономічну теорію у формі моделей, у яких змінні та зв'язки між ними виражені так, щоб їх можна було математично формалізувати і перевірити.

Позитивні аспекти вчення Дж. Кейнса розвинули посткейнсіанці. Насамперед, це здійснено у працях Е. Хансена, Е. Домара, Н. Калдора, Дж. Робінсон, П. Сраффи та ін. [4, с. 97]

Подальший розвиток кейнсіанської макроекономіки пов'язаний з ідеями неокласичного синтезу. Найвідомішими представниками неокласичного синтезу є американські економісти П. Самуельсон і Дж. Хікс. Вони намагалися поєднати кейнсіанство з неокласичним напрямом. Держава, на їхню думку, має спорямовувати свої дії, насамперед, проти монополізації економіки (недосконалої конкуренції), проводити антициклічне регулювання шляхом стимулювання економічного зростання, пом'якшення економічного

спаду, опосередкованого впливу на ринковий механізм конкуренції за допомогою податків, боротьби із стагфляцією тощо.

На підставі оновлення кейнсіанства виникають різні його модифікації (неокейнсіанство). Як зазначає В. Д. Лагутін, незважаючи на всю проблемність нових ідей, у цілому вони виявилися досить плідними [1, с. 97–98].

Як зазначалося, макроекономічна наука розвивається і на основі неокласичних ідей.

Мікроекономічні засади сучасних неокласичних моделей макроекономіки сягають ідей Л. Вальраса, *його закону: сукупна сума попиту в економіці за вартістю дорівнює сукупній сумі пропозиції, або суми доходів і витрат у суспільстві збігаються.*

Одним із перших в економічній теорії поставив питання про необхідність *проведення чіткого розмежування між «статикою» і «динамікою»* Дж. Ст. Міль. На цій підставі в макроекономіці виокремлюються короткостроковий і довгостроковий періоди. Динаміка в теорії макроекономіки означає аналіз, в основі якого лежать часові лаги (випередження і відставання). Звідси використання в макроекономічних моделях диференціальних рівнянь.

Важливими засобами осмислення макроекономічної рівноваги стали криві попиту і пропозиції за А. Маршаллом *(«маршалліанський хрест»).*

У другій половині XX століття центральною проблемою в неокласичній макроекономічній теорії стає монетаризм (М. Фрідмен, К. Бруннер, А. Мельцер). В основу монетаризму покладено постулат, згідно з яким найпотужнішим фактором, що впливає на економічну активність, є зміна грошового запасу [6, с. 573].

Важливе місце в сучасній неокласичній теорії макроекономіки посідає поняття природного рівня безробіття (безробіття має певний природний рівень, який визначається факторами, що не залежать від макроекономічної політики).

Віхою у розвитку неокласики після кейнсіанської революції стала поява теорії очікувань. У макроекономічному середовищі, яке об'єктивно характеризується невизначеністю, аналіз економічної поведінки суб'єкта передбачає обов'язкове врахування очікувань.

Вагомим внеском у теорію економічного зростання стала неокласична модель Р. Солоу. Вчений відійшов від ідеї нерівноваги короткострокового характеру і поставив на перший план дослідження довгострокових тенденцій економічної динаміки.

Прихильники теорії економіки пропозиції (М. Фельдстайн, Г. Гільдер, А. Лаффер) *вважають, що глибокі порушення економічного зростання та зайнятості не можуть бути пояснені тільки або сукупним попитом, або регулюванням грошової маси.* Причиною цього, на їхню думку, є недооцінка сукупної пропозиції, її регулювання, і пропонують через фіскальну політику, передусім через податковий механізм, впливати й на сукупну пропозицію, тобто в кінцевому підсумку на реальний обсяг виробництва.

Отже, сучасна макроекономіка не має єдиної домінуючої теорії. Вона спирається на ряд теорій, які взаємодоповнюють одна одну і дають практикам можливість вибору. Сьогодні загальновизнаним стало сприйняття синтезу моделей економічного розвитку (монетаризму, кейнсіанства і його модернізаційних варіантів), пристосування до умов конкретної країни та її специфіки.

В. М. Тарасевич виділяє три етапи еволюції макроекономічної думки [2, с. 66–75].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Лагутін В. Д. Теорія макроекономіки і макроекономічної політики / В. Д. Лагутін // Економічна теорія. – 2007. – № 2. – С. 94–106.

Впродовж 1971–1989 років у Лондоні було видано 30-томне зібрання творів Дж.Кейнса (Keynes J. M. The Collected Writings of John Maynard Keynes / eds D. Moggridge and E. Johnson. 30 vols. London: Macmillan, 1917–1989).

2. Тарасевич В. М. Предмет макроекономіки / В. М. Тарасевич // Економічна теорія. – 2006. – № 3. – С. 66–88.

Змістом І етапу (IV тис. до н. е. – XVII ст. н.е.) є зародження, становлення і нагромадження окремих, переважно несистематизованих макроекономічних ідей, понять, узагальнень, поява перших концепцій, а також формулювання відповідних практичних

рекомендацій правителям. На II етапі еволюції (XVIII – перша третина XX ст.) макроекономічна думка стає невід'ємною складовою класичної політичної економії, марксизму, неокласики та інституціоналізму. Притаманні I етапу тенденції закріплюються, з'являються нові концепції, перші теорії. Поступово наукова макроекономічна проблематика набуває відносно самостійного статусу в межах політичної економії, економікс та науки про народне господарство. На III етапі еволюції (перша третина XX ст. – теперішній час) макроекономіка виділяється в самостійну науку, бурхливо розвивається, а її досягнення використовуються для розробки державної економічної політики.

3. Небава М. І. Теорія макроекономіки: навчальний посібник / М. І. Небава. – Київ : Видавничий дім «Слово», 2003. – С. 37–39.

«Економічна таблиця» Ф. Кене відображала загальну картину кругообороту товарів і послуг для основних секторів економіки і класів суспільства і давала уявлення про механізм функціонування економіки в цілому. Свою модель господарського кругообороту Ф. Кене побудував за аналогією з циклом кровообігу людини, оскільки сам за фахом був лікарем. Вчений виходив з того, що у процесі кровообігу органи людського тіла нерозривно пов'язані один з одним. При цьому кожний орган, виконуючи у кровоносній системі свою особливу функцію, еквівалентно обмінюється своєю «роботою» з іншими органами і завдяки цьому бере участь у відтворенні всього організму.

4. Посткейнсіанство розвинуло позитивні аспекти вчення Дж. Кейнса, усунуло деякі притаманні йому недоліки, більшою мірою прстосувалося до вимог реальної економічної дійсності післявоєнного періоду (Лагутін В. Д. Теорія макроекономіки і макроекономічної політики // Економічна теорія. 2007. № 2. С. 97).

5. Суть закону Ж. Б. Сея можна виразити так: виробництво не тільки збільшує пропозицію товарів, а й завдяки необхідному покриттю витрат виробництва також породжує попит на ці товари. Отже, пропозиція породжує адекватний собі попит, а продукти сплачуються за продукти. Характеристику ідеї Сея про те, що пропозиція створює відповідний попит, сформулював Дж. Кейнс

(Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег // Антология экономической классики: в 2-х т. Т. 2. М., 1992. С. 149, 155).

6. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 670 с.

«Кейнсіанська революція» в економічній науці

У 1936 році англійський економіст Дж. М. Кейнс опублікував свою видатну працю *«Загальна теорія зайнятості, процента і грошей»* [1].

Блискучий економіст Дж. Гелбрейт свого часу писав, що вона абсолютно не зрозуміла, погано написана та передчасно опублікована. Проте її ідеї із захопленням зустріли представники економічної науки, які проголосили «кейнсіанську революцію» в економіці, політичних та бізнесових колах. Відомий дослідник економічної думки Селігмен поставив книгу Кейнса в один ряд з «Багатством народів» Сміта та «Капіталом» К. Маркса.

Основна ідея книги полягала в тому, що ринкова система не є досконалою, а вільна конкуренція, яка під тиском монополій на початку XX ст. модифікувалася в недосконалу конкуренцію, не здатна автоматично відновлювати ринкову рівновагу.

Монополізація економіки підірвала механізм вільного ціноутворення і за цих умов ринкове господарство, на думку Кейнса, буде постійно перебувати у стані депресії. Кейнс піддав сумніву дію автоматичного механізму саморегулювання не тільки на ринку товарів, а й на ринках робочої сили та капіталу. Кейнс доводив, що механізм автоматичного зрівняння попиту та пропозицій, тобто саморегулювання, на якому базується неокласична теорія, є утопією [2].

Кейнс обґрунтував несправедливість тези неокласиків про автоматичне «самозцілення» ринкової економіки від спаду та стагнації [3].

Центральна ланка теорії Дж. Кейнса – «принцип ефективного попиту» в органічній єдності з проблемою досягнення повної зайнятості.

Економічна активність визначається рівнем сукупного попиту в економіці, а зростання попиту здатне привести безробіття

до найнижчого рівня. При цьому головним чинником зростання сукупного попиту є експансіоністська макроекономічна політика держави. Держава стимулює попит або збільшенням своїх видатків, або розширенням грошової маси.

Поряд із регулюванням заробітної плати Дж. Кейнс розглядає такі важливі інструменти регулювання сукупного попиту, як фіскальна і монетарна політика. Фіскальну політику він вважає найважливішою, а регулювання за допомогою монетарних важелів недостатньо надійним. Основним інструментом економічної політики держави для управління сукупним попитом є, на думку вченого, державний бюджет. Під час економічної кризи держава має скорочувати податки і збільшувати державні видатки навіть за рахунок зростання державного дефіциту, тобто посилюючи сукупний попит. За економічного зростання держава, навпаки, має збільшувати податки і обмежувати видатки [1, с. 96].

Новий підхід Кейнса особливо чітко виявився при аналізі заощаджень [4].

Кейнс змінив уявлення про предмет та метод економічної теорії. Її предметом він вважав кількісні функціональні залежності та взаємозв'язки макроекономічних показників, які поділив на незалежні змінні (сукупна пропозиція, інвестиції, норма процента, гранична схильність до споживання чи заощаджень) та залежні змінні (зайнятість, сукупний попит, національний дохід). Що стосується методу досліджень, то Кейнс економічні явища розглядав у вигляді *агрегатних (сукупних) категорій,* що дало йому можливість виявити загальні функціональні зв'язки в ринковій економічній системі.

Особливістю методу досліджень Кейнса є і введення при аналізі суб'єктивного фактора – психології людей. Сам дослідник зазначав, що закони, які він сформулював, не стільки економічні, скільки психологічні. Хоча своїй теорії Кейнс дав назву «загальна теорія зайнятості», вона виходить далеко за межі проблем власне зайнятості, її зміст значно глибший і ширший. Місце та роль теорії Кейнса в економічній науці визначаються насамперед кейнсіанською макроекономічною моделлю рівноваги і концепціями, пов'язаними з нею.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс. – М. : Гелиос АРВ, 2002.

2. Кейнс *поставив під сумнів існування* в умовах монополістичного капіталізму (він ніколи не вживав термін «монополістичний капіталізм», хоча мав справу саме з ним) вільного руху цін у напрямі зниження. Досвід засвідчив, що за цих умов ціни залишаються незмінними навіть в умовах зниження зарплати та виробництва; *показав неможливість безмежного зниження* норми процента з метою стимулювання інвестицій. У зниженні норми процента є певна межа, за якою люди віддадуть перевагу не передачі своїх заощаджень у позику, а будуть тримати їх у формі ліквідних засобів з метою страхування себе на випадок непередбачених ускладнень.

3. Кейнс стверджував, що ринкова економіка XX ст. таку властивість втратила і не здатна самостійно відновити втрачені пропорції та забезпечити повну зайнятість. Тому максимально можливу зайнятість і економічне зростання може забезпечити тільки активна економічна роль держави, яка може підтримати необхідний баланс ринкових сил, допомогти ринковому механізмові, що дедалі слабне, виправити ситуацію. Цією ідеєю видатний британець, за словами американського неокейнсіанця С Гарріса, «подарував демократичному суспільству новий строк життя, укріпив це суспільство, коли йому загрожувала смертельна небезпека» (Ковальчук В. М., Лі Це Гао, Останкова Л. А. Світова економіка: її історія та дослідники: навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2011. С. 351).

4. Уся попередня економічна наука одностайно доводила, що основою економічного зростання є ощадливість, утримання від споживання, збільшення заощаджень. Кейнс повністю відкинув це твердження і наголосив на тому, що ощадливість заважає пожвавленню підприємливості, шкідливо впливає на прибуток. Тому в сучасній економіці необхідно думати не про заощадливість, а про стимулювання ефективного попиту.

Джон Мéйнард Кейнс
(1883–1946)
(англійський економіст, який намагався обґрунтувати неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси)

Запропонував спосіб уникати фінансових криз і безробіття шляхом корекції урядового контролю за кредитами і валютою. Займався тією частиною економіки, що тепер називається макроекономікою

«Трактат про грошову реформу» (1923), «Кінець laissez faire» (1926)

1936 р. виходить головна праця Дж. М. Кейнса **«Загальна теорія зайнятості, процента і грошей».** Вона не тільки принесла авторові світове визнання, але й стала поворотним пунктом усієї економічної науки XX ст.

Критика закону Сея

Ринкова економіка не може самостійно увійти в рівновагу. Закон Сея, згідно з яким пропозиція (товар) сама знаходить собі попит, не діє в короткостроковому вимірі.
Таким чином, можуть виникнути невикористані засоби виробництва, що, в свою чергу, може зумовити неповну зайнятість, оскільки упродовж короткого строку ціни та заробітна плата не є гнучкими

Дія основного психологічного закону

Збільшення доходів населення приведе до збільшення заощаджень, але не автоматично до збільшення інвестицій, як це припускалося класиками, оскільки люди вичікують на кращі можливості інвестування та підтримку життєвого стандарту (отже, тримають їх у так званій спекулятивній касі).
Унаслідок цього зменшується попит, бо підприємства отримують насамперед сигнал зменшити пропозицію.
Таким чином, заощадження громадян, оскільки вони не інвестуються, зменшують загальний попит

Схильність до інвестування

Схильність підприємств до інвестицій залежить від очікуваної прибуткової ставки з інвестицій, а також ставки на ринку.
Інколи навіть у разі низької ставки на ринку інвестиції не здійснюються, навпаки – люди та підприємства тримають гроші. Така ситуація називається «грошовою пасткою».
У цьому випадку державі є сенс інвестувати, оскільки ефект мультиплікатора збільшує позитивний ефект інвестицій в кілька разів; оскільки – залежить від схильності до споживання громадян.
Збільшується попит на товари, збільшується, відповідно, і попит на ринку праці

Капітал

Капітал утворився у результаті не схильності до заощадження, а через попит, зумовленого поточним і перспективним споживанням. І залежить від рівня процентної. ставки.
Відома частина доходу не вступає в споживання, а вступаючи, збільшує цей дохід, прискорює індустріальний прогрес

Сукупний ефективний попит

Провідний чинник прогресу нового індустріального порядку – ефективний попит, тобто потенційно можливий і стимульований державний попит.
Кейнс пропагував експансивну грошову політику для збільшення інвестицій.
Вважав, що єдиною причиною поганої кон`юнктури є відсутність попиту.
Виникає необхідність максимального перетворення
заощаджень на капіталовкладення

Теорія мультиплікатора

Мультиплікація інвестицій (примноження) відбувається через зв'язок між чистими інвестиціями, НД та споживанням.

Δ Інвест. поч. $<$ Δ НД кінц.,

тому, що $\frac{\Delta НД}{}$ є множеною величиною початкових інвестицій.

$К = \frac{\Delta НД}{\Delta Інв} = \frac{\Delta НД}{\Delta НД - \Delta С}$, де

$\Delta С$ – приріст щорічного споживання.

$\Delta НД = \Delta С + \Delta I$

Отже, мультиплікатор залежить від того, яку частку своїх доходів суспільство витрачає на споживання.

Чим вища схильність до споживання, тим більше значення мультиплікатора і навпаки.

$К = \frac{1}{1-\frac{\Delta С}{\Delta НД}}$;

$\frac{\Delta С}{\Delta НД}$ = MPC (гранична схильність до споживання),

Але й MPS = $\frac{\Delta Заощ.}{\Delta НД}$ (гранична схильність до заощаджень)

$К = \frac{1}{1-\frac{\Delta С}{\Delta НД}} = \frac{1}{1-MPC} = \frac{1}{1-MPS}$;

Чим більше буде заощаджуватися, тим менше буде інвестуватися.

Отже, заощадження необхідно перетворювати на інвестиції, що сприятиме збільшенню зайнятості

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕОРІЇ КЕЙНСА

Теорія заробітної плати

Номінальна	Реальна
Залежить від абсол. зайнятості	Залежить від обсягів НД
Може бути врівноваженою.	Ніколи не може бути врівноваже-
Повна зайнятість можлива із зменшенням з/п (неокласики)	Повна зайнятість неможлива навіть із зменшенням з/п

< Ном. з/п веде до < Реальн. з/п
< споживання
< Сукупн. ефект. попит
Безробіття не зміниться або навіть збільшиться

Теорія процента

Інвестиційна діяльність залежить не від динаміки НД та Сукупного ефекту попиту, а від динаміки граничної ефективності інвестицій і саме вона характеризує очікувану прибутковість капіталовкладень, і, у свою чергу, залежить від рівня П% ставки.

Якщо П% >, то Інвест. < (і навпаки), і є більшою від граничної ефективності капіталу, то зростання процентної ставки залежить від зростання попиту на гроші як найбільш ліквідного засобу. Це називається **схильністю до ліквідності**, що визначається:

– потребами обігу;
– обачнісю людей;
– спекул. на грошовому ринку.

Пропозиція грошей визначається їхньою кількістю в обігу

КЕЙНСІАНСЬКА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ
(регулювання сукупного ефективного попиту)

Грошово-кредитне регулювання

- Зміна процентної ставки (< або >)
- Зміна грошової маси (> ГМ веде до < П%).
  Але можлива «пастка ліквідності», коли > ГМ НЕ веде до < П%

Фінансово-бюджетне регулювання

- Надання винагород за ризики вкладення інвестицій
- Податкова політика спрямована на < або > кількості та ставок податків
- Регулювання реалізації вироблених товарів
- Дефіцитне фінансування (штучне накачування грошей в економіку), що передбачає використання інфляційних тенденцій як засобу підтримки ділової активності на високому рівні
- Збільшення інвестиційних вкладень за рахунок держави, у т. ч. у такій формі, як організація громадських робіт

Сутність кейнсіанської революції

- Завершення панування доктрини «laissez faire, laissez
- Утвердження макроекономічного методу дослідження
- Актуалізація проблеми не виробництва, а реалізації або «ефективного попиту» , що поклало початок розвитку динамічної теорії циклу
- Обґрунтування теорії національного доходу та мультиплікатора, що органічно увійшли в посткейнсіанські теорії економічного зростання
- Об’єднано економічну теорію та економічну політику в одне ціле, що сприяло підтримці життєдіяльності капіталістичної системи господарства

Поява макроекономіки – науки, що досліджує взаємозв’язки та пропорції між основними н/г величинами – НД, заощадженнями, інвестиціями, споживанням

Спроба визначити закономірності руху сукупного ефективного попиту та приросту національного доходу

1.2. Суть суспільного відтворення та основні макроекономічні показники

Процес виробництва як основа забезпечення існування людини має постійно відновлюватися. Процес суспільного відтворення – це постійне й безперервне відновлення результату суспільного виробництва – продукту, а також робочої сили, засобів виробництва, природних ресурсів, інформації, форм та методів організації праці.

Залежно від результатів процесу відтворення розрізняють такі види відтворення:

1) просте;

2) розширене;

3) звужене відтворення.

Сукупний суспільний продукт є матеріальним результатом суспільного відтворення. В умовах товарного виробництва суспільне відтворення передбачає відтворення сукупного суспільного продукту у натурально-речовій і вартісній формах. Його вартісна структура складається з вартості постійного капіталу (С), вартості робочої сили (V) і додаткової вартості (М).

Цим визначається необхідність відшкодування спожитих у процесі виробництва засобів виробництва (ресурсів) як в натурально-речовій, так і вартісній формі. За таких умов велике значення має структура сукупного суспільного продукту, його окремих частин, формування необхідних пропорцій суспільного виробництва, досягнення ринкової рівноваги, функціональне призначення його складових частин.

Рух суспільного продукту у процесі відтворення, коли він послідовно приходить через сфери виробництва, розподілу, обміну і споживання, називається економічним кругообігом. Схеми економічного кругообігу знаходяться в основі макроекономічних моделей відтворення [1].

Сукупний суспільний продукт необхідно постійно вимірювати, щоб орієнтуватися в його зміні. Для цього можна використати тільки вартісний показник. Його визначають за певний період, як правило, за рік.

Важливе значення в економіці має поняття «очікування», тобто оцінка економічних суб'єктів.

Економічні очікування поділяються на дві групи:

– очікування ex post,

– очікування ex ante.

Очікування ex post – оцінка економічними суб'єктами отриманого досвіду, фактичні оцінки.

Очікування ex ante – прогнозні оцінки економічних суб'єктів.

Існують три основні концепції формування очікувань.

Концепція статичних очікувань – економічні суб'єкти в майбутньому очікують те, з чим зустрічались у минулому.

Концепція адаптивних очікувань – економічні суб'єкти коригують свої очікування з урахуванням помилок, допущених у минулому.

Концепція раціональних очікувань – економічні суб'єкти не тільки враховують помилки, допущені в минулому, але й прагнуть моделювати функціонування економіки, щоб оцінити майбутнє. На основі цих оцінок формується раціональна поведінка учасників економічної діяльності.

Теорія і практика розробили два методи обчислення суспільного продукту:

– систему національних рахунків (СНР);

– і систему балансу народного господарства (БНГ).

Зараз майже всі країни світу використовують систему національних рахунків.

СНР ухвалена Статистичною комісією ООН у 1993 році. СНР враховує всі види діяльності суб'єктів господарювання, пов'язані з виробництвом матеріальних і нематеріальних благ та послуг, і являє собою сукупність показників економічного розвитку країни, виробництва і споживання продукції, розподілу і перерозподілу доходів, нагромадження капіталу та фінансів. У ній відображається три види взаємопов'язаних операцій – товарно-виробничих, споживчо-розподільчих, дохідно-фінансових.

Базовою одиницею обліку в СНР є інституціональна (господарська) одиниця, тобто юридично, економічно та фінансово

самостійний суб'єкт. У СНР інституційні одиниці поділяються на п'ять секторів (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Сектори інституційних одиниць у СНР

Назва секторів	Інституціональні одиниці
Нефінансових корпорацій	Займаються ринковим виробництвом товарів і послуг для продажу за цінами, що покривають витрати виробництва та забезпечують прибуток
Фінансових корпорацій	Спеціалізуються на фінансово-посередницькій діяльності (банки, страхові компанії та ін.)
Загальнодержавного управління	Органи управління центрального та місцевого рівнів, некомерційні бюджетні організації, державні цільові та позабюджетні фонди
Домашніх господарств	Фізичні особи як споживачі і як суб'єкти некорпоративної виробничої діяльності
Некомерційних організацій	Обслуговують домашні господарства та забезпечують їх політичні, релігійні та професійні інтереси, надають соціально-культурні послуги (наприклад, соціально-культурні підрозділи нефінансових корпорацій)

СНР включає три основні групи рахунків:

1) рахунки для секторів економіки;

2) рахунки для галузей економіки;

3) рахунки для економіки в цілому (консолідовані рахунки).

Валовий національний продукт (ВНП або ВНД)

Це валовий внутрішній продукт (ВВП), зменшений на величину доходів, які виплачуються нерезидентам, та збільшений на аналогічні доходи, які отримали резиденти цієї країни з-за кордону.

ВНП (ВНД) = ВВП + Доходи, які отримали резиденти з-за кордону у зв'язку із їхньою участю у виробництві ВВП інших країн (оплата праці, проценти, дивіденди) – Доходи, сплачені резидентам інших країн за участь у виробництві ВВП даної країни (оплата праці, проценти, дивіденди).

Він показує обсяг виробництва, вироблений за допомогою факторів виробництва, що їх має країна.

РЕЗИДЕНТИ – (латин. resident – сидячий, той, хто залишається на місці) – юридичні або фізичні особи, що постійно зареєстровані або постійно проживають у даній країні незалежно від громадянства. Резиденти зобов'язані у своїх економічних діях дотримуватись законів даної країни, платити податки згідно з чинними там законами і нормами.

НЕРЕЗИДЕ́НТИ – юридичні особи та суб'єкти підприємницької діяльності, що не мають статусу юридичної особи (філії, представництва тощо) з місцезнаходженням за межами України, які створені та здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства іншої держави, а також представництва інших іноземних організацій і фірм, які не здійснюють підприємницької діяльності відповідно до законодавства України.

У цілому фізична особа або організація (юридична особа) вважаються *резидентами* тієї економіки, з якою вони пов'язані тісніше, ніж з будь-якою іншою, або ж тієї економіки, де міститься центр їхніх інтересів:

– у випадку *підприємств (фірм)* – центр інтересів міститься на території тієї країни, де вони здійснюють свою діяльність. Тобто всі підприємства, організації, установи, які здійснюють свою діяльність на території певної країни, відповідно до *СНР,* вважаються її резидентами, навіть якщо вони частково або повністю перебувають у власності іноземців. Відповідно, іноземні філіали внутрішніх підприємств (або їхні дочірні компанії) не є резидентами економіки тієї країни, де розташована головна компанія;

– щодо *фізичних осіб* – резидентами при розробці національних рахунків вважаються всі ті, хто працює і проживає на території країни протягом року або більше, незалежно від громадянства і національності. До резидентів не належать іноземні туристи, сезонні робітники, іноземці, які прибули в короткотермінові відрядження, іноземні дипломати (незалежно від терміну їхнього перебування). Проте іноземці, які проживають на території даної країни протягом тривалого часу і пов'язані з нею економічно, належать до резидентів даної країни;

– *органи державного управління* є резидентами своєї країни навіть у тих випадках, коли розглядається діяльність, яку вони

виконують за кордоном (наприклад, посольства іноземних держав і громадяни тієї ж країни, що працюють у них, є резидентами своєї економіки).

Частина виробленого країною ВВП має бути передана нерезидентам як компенсація за надані ними ресурси або трудову участь у процесі виробництва (наприклад, у вигляді процентів за наданий капітал або у вигляді оплати праці сезонних іноземних робітників та осіб, які працюють за короткостроковим контрактом).

З іншого боку, резиденти даної країни можуть отримувати аналогічні доходи з-за кордону.

Отже, із внесенням цих поправок отримаємо показник валового національного продукту (далі – ВНП).

Первинні доходи

Доходи резидентів, отримані з-за кордону у зв'язку з тим, що вони брали участь у виробництві, тому можна сказати, що ВВП відрізняється від ВНП (ВНД) на сальдо первинних доходів, які виплачені резидентам інших країн. Зрозуміло, що це сальдо може бути як додатним, так і від'ємним.

Первинні доходи не містять доходів, отриманих із-за кордону в порядку перерозподілу (наприклад, подарунки, гуманітарна допомога тощо). Якщо ці доходи (трансферти) додати до валового національного доходу (ВНД) і відняти аналогічні доходи, сплачені за кордон, отримаємо інший важливий макроекономічний показник – *валовий національний використовуваний дохід (далі – ВНВД).*

Валовий внутрішній продукт (ВВП).

Основний показник результатів економічної діяльності на макрорівні характеризує сукупну ринкову вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених підприємствами, організаціями та установами в поточному періоді на економічній території країни.

Економічна територія – територія, яка адміністративно керується урядом даної країни та в межах якої особи, товари і гроші можуть вільно переміщуватися.

На відміну від географічної території вона не охоплює територіальні анклави інших країн (посольства, військові бази тощо),

але містить такі анклави даної країни, які розташовані на території інших країн.

Термін «внутрішній» протистоїть термінові *«національний»*. Він означає, що при вимірюванні ВВП враховуються результати виробництва підприємств, організацій, установ незалежно від того, чи вітчизняними є ці підприємства, чи вони контролюються іноземним капіталом, наприклад, є дочірніми відділеннями іноземних корпорацій.

При вимірюванні випуску *ВВП важливо уникнути подвійного рахунку* – ситуації, коли одна й та сама операція може бути врахована двічі.

З цією метою у СНР вирізняють такі поняття:

проміжна продукція – це товари і послуги, що купуються з метою подальшої переробки, обробки або для перепродажу;

кінцева продукція – товари і послуги, що купуються з метою кінцевого споживання, не для подальшої переробки чи перепродажу;

додана вартість фірми – вартість виробленої фірмою продукції без вартості проміжних товарів і послуг, що були придбані фірмою і використані у процесі виробництва.

ПОКАЗНИКИ ВВП РОЗРАХОВУЮТЬСЯ ЗА ТРЬОМА ФОРМУЛАМИ

1. Метод виробничий.

ВВП = ВДВ + Продуктивні податки – Субсидії на продукти,

де *ВДВ* – валова додана вартість усіх галузей, що розраховується за формулою:

$$ВДВ = ВВ – ПС,$$

де ВВ – валовий випуск;

ПС – проміжне споживання.

2. Метод доходу (розподільчий).

$$ВВП = W + R + I + P + A + T,$$

де *W* – винагорода за працю (цей компонент містить заробітну плату, а також внески підприємств на соціальне страхування, у пенсійний фонд, фонд зайнятості тощо);

R – рентні платежі – це прибуток, який отримують власники нерухомості, включаючи імпутовану ренту за проживання у власних будинках;

I – це різниця між процентними платежами фірм іншим секторам економіки та процентними платежами, які фірми отримали від інших секторів: домашніх господарств, держави, не враховуючи виплати процентів по державному боргу;

P – прибуток (*дохід від власності* – це чистий прибуток підприємств, які перебувають у приватній власності та *прибуток корпорацій*, що, у свою чергу, містить три складові:

а) податок на прибуток корпорацій;

б) дивіденди акціонерам;

в) нерозподілений прибуток корпорацій;

A – амортизаційні відрахування;

T – чисті непрямі податки на бізнес – непрямі податки на бізнес (податок на додану вартість, акцизи, мито, ліцензійні платежі та ін.) за відрахуванням субсидій. З економічної точки зору, це різниця між цінами, за якими купують товари споживачі, та продажними цінами фірм;

3. Метод витрат (метод кінцевого використання).

$$ВВП = C + I + G + NX,$$

де *C* – кінцеві споживчі витрати домашніх господарств на товари і послуги (за винятком витрат на придбання житла); *I* – валові приватні внутрішні інвестиції, які містять витрати фірм на:

– будівництво будинків і споруд;

– придбання обладнання, машин, механізмів, нових технологій;

– створення товарно-матеріальних запасів;

– амортизацію, а також витрати домашніх господарств на придбання житла (будинків, квартир тощо).

Якщо показник валових приватних внутрішніх інвестицій (I) зменшити на величину амортизаційних витрат (A), то отримаємо показник чистих приватних внутрішніх інвестицій, який характеризує чистий приріст обсягу нагромадженого капіталу.

Співвідношення між I та A є чітким індикатором того, в якому стані перебуває економіка країни. Для зростаючої економіки

справджується нерівність I > A; коли економіка перебуває у стані спаду (рецесії), то I < A;

G – державні витрати на утримання армії, апарату управління, виплату заробітної плати працівникам державного сектору економіки тощо (усі державні трансфертні платежі вилучаються з розрахунків, оскільки вони є формою перерозподілу);

NX – чистий експорт товарів і послуг за кордон.

Розраховується як різниця між експортом та імпортом:

$$NX = X - M.$$

Індекс споживчих цін – індекс цін, що розрахований для фіксованого кошика споживчих товарів і послуг *(q к)*:

$$I_p = \frac{\sum p_1 \cdot q_к}{\sum p_0 \cdot q_к}$$

Фіксований споживчий кошик складається приблизно із 300 найменувань товарів і послуг, які купуються типовим міським мешканцем. Індекс побудовано так, що ціна кошика в базисному періоді береться за 100 %, а тому значення індексу вказує на те, на скільки відсотків змінилася ціна товарів – компонентів споживчого кошика у поточному періоді порівняно з попереднім.

Якщо величина індексу цін менша за одиницю (Ip < 1), то відбувається коригування номінального ВВП у бік збільшення, яке називається *інфлюванням* (рис. 1.1). Якщо ж величина індексу цін більша за одиницю (Ip > 1), то відбувається *дефлювання* – коригування номінального ВВП у бік зменшення.

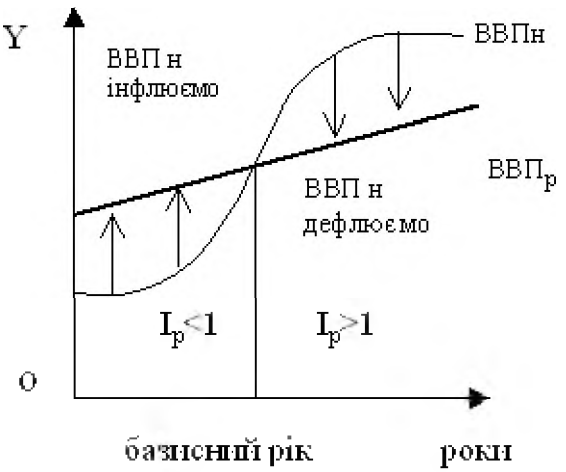

Рис. 1.1. Процес інфлювання і дефлювання

Для здійснення названих коригувань використовують ціновий індекс (ціновий дефлятор). Індекс цін, який розрахований для сукупності товарів і послуг, що входять до складу ВВП, називається *дефлятором ВВП:*

$$\textit{Дефлятор ВВП} = \frac{p_0 \cdot q_1}{p_1 \cdot q_1}$$

або

*Дефлятор ВВП = $ВВП_Н$ / $ВВП_Р$ * 100% (індекс Паше)*

Оскільки на цей індекс впливають структурні зрушення, які компенсують підвищення цін на окремі товари, вважається, що дефлятор ВВП недооцінює зростання загального рівня цін. Разом з дефлятором ВВП розраховується індекс споживчих цін.

Безперечно, що індекс споживчих цін та дефлятор ВВП дають різну характеристику зміни рівня цін.

Це пояснюється тим, що між цими двома індексами існує три суттєві відмінності:

– дефлятор ВВП відображає зміну цін на всі вироблені товари та надані послуги, а індекс споживчих цін – тільки на ті товари, що входять до складу споживчого кошика;

– дефлятор ВВП не відображає зміну цін на імпортні товари, оскільки імпорт не входить до складу ВВП.

Але до споживчого кошика входять імпортні товари, тому в індексі споживчих цін знаходить відображення зміна цін і на імпортні товари;

– дефлятор ВВП є поточно зваженим, а індекс споживчих цін є базисно зваженим.

Реальний ВВП на душу населення використовується на практиці як ґрунтовна характеристика економічного добробуту. Проте в такій ролі він має значні обмеження:

– від величини ВВП варто було б відняти вартісну оцінку так званих негативних факторів (забруднення повітря і води, шум тощо), які пов'язані з його виробництвом і, зрозуміло, завищують рівень нашого матеріального добробуту. Скажімо, виробник забруднює річку, держава витрачає кошти на її очищення, що збільшує показник ВВП, проте вартість забруднення не вираховується;

– до ВВП не внесена вартість *неринкових операцій* (робота домогосподарки; робота тесляра, який займається ремонтом власного будинку; праця вченого, який пише безкоштовно наукову статтю; безоплатна праця добровольців). Усі ці види діяльності є доцільними з точки зору економіки, проте, відповідно до загальноприйнятої методології, не враховуються при розрахунку ВВП;

– у ВВП, на жаль, не відображається вартісна оцінка *дозвілля* (збільшення вільного часу, яким люди розпоряджаються) і не відображається повною мірою покращення (або ж погіршення) якості товарів, а це, безумовно, є одним із мірил економічного добробуту.

Водночас, незважаючи на те, що в переглянутому варіанті СНР 1993 року економічне виробництво охоплює також і тіньову економіку, з практичної точки зору поки що досить важко ввести в розрахунки ВВП обсяг продукції, створений тіньовим сектором. Це призводить до заниження офіційного рівня ВВП.

З метою максимального «покращення» показника ВВП необхідно з офіційного обсягу ВВП:

– відрахувати вартість впливу на економіку негативних факторів;

– додати вартісну оцінку неринкових операцій;

– додати обсяг продукції, створений тіньовим сектором економіки;

– додати вартісну оцінку дозвілля та покращення якості товарів.

ЧИСТИЙ ВНУТРІШНІЙ ПРОДУКТ (ЧВП).

Можна отримати із ВВП, коли його зменшити на величину амортизаційних відрахувань:

ЧВП = ВВП – Амортизаційні відрахування.

Тобто ЧВП являє собою ВВП, скоректований на суму амортизаційних відрахувань. *З його допомогою вимірюється загальний обсяг виробництва, який економіка в цілому, включаючи домашні господарства, фірми, уряд та іноземців, спроможна спожити, не погіршуючи при цьому виробничих можливостей наступних років.*

Важливим є питання, у скільки обходиться, з точки зору споживання ресурсів, виробництво даного чистого обсягу виробництва. Єдиним компонентом ЧВП, який не відображає поточного виходу економічних ресурсів, є непрямі податки на бізнес. Держава, отримуючи такі податки, не розглядається як постачальник ресурсів.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОХІД (НД).

Сукупний дохід в економіці, який отримують власники факторів виробництва (праці, капіталу, землі) – можна отримати, коли показник ЧВП зменшити на величину чистих непрямих податків на бізнес:

НД = ЧВП – Чисті непрямі податки на бізнес.

З точки зору постачальників ресурсів, він є вимірювачем доходів, які отримали вони від участі в поточному виробництві. З точки зору фірм, національний дохід є вимірювачем цін факторів виробництва або ресурсів: національний дохід відображає ринкові ціни економічних ресурсів, які пішли на створення обсягу виробництва даного року.

Розмір і динаміка НД залежить від продуктивності праці, обсягу інвестицій, зайнятості, структур економіки, рівня розвитку соціальної сфери тощо.

НД ділиться на:

– фонд нагромадження;

– фонд споживання.

Фонд нагромадження – це частина НД, що використовується на розширене відтворення, збільшення невиробничих фондів, а також створення державних резервів і запасів.

Фонд споживання використовується для задоволення невиробничих потреб, а також на утримання організації невиробничої сфери. Джерелами є необхідний продукт і частина додаткового продукту.

До складу фонду споживання входять:

– особисте споживання населенням матеріальних благ і послуг;

– матеріальні витрати в організаціях невиробничої сфери, які обслуговують населення;

– матеріальні витрати в організаціях, які надають допомогу суспільству в цілому: управління, наука, оборона, служба безпеки.

ОСОБИСТИЙ ДОХІД (ОД)

Можна отримати, коли від національного доходу відняти внески на соціальне страхування, нерозподілений прибуток корпорацій, податки на прибуток корпорацій і додати суму трансфертних платежів. Необхідно також відняти чистий процент і додати особисті доходи, отримані у вигляді процента.

Переходячи від особистого доходу як вимірника зароблено-го доходу до використовуваного доходу як показника доходу, фактично отриманого, маємо відняти із особистого доходу такі види доходів, які зароблені, але не отримані, а також додати доходи, отримані, але які не є результатом поточної трудової діяльності.

ВИКОРИСТОВУВАНИЙ ДОХІД (ВД)

Розраховується шляхом зменшення показника особистого доходу на суму прибуткового податку з громадян та деяких неподаткових платежів державі:

ВД = ОД – Прибутковий податок –
– Неподаткові платежі державі.

Це дохід, який залишається у розпорядженні домашніх господарств і використовується на споживання і заощадження.

НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО

Це та сукупність матеріальних благ, яка нагромаджена в країні на даний момент часу. Національне багатство поповнюється і відновлюється щорічно за рахунок виробленого продукту. До складових елементів національного багатства відносять: засоби виробництва, які є в суспільстві, що функціонують як у матеріальному, так і в нематеріальному виробництві, майно населення, матеріальні і культурні цінності, які є суспільним надбанням (музейні експонати, надра, ліси і водоймища), а також нематеріальні духовні цінності (людський капітал, досягнення науково-технічної думки, інформаційні ресурси, духовна спадщина нації). Соціально-економічний прогрес суспільства, що проходить під впливом науково-технічного прогресу, супроводжується не тільки

збільшенням національного багатства, але й збільшенням долі нематеріального багатства в його основному складі.

ЧИСТИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ДОБРОБУТ (ЧЕД)

Його вивели в 1972 році американські економісти з Єльського університету В. Нордгауз і Д. Тобін.

Проблема полягає в тому, як необхідно розподіляти показник ЧЕД у суспільстві. Одні економісти вважають, що основою стабільного розвитку економіки є рівність у розподілі доходу, інші – дотримуються протилежної точки зору, тобто вважають, що прагнення до рівності в розподілі доходу не може стимулювати зростання виробництва та призводить до кризи економіки. Для визначення ступеня нерівності доходів у макроекономічній науці використовують кілька понять, одне з яких – крива Лоренца.

Крива Лоренца – графік, в якому по горизонтальній осі відкладені процент населення від найбідніших верств до найбагатших, а по вертикальній – процент одержуваного ними доходу. Ця крива характеризує ступінь рівності (нерівності) в розподілі доходу. Чим більше відхилення кривої Лоренца від бісектриси, тим більша нерівність у розподілі доходів країни (рис .1.2).

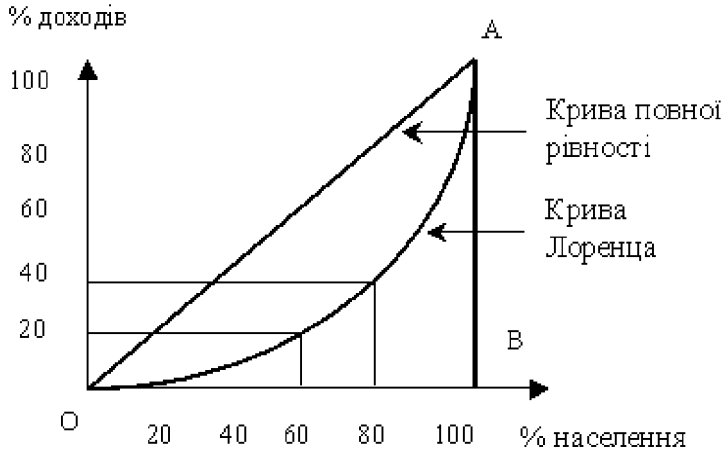

Рис. 1.2. Крива Лоренца

З кривою Лоренца пов'язаний інший вимірювач нерівності доходів – *коефіцієнт Джінні*, який дорівнює відношенню площі фігури, що утворюється між кривою Лоренца та лінією абсолютної рівності, до площі трикутника ОАВ, що утворюється лінією абсолютної рівності ОА та координатними осями. Цей коефіцієнт

коливається в діапазоні між нулем (у випадку абсолютної рівності чисельник дорівнює нулеві) та одиницею (у випадку абсолютної нерівності, коли всі доходи суспільства зосереджені у одного індивіда, чисельник дорівнюватиме знаменнику).

$$K_d = \frac{sL}{s\Delta OAB},$$

де K_d – коефіцієнт Джінні;

sL – площа фігури, що утворена між кривою L і прямою ОА;

$s\Delta AOB$ – площа трикутника АОВ.

З метою зменшення нерівності у розподілі доходів держава здійснює примусове переміщення ресурсів, яке призводить до зменшення добробуту одних і підвищення добробуту інших членів суспільства, тобто фактично до перерозподілу доходів за допомогою податкової системи та трансфертів.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Першу спробу моделювання відтворення здійснив у своїй знаменитий праці «Економічна таблиця» (1758) французький фізіократ Ф. Кене (1694–1774). Про це див. 12.2.1.

2. ВВП більш точний, ніж ВНП, адже інколи непросто визначити національну належність додаткової вартості, особливо транснаціональних корпорацій. У рекомендаціях ООН щодо складання системи національних рахунків (СНР) основним показником вважається ВВП, але передбачено обчислення і ВНП, адже ВВП і ВНП досить близькі, їх часто позначають у єдиному континуумі – ВНП/ВВП.

1.3. Національний дохід і його роль у суспільному відтворенні

Національний дохід – важливий показник результативності суспільного відтворення.

Національний дохід (НД) – сукупний дохід в економіці, який отримують усі власники факторів виробництва (праці, капіталу, землі): заробітної плати, прибутку, ренти, відсотка.

Він свідчить про ступінь участі кожної категорії власників у суспільному відтворенні, їх вклад у нього.

Національний дохід являє собою заново створену вартість і включає вартість необхідного продукту всіх зайнятих у суспільному виробництві і вартість додаткового продукту (V+M). За натурально-речовою формою він включає як засоби виробництва, так і предмети споживання.

Національний дохід (НД) – можна отримати, коли показник ЧВП зменшити на величину чистих непрямих податків на бізнес:

НД = ЧВП – Чисті непрямі податки.

НД є зробленим доходом, бо не містить у собі ні непрямих податків, ні субсидій, і є показником чистого приросту продуктів, послуг за рік, стану добробуту нації [1].

Процес суспільного відтворення як свій невід'ємний атрибут має і таке явище, як розподіл і перерозподіл національного доходу.

НД є однією з найважливіших складових суспільного продукту, бо саме за його рахунок здійснюється розширення виробництва і покращується життя населення. У процесі свого руху національний дохід проходить такі стадії: виробництво, розподіл, перерозподіл і споживання.

Вироблений національний дохід підлягає розподілу. Останній здійснюється між тими, хто бере участь у його виробництві. Наймані робітники отримують свою частку національного доходу у вигляді заробітної плати. Підприємці отримують прибуток, а банкіри і землевласники, відповідно, відсоток і ренту. Сьогодні в економічному житті активну участь бере і держава, яка теж може отримувати певну частину національного доходу. Розподіл виробленого національного доходу між цими суб'єктами має назву первинного і на його базі формуються основні або первинні доходи. За рахунок перерозподілу НД утворюються вторинні доходи [2].

У результаті розподілу й перерозподілу національного доходу формуються фонд споживання і фонд нагромадження. Їх співвідношення в кожній країні різне, бо визначається перш за

все рівнем продуктивності праці. Але загалом воно перебуває в межах 20–25 % на нагромадження і 80–75 % на споживання.

Розподіл виробленого національного доходу веде до утворення особистих доходів. Вони розрізняються не тільки за основними джерелами (для найманих робітників це заробітна плата, а для підприємців — дохід від власності), а й за розмірами. Унаслідок цього в суспільстві виникає певна майнова диференціація. Для визначення рівня диференціації в доходах використовують різні показники. Серед найбільш поширених слід назвати криву Лоренца та показник децільності. Децільний коефіцієнт розраховується як величина розриву між доходами 10 % населення з найбільш великими доходами і доходами 10 % населення з найбільш малими доходами. Вважається, якщо цей розрив виходить за межі десятиразового, то в суспільстві починається соціальна нестабільність.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Першу спробу визначити джерела національного доходу зробили меркантилісти, які вважали, що багатство суспільства (вони не вживали термін «національний дохід») накопичується у сфері торгівлі (насамперед зовнішньої). Фізіократи таким джерелом вважали сільське господарство. А. Сміт та Д. Рікардо значно розширили розуміння джерел створення національного доходу. Вони вважали, що він створюється у сфері матеріального виробництва (у сільському господарстві і промисловості). Доповнив сферу створення національного доходу і К. Маркс, включивши до неї сферу матеріальних послуг. На той час сфера послуг була розвинена досить слабо. Тому у працях К. Маркса положення про те, що національне багатство створюється і в сфері послуг, не набуло вигляду теорії. За марксистською (звужувальною) концепцією, національний дохід обчислювався без урахування нематеріальної сфери виробництва.

Сучасні вчені дотримуються розширювальної концепції щодо визначення джерела національного доходу. За нею будь-яка праця є продуктивною, а тому створює національний дохід.

Критеріями для західних учених слугує отримання суб'єктами економічної діяльності доходів.

2. Розподілом національного доходу його рух не обмежується. Справа в тому, що в суспільстві є й ті верстви населення, які за певних обставин не беруть участі у виробництві. Це, наприклад, хворі, інваліди, діти і т. ін. Для забезпечення їх життя необхідні кошти, які і формуються за рахунок перерозподілу національного доходу, унаслідок якого утворюються вторинні доходи.

У здійсненні перерозподілу вирішальну роль відіграє держава. Через державний бюджет вона акумулює частину національного доходу. Ця частина формується переважно шляхом стягування податків. Отримані кошти держава спрямовує на фінансування охорони здоров'я, освіти, науки й на утримання інших бюджетних організацій та установ.

Поряд із цим перерозподіл здійснюється через ціни, його використовує як корпоративний сектор, так і держава. Остання найчастіше здійснює такий перерозподіл через фіксацію цін на певні товари (наприклад, на продукцію сільгоспвиробників, заробітну плату, скажімо, у випадку її заморожування тощо). Ще одним каналом перерозподілу є добровільні внески громадян у фонди різноманітних товариств, політичних партій тощо.

1.4. Національне багатство: зміст, структура

Кожна людина має бути зацікавлена у зростанні суспільного продукту, оскільки саме від нього залежать процеси розширеного відтворення, нагромадження (збільшення масштабів виробництва), рівень добробуту населення та національного багатства країни.

Національне багатство безпосередньо пов'язане і з виробництвом національного доходу та його відтворенням. Воно збільшується передусім за рахунок вказаного доходу, який відтворюється на розширеній основі.

НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО – це загальний результат постійно повторюваного процесу суспільного виробництва, тобто сукупність нагромаджених матеріальних і духовних благ за всю історію функціонування національної економіки.

Існує два концептуальні підходи до його розуміння і визначення.

По-перше, згідно з концепцією балансу народного господарства національне багатство – це сукупність матеріальних благ, якими розпоряджається суспільство та які створені працею людей за попередній період свого розвитку.

По-друге, за системою національних рахунків національне багатство визначається як сума чистого власного капіталу всіх господарюючих суб'єктів, тобто в нього включаються, крім матеріальних благ і ресурсів, також невиробничі матеріальні активи (авторські права, ліцензії і т. п.), фінансові активи (проте вираховуються фінансові зобов'язання).

У широкому розумінні слова до національного багатства належить усе те, чим так чи інакше володіє нація. За такого трактування до нього належать не лише матеріальні блага, а й усі природні ресурси, твори мистецтва тощо. Однак усе це досить складно підрахувати через ряд об'єктивних причин.

У практиці економічного аналізу використовується показник національного багатства у вузькому розумінні його змісту. До нього входить все те, що так чи інакше опосередковано працею людей і може бути відтворено. Інакше кажучи, національне багатство країни – це сукупність матеріальних і культурних благ, які нагромаджені в даній країні протягом її історичного розвитку на відповідний момент.

Структура національного багатства складається з таких ключових елементів:

– основних виробничих і невиробничих фондів;

– оборотних виробничих фондів і матеріальних запасів та резервів;

– природних ресурсів, які включені за народногосподарського обороту або розвідані й оцінені та можуть бути включені до нього в найближчій перспективі.

Водночас цей класичний підхід до трактування національного багатства потребує доповнення. Справа в тому, що представники класичної школи свої висновки робили, виходячи з реальних потреб життя. Ці потреби диктувались періодом, який називають

індустріальним. Нині людська цивілізація вступає у постіндустріальну стадію свого розвитку, яка характеризується, в першу чергу, двома принциповими моментами: високою інформатизацією суспільства та якісним зростанням його добробуту.

З економічної точки зору інформація – це не просто відомості (знання), а «сировина» й основа для прийняття рішень. Після появи сучасної інформаційної технології стало зрозуміло, що економічна, в тому числі ділова інформація та особливо науково-технічна, стає не лише вирішальним фактором суспільного і господарського розвитку, але й одним з важливих елементів національного багатства. Так, світовий обсяг виробництва інформаційних технологій збільшився з середини 80-х до середини 90-х років XX ст. більше ніж у 4 рази (до 1 200 млрд дол.) і становив понад 13 % національного багатства, яке вироблялось у промислово розвинених країнах.

Збільшення національного багатства є результатом розвитку суспільного виробництва і матеріальною основою підвищення добробуту населення.

Таким чином, статистика національних рахунків забезпечує нас засобами виміру сукупного виробництва товарів і послуг, стану економіки в цілому. Такі дані мають велике значення для розуміння цих процесів та управління ними.

Самостійна робота (тези)

1.1. Методи макроекономічних досліджень

Макроекономіка використовує як загальнонаукові, так і специфічні методи дослідження. Для макроекономіки, як і для мікроекономіки, політичної економії характерне застосування таких загальнонаукових методів, як наукової абстракції, аналізу і синтезу, системно-функціонального аналізу тощо. Основним специфічним методом, який використовується в макроекономіці, є агрегування [1, с. 95].

Макроекономічне агрегування – це послідовне укрупнення (узагальнення) економічних суб'єктів і об'єктів (процесів і явищ)

та об'єднання їх в єдину групу (наприклад, домашні господарства) або єдиний показник (наприклад, валовий внутрішній продукт).

Агрегування здійснюється за допомогою додавання, групування та інших процедур (способів) зведення окремих суб'єктів до узагальнених.

Його головна ідея полягає в тому, щоб, визначивши закономірності та закони розвитку окремих об'єктів і діяльності (поведінки) окремих суб'єктів шляхом послідовних узагальнень, отримати загальну макроекономічну картину.

АГРЕГОВАНІ ПОКАЗНИКИ ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ РИНКОВУ КОН'ЮНКТУРУ ТА ЇЇ ЗМІНИ:

– валовий внутрішній продукт;

– валовий національний продукт;

– національний дохід;

– рівень цін, інфляції і безробіття;

– обсяги споживання, заощадження й інвестицій;

– ринкова ставка процента тощо.

Макроекономічне агрегування розповсюджується на економічних суб'єктів:

– домашні господарства;

– підприємства (фірми);

– державу;

– закордонний сектор;

– ринки (товарів і послуг, цінних паперів, грошей, праці, реального капіталу, міжнародний ринок).

У макроекономіці широко використовуються економічні моделі – формалізовані (логічно, графічно й алгебраїчно) описи різноманітних економічних явищ і процесів. Будь-яка макроекономічна модель тією чи іншою мірою абстрактна, має ряд припущень і спрощень, що обмежують сферу її застосування. Залежно від конкретних задач дослідження застосовуються різні типи моделей, які можна класифікувати за різними ознаками [1].

У кожній моделі виділяються два типи змінних:

– *екзогенні (зовнішні) змінні* визначаються поза моделлю та є відомими до її побудови;

– *ендогенні (внутрішні) змінні* притаманні внутрішній будові моделі, а їх величина встановлюється в результаті її розв'язання.

У макроекономічних моделях дія екзогенних параметрів формалізується або у вигляді деякої постійної (константи), або у вигляді випадкової (ймовірної) величини залежно від характеру їхньої дії і прояву. *Як екзогенні параметри* у макроекономічних моделях виступають:

– державні витрати (G);

– ставка оподатковування (T);

– і величина пропозиції грошей (M), розміри яких регулюються державою.

До числа ендогенно обумовлених параметрів належать:

– обсяги зайнятості і випуску;

– рівні інфляції і безробіття;

– рівень планових витрат тощо.

При побудові моделей використовуються чотири види функціональних залежностей:

– дефініційних;

– поведінкових;

– технологічних;

– інституціональних.

Дефініційні відображають зміст явищ або їх структуру. Наприклад, під сукупним попитом на ринку благ розуміють сумарний попит домогосподарств, інвестиційний попит підприємницького сектора, держави, закордону. Це визначення можна виразити таким чином:

$$Y = C + I + G + E.$$

Поведінкові залежності відбивають типові переваги економічних суб'єктів. Прикладом такого роду залежностей можуть слугувати функції споживання - C = C (Y) або заощадження - S = S (Y).

Технологічні відображають технологічні залежності в економіці. Прикладом може слугувати виробнича функція, що відбиває зв'язок реального випуску та чинників виробництва Y = f (L, N, K), де Y – реальний випуск, L – праця, N – земля, K – капітал.

Інституціональні відображають інституціонально встановлені в економіці норми і правила. До їхнього числа можна віднести функцію податкових надходжень як залежність від розміру встановленої податкової ставки:

$$T = t \times Y.$$

І в мікро-, і в макроекономіці активно використовується *логічне і формально-математичне моделювання.*

Такі узагальнені макроекономічні моделі, як:

– *модель кругових потоків, AD-AS;*

– *хрест Кейнса;*

– *криві Філліпса, Лоренца, Лаффера;*

– *модель Солоу тощо,*

являють собою загальний інструментарій макроекономічного аналізу і не мають певної національної специфіки.

Специфічними можуть бути значення емпіричних коефіцієнтів і конкретні форми функціональних залежностей між економічними змінними в різних країнах. Оцінка будь-якої макроекономічної моделі повинна даватися не за критерієм її негайної «придатності» чи «непридатності» для економіки конкретної країни, у тому числі й України, а за критерієм її корисності в процесі пізнання економічної динаміки і управління її показниками.

Важливе значення в економіці має поняття «очікування», тобто оцінка економічних суб'єктів.

Економічні очікування поділяються на дві групи:

– очікування ex post;

– очікування ex ante.

Очікування ex post – оцінка економічими суб'єктами отриманого досвіду, фактичні оцінки.

Очікування ex ante – прогнозні оцінки економічних суб'єктів.

Існують три основні концепції формування очікувань.

Концепція статичних очікувань – економічні суб'єкти в майбутньому очікують те, з чим зустрічались у минулому.

Концепція адаптивних очікувань – економічні суб'єкти коригують свої очікування з урахуванням помилок, допущених у минулому.

Концепція раціональних очікувань – економічні суб'єкти не тільки враховують помилки, допущені в минулому, але й прагнуть моделювати функціонування економіки, щоб оцінити майбутнє.

На основі цих оцінок формується раціональна поведінка учасників економічної діяльності.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Головна ідея агрегування полягає в тому, щоб, визначивши закономірності та закони розвитку окремих об'єктів і діяльності (поведінки) окремих суб'єктів шляхом послідовних узагальнень, отримати загальну макроекономічну картину (Тарасевич В. М. Методологія макроекономіки // Економічна теорія. 2006. № 4. С. 95).

2. Небава М. І. Теорія макроекономіки : навчальний посібник / М. І. Небава. – Київ : Видавничий дім «Слово», 2003. – С. 28.

3. Манків Грегорі Н. Макроекономіка / Грегорі Н. Манків; пер. з англ.; наук. ред. пер. С. Панчишина. – К. : Основи, 2000. – С. 37–43.

4. Мікроекономіка і макроекономіка : підруч. для студентів екон. спец. закл. освіти : у 2-х ч. / С. Будагівська, О.Кілієвич, І. Луніна та ін.; за заг. ред. С. Будаговської. – К. : Основи, 1998. – С. 220.

5. Типологізація макроекономічних моделей.

Критерії класифікації	**Типи моделей**
За засобом уявлення досліджуваного процесу або явища	Логічні, графічні й економіко-математичні
За тривалістю аналізованих процесів	Короткострокові і довгострокові
За кількістю економічних суб'єктів, що аналізуються	Прості моделі (у яких подані тільки домашні господарства і фірми) і повні моделі (за участі держави)
За ступенем охоплення іноземного сектору	Закриті (подана тільки національна економіка) і відкриті (ті, що враховують впливи іноземного сектору на національну економіку)

За характером відображення причинно-наслідкових зв'язків	Детермінантні (параметри моделі задані достовірно). Стохастичні (імовірнісні) – зміна параметрів моделі пов'язана з впливом випадкових факторів
За характером впливу чинника часу	Статичні, порівняльної статики (дихотомічні) і динамічні

1.2. Національне споживання

У найпростішій двосекторній моделі кругообігу продуктів і доходів (тема 1) щорічні витрати домогосподарств *(C)* дорівнюють величині доходів *(Y)*, тобто $Y=C$. Проте насправді щорічні поточні витрати домогосподарств у середньому є меншими, ніж величина їхніх доходів, оскільки певну частку отриманих доходів домогосподарства заощаджують.

Відомо, що в закритій економіці існує три напрями використання вироблених нею продуктів. Ці три компоненти ВВП наведені в основній макроекономічній тотожності для закритої економіки:

$$Y = C + I + G,$$

тобто частина виробленої продукції споживається домогосподарствами *(C)*, частина – використовується фірмами й домогосподарствами на інвестиції (I) і, нарешті, частина виробленої продукції закуповується урядом для використання на суспільні потреби *(G)*.

Головним компонентом сукупних витрат є споживчі витрати.

Споживання (Consumption – C) – це частина використовуваного доходу, який не заощаджується:

$$C = Y – S.$$

Переважна частина (приблизно 2/3) виробленої продукції йде на *споживання (C)* [1]. Пригадаємо, що та частина доходу, яка залишилася після сплати всіх податків *(Y-T)*, називається *використовуваним доходом*. Люди поділяють свій використовуваний дохід на споживання *(C)* та заощадження *(S)*.

Заощадження – це частина використовуваного доходу, яка не споживається.

Залежність між обсягом споживання і використовуваним доходом має назву *функція споживання:*

$$C = C\,(Y - T).$$

Це поняття, запроваджене Дж. Кейнсом [2], ґрунтується на припущенні, що дохід є основним, визначальним фактором споживання, а процентна ставка не відіграє в цьому значної ролі.

Детальніше функцію споживання Дж Кейнса можна показати у вигляді:

$$C = a + B \cdot (Y - T),$$

де a – автономне споживання, тобто обсяг споживання, який не залежить від використовуваного доходу (наприклад, проживання в борг, за рахунок заощаджень, субсидій. У довгостроковому періоді для економіки в цілому автономне споживання має тенденцію наближатися до нуля); *b – гранична схильність до споживання (MPC)* – це величина, яка показує, наскільки зміниться обсяг споживання при зміні використовуваного доходу на одну одиницю, і визначається за формулою:

$$MPC = \Delta C / \Delta Y,$$

де ΔC – приріст споживчих витрат;

ΔY – приріст використовуваного доходу.

MPC набуває значення в інтервалі від 0 до 1, тобто одна додаткова одиниця використовуваного доходу збільшує обсяг споживання, але на величину, меншу від 1. Це пояснюється тим, що кожна грошова одиниця доходу, яка не споживається, – заощаджується. І кожна грошова одиниця додаткового доходу витрачається або на додаткове споживання, або на додаткове заощадження [3].

Існує поняття *середньої схильності до споживання (APC)* – це відношення обсягу споживання до величини використовуваного доходу:

$$APC = C / Y.$$

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Роль економічних суб'єктів у причинно-наслідковому механізмі функціонування економічної системи є різною. При цьому головну роль відіграють домашні господарства і підприємства,

сукупність яких формує приватну закриту економіку. Роль домогосподарств в економічній системі країни визначається обсягом їх споживчих витрат. У країнах з розвиненою ринковою економікою частка споживчитх витрат становить більше половини сукупних витрат національної економіки.

Споживання домогосподарств (С) – головний компонент сукупних витрат, це витрати, що спрямовані на придбання споживчих товарів та послуг, які залежать від їхніх доходів.

Сума витрат домогосподарств на ринку продуктів визначає величину їх споживання, яке можна назвати *приватним споживанням.*

Особистий дохід (Y): трудові доходи (заробітна плата найманих працівників) + доходи від активів (дивіденди, процент, рента) + соціальні трансферти (пенсії, стипендії, виплати у зв'язку з безробіттям, субсидії тощо).

Особистий наявний дохід – це та частина сукупного доходу, яка залишається у розпорядження суб'єктів приватної економіки після сплати податків і може бути використана на приватне споживання і заощадження. Через відсутність податків, весь дохід у приватній закритій економіці залишається в її розпорядженні. Наявний дохід приватної закритої економіки також називають *безподатковим.*

Споживання і поточний дохід: індуційоване споживання (споживання, яке фінансується поточним доходом і залежить від нього).

Чинники індуційованого споживання:

– податки та відрахування до бюджету;

– очікування домогосподарств;

– *автономне споживання* (споживання, яке не залежить від поточного доходу та не фінансується ним; чинники автономного споживання – багатство.

2. Основоположником теорії споживання є Дж. Кейнс. Психологічний закон Дж. М. Кейнса:

– «… с ростом реального дохода, как правило, более высоким оказывается удельный вес той части дохода, которая направляется в сбережения»;

– діє «… основной психологический закон, присущий любому современному обществу … что с ростом реального дохода оно не увеличивает своего потребления на всю абсолютную сумму прироста…» (Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. Антология экономической классики. М.: ЭКОНОВ, Ключ, 1999. С. 212).

У термінах макроекономіки перша обставина означає, що в міру зростання реального доходу середня схильність до заощадження *APS* зростає, отже, середня схильність до споживання *APC* знижується. Друга обставина означає, що гранична схильність до споживання перебуває у межах :

$0 < MPC < 1.$

У короткостроковій перспективі із збільшенням доходу зростає частка споживання так званих «люксових благ», серед яких найбільшим «люксовим благом» є заощадження, а тому середня схильність до заощадження зростає. Така закономірність відома як закон Енгеля (названа іменем пруського економіста XIX ст. Ернеста Енгеля, який відкрив цю закономірність).

3. Звідси випливають такі висновки:

– якщо MPC = 0, то весь приріст доходу буде зберігатися, оскільки заощадження – та частина доходу, що не споживається;

– якщо MPC = ½ , це означає, що збільшення доходу буде поділено між споживанням і заощадженням порівну;

– якщо MPC = 1, то весь приріст доходу буде витрачений на споживання.

1.3. Національне заощадження

Частина доходу (Y), яка не використовується на поточне споживання (C), є *заощадженнями домогосподарств (Saving – S),* що можна записати таким рівнянням:

$$Y = C + S.$$

Найпоширенішими формами заощаджень є нагромадження у вигляді готівки, внесків у банки, придбання акцій, облігацій та інших цінних паперів. З іншого боку, фірми в середньому витрачають більше, ніж отримують від реалізації своєї продукції. Це

пояснюється тим, що окрім платежів за ресурси, які необхідні для підтримки обсягу виробництва на поточному рівні, фірми повинні здійснювіати інвестиції *(I)*.

Найпростіша функція заощадження має вигляд:

$$S = a + (1 - b) \cdot (Y - T),$$

де S – величина заощаджень у приватному секторі; а – автономне споживання; *(1-b)* – гранична схильність до заощадження; *Y* – дохід; *E* – податкові відрахування.

Гранична схильність до заощадження (MPS) – величина додаткового заощадження, яке виникає із додаткової гривні використовуваного доходу:

$$MPS = \Delta S / \Delta Y,$$

де ΔS – приріст заощаджень;

ΔY – приріст використовуваного доходу.

Оскільки частина кожної гривні, яка не споживається, обов'язково заощаджується, то гранична схильність до споживання і гранична схильність до заощадження в сумі дорівнюють одиниці:

$$MPC + MPS = 1.$$

Середня схильність до заощадження (APS) – це частина використовуваного доходу, яку домогосподраства заощаджують, тобто:

$$APS = S / Y \text{ [1]}.$$

Примітки та ілюстративний матеріал

Таблиця 1.1

Недохідні фактори споживання і заощадження

Багатство	Нерухоме майно (будинки, автомобілі, телевізори та інші предмети довгострокового користування); фінансові активи (готівкові гроші, заощадження на рахунках, акції, облігації, страхові поліси тощо), що їх має населення. Домашні господарства заощаджують, утримуючись від споживання, щоб нагромаджувати багатство. За інших рівних умов, чим більше нагромаджено багатства, тим менші стимули до заощаджень
Податки	Податки сплачуються частково за рахунок споживання і частково за рахунок заощадження. Зниження податків

Продовження таблиці 1.1

	збільшує дезподатковий дохід і тому збільшує як споживання, так і заощадження. І навпаки
Рівень цін	Зростання цін скорочує споживання і заощадження і навпаки. Цей висновок має безпосереднє відношення до аналізу багатства як фактора споживання. Зміни рівня цін змінюють реальну вартість, або купівельну спроможність деяких видів багатства
Відрахування на соціальне страхування	Збільшення цих відрахувань призведе до скорочення поточного споживання і заощадження. Але треба враховувати, що на рішення домашніх господарств стосовно споживання і заощадження впливає діюча система соціального забезпечення. Чим краще соціальне забезпечення, тим менші заощадження домашніх господарств протягом трудового життя
Очікування	Можуть бути пов'язаними з майбутньою зміною цін, доходів, виникненням дефіциту тощо. Якщо ці очікування несприятливі, то домашні господарства змушені робити закупки наперед, що у поточному році збільшує споживання та зменшує заощадження. Очікування приросту грошових доходів у майбутньому зумовлює збільшення поточних витрат
Споживча заборгованість	Якщо в попередній період заборгованість зросла, то в поточному періоді домашні господарства будуть змушені зменшити споживання і заощадження, аби ліквідувати минулу заборгованість. І навпаки, коли споживча заборгованість зменшилася, то поточний рівень споживання і заощаджень може зрости
Відсоткова ставка	Зміна ставки відсотка впливає на співвідношення між поточним і майбутнім споживанням і заощадженням. Коли відсоткова ставка зростає, поточне споживання зменшується, а заощадження зростають, що збільшить майбутнє споживання, забезпечене поточними заощадженнями. Таким чином, домашні господарства заміщують частку споживання у поточному періоді збільшенням споживання у майбутньому

Запитання та завдання для контролю

1. Що вивчає макроекономіка?
2. Що таке економічна система та які вона має елементи?
3. Дати характеристику: адміністративно-командній, перехідній та ринковій економіці.

4. Що є предметом вивчення макроекономіки?

5. Що є об'єктом вивчення макроекономіки?

6. Що є основою досліджень макроекономіки?

7. Розкрити сутність агрегату.

8. Назвати та охарактеризувати функції макроекономіки.

9. Що являють собою моделі?

10. Розкрити сутність ендогенних та екзогенних змінних.

11. Які існують методи дослідження макроекономіки?

12. Дати характеристику суб'єктам макроекономіки.

13. Розкрити сутність двосекторної моделі кругопотоку ресурсів, продуктів і доходу.

14. Розкрити сутність державного та зарубіжного секторів у схемі кругопотоку.

15. Які макроекономічні питання обговорюються в Україні останнім часом?

16. Розказати про етапи розвитку макроекономіки.

17. Розкрити сутність системи національних рахунків.

18. Назвати основні макроекономічні показники.

Термінологічний словник

Макроекономіка – складова частина економічної теорії, яка вивчає економічні закони, закономірності і механізм функціонування економіки як єдиного цілого на макрорівні, тобто на рівні національної економіки.

Процес суспільного відтворення – це постійне й безперервне відновлення результату суспільного виробництва – продукту, а також робочої сили, засобів виробництва, природних ресурсів, інформації, форм та методів організації праці.

Концепція статичних очікувань – економічні суб'єкти в майбутньому очікують те, з чим зустрічались у минулому.

Концепція адаптивних очікувань – економічні суб'єкти коригують свої очікування з урахуванням помилок, допущених у минулому.

Концепція раціональних очікувань – економічні суб'єкти не тільки враховують помилки, допущені в минулому, але й прагнуть моделювати функціонування економіки, щоб оцінити майбутнє.

Валовий національний продукт (ВНП або ВНД) – це валовий внутрішній продукт (ВВП), зменшений на величину доходів, які виплачуються нерезидентам, та збільшений на аналогічні доходи, які отримали резиденти цієї країни з-за кордону.

Проміжна продукція – це товари і послуги, що купуються з метою подальшої переробки, обробки або для перепродажу;

Кінцева продукція – товари і послуги, що купуються з метою кінцевого споживання, не для подальшої переробки чи перепродажу;

Додана вартість фірми – вартість виробленої фірмою продукції без вартості проміжних товарів і послуг, що були придбані фірмою і використані у процесі виробництва.

Індекс споживчих цін – індекс цін, що розрахований для фіксованого кошика споживчих товарів і послуг (q_K):

Дефлятор ВВП – індекс цін, який розрахований для сукупності товарів і послуг, що входять до складу ВВП. Дефлятор ВВП = $ВВП_Н$ / $ВВП_Р$ * 100 % (індекс Паше).

Чистий внутрішній продукт (ЧВП) – можна отримати із ВВП, коли його зменшити на величину амортизаційних відрахувань: ЧВП = ВВП – Амортизаційні відрахування.

Національний дохід (НД) – сукупний дохід в економіці, який отримують власники факторів виробництва (праці, капіталу, землі), можна отримати, коли показник ЧВП зменшити на величину чистих непрямих податків на бізнес: НД = ЧВП – Чисті непрямі податки на бізнес.

Фонд нагромадження – це частина НД, що використовується на розширене відтворення, збільшення невиробничих фондів, а також створення державних резервів і запасів.

Фонд споживання – використовується для задоволення невиробничих потреб, а також на утримання організації невиробничої сфери. Джерелами є необхідний продукт і частина додаткового продукту.

Національне багатство – це та сукупність матеріальних благ, яка нагромаджена в країні на даний момент часу. Національне багатство поповнюється і відновлюється щорічно за рахунок виробленого продукту.

Національний дохід (НД) – сукупний дохід в економіці, який отримують усі власники факторів виробництва (праці, капіталу, землі): заробітної плати, прибутку, ренти, відсотка. Національний дохід (НД) – можна отримати, коли показник ЧВП зменшити на величину чистих непрямих податків на бізнес: НД = ЧВП – Чисті непрямі податки.

Національне багатство – це загальний результат постійно повторюваного процесу суспільного виробництва, тобто сукупність нагромаджених матеріальних і духовних благ за всю історію функціонування національної економіки.

Контрольні тестові завдання

1. Макроекономіка – це економічна наука, що вивчає:

а) взаємовідносини і пропорції розвитку народного господарства в цілому, або окремих його галузей;

б) ринок у вузькому розумінні, не беручи до уваги ринкову коньюктуру;

в) та пояснює взаємовідносини покупців і продавців на ринку монополії.

2. Суб'єктами макроаналізу виступають:

а) сектор закордон, домогосподарства, підприємства і держави;

б) сектор домогосподарств, державний та закордон;

в) сектор закордон, державні інститути та іноземні, підприємницький сектор.

3. Макроекономіка виконує такі функції:

а) теоретико-пізнавальну, практичну, інформативну, досліджувальну;

б) теоретико-пізнавальну, виховну, практичну;

в) теоретико-пізнавальну, досліджувальну, виховну, методологічну.

4. Агрегат – це:

а) показник, що відображує сукупність специфічних економічних одиниць так, ніби вони складають одне ціле;

б) показник, що відображує такі поняття, як загальний об'єм продукції, загальний рівень зайнятості, загальний рівень цін;

в) обидві відповіді правильні.

5. Макроекономіка – це:

а) предмет, який досліджує сутність, результати та наслідки спільної економічної активності всіх учасників народного господарства;

б) наука, що пізнає, систематизує, узагальнює та пояснює процеси, які обумовлюються механізмом функціонування народного господарства в цілому;

в) обидві відповіді правильні.

6. Об'єкти макроекономічного аналізу характеризують:

а) агреговані величини;

б) ймовірні величини;

в) відносні величини.

7. Теоретико-пізнавальна функція макроекономіки характеризується:

а) розробкою практичних рекомендацій на основі економічного аналізу;

б) дослідженням макроекономічних процесів на макрорівні та побудова моделей цих процесів;

в) виробленням нового типу економічного мислення.

8. Основним методом макроекономічних досліджень є:

а) індукція;

б) економіко-математичне моделювання;

в) аналіз.

9. Макроекономічні моделі поділяються на:

а) статистичні динамічні;

б) динамічні, технічні;

в) технічні, статистичні.

10. Однією з функцій макроекономіки є:

а) виховна;

б) методична;

в) агрегатна.

11. Номінальний ВВП – це:

а) показник загального обсягу виробництва, який обчислюється в поточних цінах, тобто у фактичних цінах даного року;

б) показник загального обсягу виробництва, який обчислюється в постійних цінах, тобто цінах року, який береться за базу;

в) показник загального обсягу виробництва, який обчислюється в запланованих цінах, тобто цінах чітко встановлених законодавством.

12. Основним показником у системі національних рахунків є:

а) національний дохід;

б) валовий внутрішній продукт;

в) чистий внутрішній продукт.

13. Чистий експорт – це:

а) сума, на яку іноземні видатки на вітчизняні товари і послуги (експорт) перевищують вітчизняні видатки на іноземні товари і послуги (імпорт);

б) сума, на яку вітчизняні видатки на вітчизняні товари і послуги (експорт) перевищують вітчизняні видатки на іноземні товари і послуги (імпорт);

в) сума, на яку вітчизняні видатки на вітчизняні товари і послуги (експорт) перевищують вітчизняні видатки на іноземні товари і послуги (імпорт);

14. Національний дохід – це:

а) сума факторних видатків від праці, землі і попиту за рік;

б) сума факторних доходів від праці, землі та капіталу за рік;

в) сума факторних доходів від праці, землі та капіталу за декілька років.

Методика виконання розрахункових задач

Задача 1. Мінімальна величина необхідного продукту (НП) за рік має складати 500 млрд грн. Обсяг виробленого за рік чистого продукту (ЧП) становить 900 млрд грн. Визначте можливий обсяг додаткового продукту (ДП).

Розв'язок:

ДП = ЧП – min вел.НП

ДП=900 – 500 = 400 млрд грн.

Відповідь: Обсяг додаткового продукту становить 400 млрд грн.

Задача 2. Економіка країни характеризується такими макроекономічними показниками (млрд грн): валовий випуск (ВВ) становить 200, матеріальні витрати (МВ) дорівнюють 120, податок на додану вартість (ПДВ) складає 30, інші продуктові податки (ПП) – 20, субсидії (Субс.) – 35.

На основі наведених даних необхідно розрахувати ВВП країни.

Розв'язок:

За виробничим методом ВВП обчислюється за формулою:

ВВП = ВДВ (валова додана вартість усіх галузей) + ПП (продуктові податки) – С (Субсидії)

ВДВ = ВВ – МВ = 200 – 120 = 80 (млрд грн)

Продуктові податки (непрямі податки) – податки на товари та послуги, які встановляються у вигляді надбавки до ціни виробника.

ПП = ПДВ + ПП = 30 + 20 = 50 (млрд грн)

ВВП = 80 + 50 – 35 = 95 (млрд грн)

Відповідь: ВВП складає 95 млрд грн.

Тема 2. Економічне зростання та циклічний характер розвитку економіки

План

2.1. Економічний розвиток – його сутність, теорії та моделі, цілі та принципи.

2.2. Економічне зростання: сутність, типи, фактори. Моделі економічного зростання.

2.3. Динаміка економічного розвитку та показники економічного зростання.

2.4. Циклічність – форма економічного розвитку.

Самостійна робота (тези)

2.1. Цивілізаційний вимір економічного розвитку.

2.2. Фінансові кризи: поняття, типи. Валютні кризи.

2.1. Економічний розвиток – його сутність, теорії та моделі, цілі та принципи

Аналіз економічної літератури засвідчує, що єдине чітко визначене тлумачення сутності поняття економічний розвиток – відсутнє, однак більшість дослідників наголошують на комплексному, багатомірному характері цього процесу, що включає в себе глибокі зміни в технічній, економічній, соціальній, політичній, інституціональній сферах, у галузі інфраструктури, технологій, освіти, а також у головних факторах виробництва – капіталі, природних ресурсах, праці тощо.

Для розуміння діалектики взаємозв'язку і відмінностей між економічним розвитком та економічним зростанням слід враховувати *загальнофілософське трактування поняття розвитку як незворотної, спрямованої, закономірної зміни матеріальних та ідеальних об'єктів*. Унаслідок розвитку виникає новий якісний стан структури, спрямованості руху, можливостей функціонування певної соціальної (економічної) системи.

Отже, термін «розвиток» переважно вживають для окреслення довготривалого процесу, пов'язаного із якісною трансформацією усієї сукупності економічних і соціальних структур

суспільства, зокрема, усіх елементів його продуктивних сил та економічних відносин.

На думку багатьох учених, *економічний розвиток може розглядатися також як досягнення економічного зростання на основі якісного перетворення економічної діяльності, системи правил та способів її забезпечення. Адекватність економічного зростання економічному розвитку залежить від ряду обставин, серед яких ключовими є джерела економічного зростання та його наслідки у широкому значенні.*

Безперечно, не може бути економічного розвитку без економічного зростання як і зростання без розвитку. Однак, якщо зростання можна характеризувати кількісними показниками, то аналіз розвитку поза використанням якісних оцінок неможливий. Тільки такий аналіз дозволяє визначити, чи можна вважати зростання ідентичним прогресу [1]. Отже, економічний розвиток – процес зміни структур суспільства, пов'язаний із економічним зростанням.

Аналіз сутності та змісту категорії *розвиток* привів дослідників цієї проблеми до висновку, згідно з яким вона виступає основним поняттям системного світогляду, де займає центральне місце.

Загальна теорія систем розглядає розвиток:

– по-перше, як взаємозв'язок функції, структури та процесу,

– а по-друге, як множинність усіх цих елементів в економічному житті.

Відповідно до цього будь-яка модель економіки повинна розглядатися як цілеспрямована, соціокультурна, інформаційно пов'язана система, яка здатна до самовідтворення та розвитку за допомогою нових функцій, структур і процесів, що створюють нові способи організації на більш високому рівні впорядкованості та складності.

За цих умов процес економічного розвитку:

– *по-перше,* завжди пов'язаний із формулюванням і досягненням певних стратегічних цілей,

– *по-друге,* забезпечує цілеспрямований перехід економічної системи до більш високого рівня інтеграції та диференціації одночасно,

– *по-третє,* уявляє собою послідовний перехід від одного способу організації економічного життя до іншого.

Аналіз особливостей сучасних підходів до розуміння суті змін, що відбуваються у спрямованості та механізмах функціонування світової економіки, свідчить про те, що економічне зростання, яке не супроводжується покращенням становища більшості населення, інвестиціями у людський капітал, ліквідацією бідності, не розглядається більше як *Розвиток* з великої літери, оскільки воно залишає в стороні більшу частину населення та здійснюється за її рахунок.

Одним із перших серед західних учених до такого висновку прийшов шведський економіст *Гуннар Мюрдаль,* аналізуючи у своїй трьохтомній праці «Азійська драма: дослідження бідності народів» (1968 р.) специфіку взаємовпливів традиційних економічних інститутів у країнах Азії та Африки. Головними причинами економічної відсталості країн, що розвиваються, Г. Мюрдаль вважав навіть не господарську систему традиційного типу, а насамперед колосальну глибину нерівності у суспільстві, що заважає проведенню справжніх системних реформ, оскільки не забезпечує ефективних мотивів і мотивації до продуктивної праці. Тому *розвиток, на його думку, слід розуміти як підвищення ступеня задоволення основних потреб усіх членів суспільства.*

Подібний погляд на сутність та залежності економічного розвитку поділяють і лауреати нобелівської премії *Теодор Шульц та Уільям А. Л'юїс.* До речі, саме Т. Шульц, одним із перших у світі серед економістів, не тільки ввів у науковий обіг поняття *людський капітал,* але й обґрунтував тезу, згідно з якою інвестиції у людський капітал, зростання цінності людської праці стають у сучасних умовах найважливішими факторами перетворення економіки, модернізації економічних та юридичних інститутів [2].

Тому, говорячи про цілеспрямованість економічного розвитку, ми повинні розрізняти у цьому процесі дві сторони:

1) будь-яка форма розвитку у соціальній (економічній) системі має свої внутрішні закони, які визначають його спрямованість, динаміку незалежно від бажань, мотивів діяльності людини. Така спрямованість формується на основі ендогенних (внутрішніх) закономірностей процесу суспільного розвитку, які зумовлюють факт незворотності прогресу у людському суспільстві;

2) водночас, як вже зазначалося, в економічній системі, на економічному полі функціонує величезна кількість суб'єктів економічної діяльності, інтереси та потреби яких не завжди збігаються, а часто, навпаки, виявляються протилежними, або, як мінімум, досить далекими один від одного.

За цих умов визначення цілей економічного розвитку для суспільства, певної соціальної групи на конкретному етапі функціонування економічної системи передбачає необхідність узгоджень і переговорів, поза якими неможливо скоординувати інтереси окремих суб'єктів, отже, забезпечити мотивацію їх діяльності, економічне зростання, сталий економічний розвиток.

Методологія визначення цілей економічного розвитку будь-якої національної економічної системи передбачає проходження досить складної та тривалої процедури вибору на основі врахування величезної кількості чинників, визначення доцільності і оптимальності тих чи інших дій, адже вибір передбачає початок цілого ланцюга політико-економічних рішень і тенденцій. *Виділяють різні типи цілей:*

– конкретні та абстрактні;

– стратегічні і тактичні;

– індивідуальні, групові та громадські;

– поставлені самим суб'єктом діяльності та задані йому ззовні.

Мета, як майбутній стан соціального об'єкта, може і повинна розглядатися з урахуванням його минулого становища, теперішнього стану, тенденцій розвитку.

У XVIII столітті почали закладатися наукові основи *теорії раціонального вибору*, згідно з якою раціональність, якщо її розглядати відповідно до поведінки індивідуума, в ринковій економіці може виглядати таким чином: Суб'єкт (1) ніколи не вибере

альтернативу Х, якщо в той же самий час (2) доступна альтернатива У, яка, з його погляду (3) має переваги перед Х.

Згідно з теорією суспільного та конституційного вибору (Джеймс Б'юкенен) процес прийняття рішень, вибору цілей економічного та соціального розвитку, засобів їх досягнення повинен базуватися на обов'язковому врахуванні позицій, інтересів і прагнень кожного індивідуума, суб'єкта соціально-економічних відносин, сили та суб'єктивних поглядів на характер цілей та засобів їх досягнення певних економічних, соціальних, політичних груп, партій, узгодження переваг окремих суб'єктів і цілісних груп суб'єктів на основі загальновизнаної, раціональної та оптимальної процедури.

Найбільш відомими та загальноприйнятними сьогодні концепціями, в яких формулюються основні принципи визначення процедури прийняття рішень, є концепції, запропоновані В. Парето, лауреатами Нобелівської премії Дж. Хіксом та К. Ерроу. Серед цих принципів можна виділити, наприклад, такий: коли всі учасники ринку, пориваючись кожен до своєї вигоди, досягають взаємної рівноваги інтересів і вигод, сумарне задоволення (загальна функція корисності) досягає свого максимуму. *Такі зміни називають поліпшенням за Парето.* Коли ж немає подальших змін, які б могли поліпшити становище одних без одночасного погіршення інших, *вважається, що даний розподіл ресурсу ефективний за Парето, або оптимальний за Парето.*

Отже, висновок, який можна зробити з усього вищесказаного: важливою умовою та принципом економічного розвитку є формування таких цілей функціонування національної економічної системи, завдяки реалізації яких будуть забезпечені не лише рівні стартові умови численних суб'єктів ринку, тобто створені умови для якісної, ефективної конкуренції та досягнення загальної збалансованості у функціонуванні ринкового механізму, усієї ринкової системи, але й системна соціальна рівновага у суспільстві.

Водночас таке розуміння критеріїв, підходів і суспільних форм економічного розвитку дозволяє визначити ще один його важливий принцип прояву: це наявність певного життєвого циклу

у кожної із зазначених суспільних форм, в яких він відбувається на певному історичному етапі розвитку людського суспільства. Саме завершення того чи іншого циклу і перехід до нового, вищого за якістю та ефективністю суспільних форм та механізмів здійснення розвитку й означає суть прогресу в усіх його соціально значущих проявах.

Принцип універсальності, усебічності економічного розвитку дозволяє нам говорити про можливість і доцільність системного розвитку, який охоплює усі елементи способу виробництва, суспільства. Звичайно, така форма економічного розвитку в практиці економічного життя можлива лише на окремих етапах руху суспільства, коли складаються умови для одновекторної спрямованості впливу найрізноманітніших чинників, що забезпечують економічне зростання та трансформацію його наслідків у нову якість економічного та соціального буття.

Однак уява про економічний розвиток як про системний процес дозволяє окреслити певні його принципи та закономірності, притаманні саме системам – це: *історичність, цілісність, інтегративність, самоорганізація, адаптивність, комунікативність, ієрархічна впорядкованість, здатність до внутрішньої трансформації мети та технологічного способу її реалізації, динамічність.*

Водночас, ще раз зазначимо, що системний економічний розвиток – надто складне суспільне явище, його неоднорідність визначається насамперед реальним існуванням двосекторної моделі економіки, обмеженими ресурсами, рядом суперечностей між різними суб'єктами економічної діяльності та між різними соціальними групами, національними економічними системами тощо, що часто викликає порушення не лише макроекономічної, але й соціальної, отже системної рівноваги. Такі особливості економічного розвитку вимагають звернути особливу увагу на чинники, які забезпечують його динаміку та системність.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Прогрес [лат. Progressus] – рух уперед, від нижчого до вищого, перехід на більш високий ступінь розвитку, зміна на краще; розвиток нового, передового (Фр. Сл. 1, с. 572–573).

2. Інвестиції в людей: економіка якості населення, 1981 р.

2.2. Економічне зростання: сутність, типи, фактори. Моделі економічного зростання

Найзагальнішим поняттям, яке відображає фундаментальну властивість економічної системи змінюватися в просторі й часі, є поняття її розвитку – необоротного, спрямованого та закономірного процесу взаємопов'язаних кількісних (зростання) та якісних (диференціація) перетворень.

Економічне зростання – це найважливіша макроекономічна категорія, яка є показником не лише абсолютного збільшення обсягів суспільного виробництва, а й здатності економічної системи задовольняти зростаючі потреби, підвищувати якість життя. Саме тому економічне зростання включається до числа основних цілей суспільства поряд з економічною свободою, економічною ефективністю.

У підручниках, навчальних посібниках з економічної теорії (політекономії, макроекономіки) знаходимо такі визначення поняття «економічне зростання» (табл. 2.1).

У переважній більшості економічної літератури економічне зростання аналізується з погляду продуктивних сил, економічної ефективності виробництва, а не соціально-економічних відносин і соціально-економічної ефективності. З точки зору політичної економії необхідно аналізувати соціально-економічне зростання як комплексний показник розвитку способу виробництва, економічної системи [1].

Необхідність соціально-економічного зростання визначається зростанням народонаселення планети, зростанням економічних потреб і необхідністю їх задоволення.

Виокремлюють два основних типи економічного зростання: екстенсивний, інтенсивний, реальний (змішаний).

Екстенсивний тип економічного зростання досягається завдяки кількісному приросту факторів виробництва за їхнього незмінного технічного рівня. У таких умовах обсяг національного продукту зростає за рахунок кількісного збільшення обсягів праці (чисельність працівників, збільшення тривалості робочого часу), залучення у виробництво нових джерел сировини, палива, енергії, використання додаткових земельних площ (при незмінній віддачі природних ресурсів), а також на основі незмінної ефективності використання засобів праці (капіталовіддача може бути навіть спадною).

Таблиця 2.1

Визначення поняття «економічне зростання»

Визначення	**Назва підручників, навчальних посібників**
Економічне зростання – це кількісне збільшення та якісне вдосконалення за відповідний період результатів виробництва (товарів, послуг) та його основних факторів	Політична економія : навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Бєляєв та ін.; за ред. д-ра екон. наук, проф. К. Т. Кривенка. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 316
Економічне зростання – це розвиток національної економіки протягом певного періоду, котрий вимірюється абсолютним приростом чи темпами приросту валового внутрішнього продукту, валового національного продукту й національного доходу в цілому або темпами приросту цих показників у розрахунку на душу населення	Економічна теорія: Політекономія: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання-Прес, 2001. – С. 354
Економічне зростання виражається у зростанні реального національного обсягу виробництва у вигляді ВВП, ВНД або цих показників на душу населення	Економічна теорія: підручник / за ред. В. М. Тарасевича. – Київ: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 451

Інтенсивний тип економічного зростання характеризується зростанням обсягу ВВП за рахунок удосконалення факторів виробництва та ефективного їх використання. Інтенсивний тип економічного зростання здійснюється на базі технічного й технологічного

вдосконалення виробництва, якісних змін у кваліфікації робочої сили, економії природних ресурсів тощо.

Виділяють також третій тип економічного зростання – реальний або змішаний. Йому притаманне збільшення обсягу ВВП за рахунок залучення більшої кількості факторів виробництва, а також удосконалення техніки, технології, організації виробництва.

Однак у реальному житті екстенсивний та інтенсивний типи економічного зростання не існують в абсолютних формах, а проявляються або як переважно екстенсивний, або як переважно інтенсивний тип економічного зростання. Належність до того чи іншого типу зростання визначається питомою часткою приросту ВВП, отриманого за рахунок кількісної чи якісної зміни виробничих факторів.

Економічне відновлення – наближення сукупного попиту до рівня довгострокової сукупної пропозиції, яка дорівнює потенційному ВВП.

Економічне зростання будь-якої країни визначається основними факторами – явищами і процесами, які впливають на обсяги реального виробництва і якість продукції.

ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ НАСТУПНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ФАКТОРІВ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ.

1. За способом впливу на економічне зростання всі фактори поділяють на прямі й непрямі.

Прямі фактори безпосередньо впливають на економічне зростання:

– удосконалення технології та організації виробництва;

– збільшення кількості та поліпшення якості природних ресурсів, зростання чисельності й професіоналізму трудових ресурсів;

– збільшення обсягу і поліпшення якісного складу основного капіталу;

– розвиток підприємництва.

Непрямі фактори – впливають на можливість реалізації потенціалу прямих факторів:

– рівень цін на виробничі ресурси;

– рівень податків;

– норма позичкового відсотка;

– ступінь монополізації ринку.

2. Економічні та неекономічні фактори економічного зростання.

Економічні:

– збільшення обсягу використовуваних виробничих ресурсів;

– поліпшення способів використання ресурсів (удосконалення організації виробництва, удосконалення технології виробництва);

– підвищення якості використовуваних ресурсів.

Неекономічні:

– географічно-кліматичні;

– національно-демографічні;

– інституціональні;

– культурно-духовні;

– військово-політичні.

3. *Фактори пропозиції* – фізичні та технічні складові розширення виробництва, що дозволяють збільшити обсяги реального продукту в економіці:

– зростання кількості та якості природних ресурсів;

– зростання кількості та якості трудових ресурсів;

– зростання обсягів основного капіталу;

– розвиток технології.

4. *Фактор попиту:* зростання обсягів виробництва передбачає повну зайнятість ресурсів і вимагає постійного збільшення сукупного попиту.

5. *Фактор ефективності:*

– ефективне використання наявних ресурсів, залучення у процес виробництва нових додаткових ресурсів (ефективність виробництва);

– вироблення необхідного асортименту товарів і послуг із максимальною корисністю для суспільства – ефективність розподілу [2].

6. Фактори розподілу (здатність до нарощування виробництва недостатня для розширення загального випуску продукції,

необхідним є також розподіл зростаючих обсягів ресурсів з метою отримання максимальної кількості корисної продукції.

Отже, фактори економічного зростання:

1) збільшення обсягів факторів виробництва;

2) підвищення рівня їхньої ефективності;

3) збільшення сукупного попиту.

Інвестиції: зміст, форми, роль у економічному зростанні

Інвестиції – це витрати, пов'язані з утворенням, заміщенням повним чи частковим) та/або збільшенням наявного капіталу.

Під інвестиціями розуміють усі витрати, які безпосередньо сприяють зростанню загальної величини нагромадженого в економіці капіталу. Інвестиції складаються з двох компонентів. Перший з них – це інвестиції в основний капітал, тобто придбання новостворених матеріальних благ, таких як виробниче обладнання, комп'ютери, будівлі виробничого призначення тощо. Другий компонент – інвестиції в товарно-матеріальні запаси, якими є нагромадження запасів сировини для подальшого використання її у виробничому процесі, а також нагромадження запасів нереалізованої продукції.

Таким чином, оскільки домогосподарства, як правило, витрачають щороку менше, порівняно з величиною своїх доходів, тоді як фірми витрачають щороку дещо більше, ніж отримують від реалізації своєї продукції, в моделі кругообігу з'являються фінансові ринки.

Інвестиції можуть набувати різноманітних форм (табл. 2.2), існування яких пояснюється різними об'єктами вкладання грошей, джерелами інвестиційних ресурсів, рівнями ризику, суб'єктами інвестиційної діяльності тощо.

Згідно з міжнародною методикою економічного аналізу, основною класифікаційною ознакою інвестицій є об'єкт вкладання коштів. За цим критерієм виділяють фінансові та реальні інвестиції. Останні представляють собою вкладання коштів у відтворення реального капіталу.

До об'єктів реального інвестування Система національних рахунків ООН відносить:

– матеріальні активи;

– нематеріальні активи [4].

Загальний обсяг реальних інвестицій, що здійснюються в економіці протягом певного періоду (року), отримує вираз *у показнику «валові інвестиції»*.

За своїм відтворювальним призначенням у складі валових інвестицій виділяють два компоненти:

1) реноваційні (амортизаційні) інвестиції;

2) чисті інвестиції [5].

Для характеристики інвестицій використовують різні взаємодоповнюючі напрями їх аналізу: визначають рівень інвестування в національну економіку, тобто відношення валових інвестицій до валового внутрішнього продукту, що виражене у відсотках; аналізують структуру інвестування, виділяючи виробничу, технологічну, відтворювальну та територіальну [6].

Таблиця 2.2

Класифікація інвестицій

Критерій класифікації	**Форми інвестицій**
За об'єктом вкладання коштів	Реальні (матеріальні та нематеріальні активи) Фінансові цінні папери (акції, облігації, казначейські зобов'язання), грошові вклади
За роллю у відтворювальних процесах	Реноваційні інвестиції (джерело: амортизація) Чисті інвестиції (джерело: заощадження)
За призначенням	Реконструкція, нове будівництво
За терміном	Короткострокові (окупність терміном до 1 року) Середньострокові (до 3 років) Довгострокові (понад 3 роки)
За суб'єктами вкладання коштів	Приватні, державні, змішані, іноземні

Сутнісні ознаки, властивості та призначення інвестицій знаходять своє відображення у їх функціях, основними з яких є:

– продуктивна, пов'язана з виробництвом валового внутрішнього продукту (формуванням сукупної пропозиції), участь у якому інвестиції беруть після трансформації у предмети та засоби праці, їх продуктивність та інші якісні характеристики (капіталовіддача,

термін служби, енергоємність функціонування тощо) відіграють при цьому вирішальну роль;

– структуроформуюча: інвестиції формують структуру суспільного виробництва, визначаючи пропорції між окремими підрозділами, секторами та галузями національної економіки тощо;

– доходотворча: технологія будь-якого виробничого процесу потребує певного співвідношення «праця – капітал», тому зміни в інвестиційній активності зумовлюють такі взаємопов'язані процеси: «збільшення обсягів функціонуючих основних фондів – підвищення потреби у робочій силі – скорочення рівня безробіття – зростання кількості осіб, що отримують доходи, – зростання доходів населення й загального рівня добробуту»;

– інноваційна: інвестиційний процес є процесом систематичної реалізації інновацій, впровадження у виробництво найновіших досягнень науково-технічного прогресу і на цій засаді ініціює підвищення його ефективності та економічне зростання.

Під фінансовими ринками розуміють сукупність ринкових інститутів, які направляють потік грошових коштів від власників до позичальників. Вони переміщують значну частину заощаджень, перетворюючи їх в інвестиції. Інша частина коштів переміщується безпосередньо від домогосподарств до фірм внаслідок придбання акцій, облігацій та інших цінних паперів.

Ця модель кругообігу знову ж таки спрощена: не всі фірми насправді є позичальниками; не всі категорії домогосподарств належать до категорії заощаджувальних; джерелами заощаджень або позичальниками можуть бути й інші агенти, в тому числі й такі, що перебувають за межами даної системи.

Паралельно з введенням до моделі кругообігу інвестицій і заощаджень виникає серйозна проблема.

Раніше припускали, що домогосподарства одразу витрачають увесь свій дохід, що забезпечувало рівність національного продукту і сукупних витрат, а також рівновагу всієї економічної системи. Але тепер виникає дві групи осіб, які приймають окремі рішення щодо інвестицій та заощаджень, тому немає впевненості, що інвестиції дорівнюватимуть заощадженням і, відповідно, сукупні витрати дорівнюватимуть національному продукту. Адже

коли така рівність порушується, економічна система стає нерівноважною.

Важливо зазначити, що навіть тоді, коли $I < S$ і система є нерівноважною, національний продукт завжди дорівнюватиме величині фактичних витрат.

Роль балансу при цьому відіграють *інвестиції в товарно-матеріальні запаси:*

– якщо S > I, то збільшуються незаплановані інвестиції в товарно-матеріальні запаси;

– якщо S < I, то зменшуються незаплановані інвестиції в товарно-матеріальні запаси.

Таким чином, оскільки враховуються інвестиції в товарно-матеріальні запаси, то інвестиції завжди дорівнюватимуть заощадженням і, відповідно, національний продукт завжди дорівнюватиме величині фактичних витрат.

Графік інвестиційного попиту – модель, яка показує таку закономірність: чим вища ставка процента *(r)*, тим менша кількість інвестиційних проектів *(I)* буде прибутковою. Іншими словами, прибутковість інвестицій перебуває в оберненій залежності від ціни капіталу, і вища процентна ставка змушує фірми анулювати певні інвестиційні проекти.

Інвестиційна функція – це макроекономічна модель, що виражає залежність між обсягом інвестицій та іншими чинниками.

Види інвестиційних функцій: проста, кейнсіанська, неокласична, функція інвестицій у житлове будівництво, функція інвестицій у запаси.

Під *інвестиційним попитом* розуміють попит підприємців на блага для відновлення зношеного і приросту реального капіталу.

Відповідно розрізняють валові і чисті інвестиції, перші перевищують останні на величину амортизації.

Існує досить багато концепцій, теорій, гіпотез, що описують прийняття інвестиційних рішень інвесторами.

Надзвичайно важливо виявити мотиви, на підставі яких підприємці приймають рішення про інвестування, і з'ясувати чинники, через які ці мотиви можуть бути формалізовані у відповідних моделях.

Обсяг інвестицій визначається декількома чинниками: ставка відсотка, фінансові обмеження, податкова система, ринок цінних паперів тощо.

З метою макроекономічного аналізу розрізняють індуційовані й автономні інвестиції.

Індуційовані інвестиції – інвестиції, викликаються стійким зростанням сукупного попиту (національного доходу).

Автономні інвестиції – інвестиції, що не пов'язані зі зростанням сукупного попиту, а здійснювані підприємцями з метою поліпшити своє становище на ринку.

Чинники автономних інвестицій:

– технічний прогрес (зменшення витрат на виробництво продукції і збільшення прибутковості інвестиційного капіталу спричиняє зростання інвестиційного попиту;

– податки на прибуток – зі збільшенням податків мотивація до інвестування зменшується;

– ділові очікування – оптимістичні очікування збільшують інвестиційний попит, песимістичні – зменшують;

– рівень забезпеченості основним капіталом – не повне задоволення попиту на продукцію за повного використання всіх виробничих потужностей спонукатиме до збільшення інвестицій.

Принцип мультиплікатора-акселератора: автономні інвестиції дають початковий поштовх процесу розширення економіки. Збільшення автономних інвестицій спричиняє ефект мультиплікації, що призводить до збільшення доходу, який, внаслідок дії принципу акселерації, призводить до зростання нових інвестицій, які знову викличуть зростання ВВП, що знову збільшить інвестиції і т.д.

На думку прихильників теорії мультиплікатора-акселератора, вміло поєднуючи взаємодію коефіцієнтів мультиплікації та акселерації, держава може забезпечити безперервне економічне зростання.

Моделі економічного зростання

Економічне зростання є однією з головних макроекономічних цілей будь-якої країни, досягнення якої зумовлене необхідністю

випереджаючого зростання національного доходу порівняно із зростанням чисельності населення для підвищення рівня життя в країні.

1. Модель Харрода-Домара:

– головну роль в економічному зростанні відіграють інвестиції;

– джерелом інвестування є заощадження, які залежать від доходу (ВВП) і норми заощадження (s);

– обсяг інвестування визначається попитом на інвестиції, який ставиться залежно від приросту продукту та його капіталомісткості (Ку):

$$Ку = \Delta K / \Delta Y;$$

– технічний прогрес є нейтральним.

Висновки:

– «гарантований» темп економічного зростання є постійним і досягається за постійних *S* та *K*, «природний» темп економічного зростання досягається в умовах повної зайнятості;

– відхилення фактичних темпів економічного зростання від «гарантованого» породжує певні диспропорції в економіці, а відхилення «гарантованого» темпу від «природного» викликає рецесію або інфляцію;

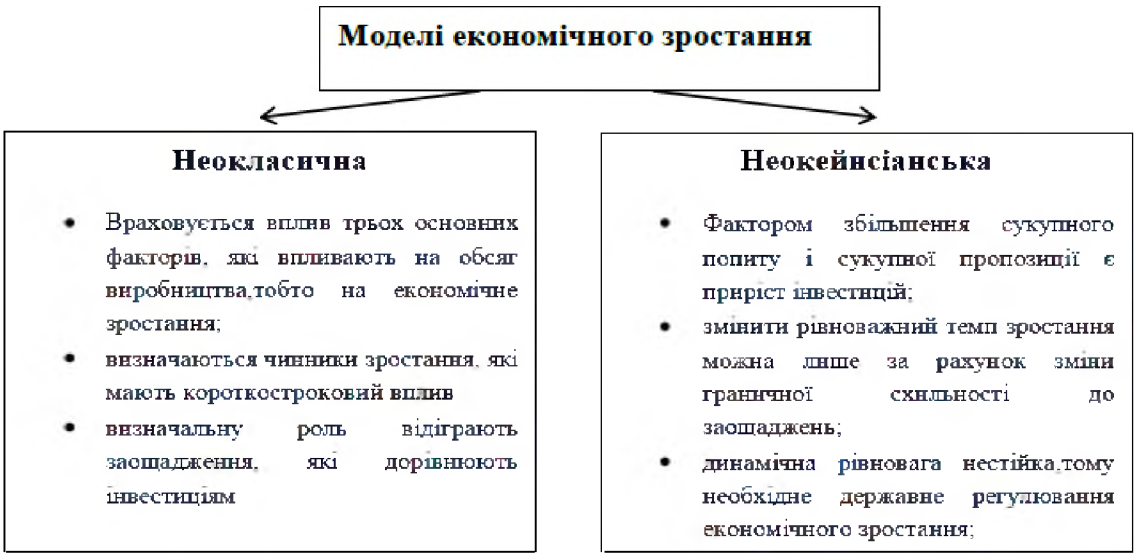

Рис. 2.1. Моделі економічного зростання

– необхідність державного регулювання процесу нагромадження капіталу з метою підтримання в довгостроковому періоді стійких темпів зростання економіки.

2. Неокласична теорія економічного зростання (виробнича функція Кобба-Дугласа):

$$Y = A \times K \times a \times L \times 1\text{-}a,$$

де А – продуктивність наявної технології (сукупна продуктивність факторів виробництва);

а – частка капіталу у виробленому продукті, К – обсяг капіталу;

1-а – частка праці у виробленому продукті, L – обсяг праці.

Особливості:

1) властивість постійної віддачі від масштабу; при збільшенні кількості праці і капіталу на певний відсоток, обсяг виробництва збільшується на той самий відсоток;

2) неокласична функція є нелінійною і характеризується спадною граничною продуктивністю капіталу, згідно з якою кожна додаткова одиниця капіталу забезпечує виробництво меншого обсягу продукту, ніж попередня.

Висновки:

1) на відміну від кейнсіанців, які пов'язують економічне зростання переважно із сукупним попитом, неокласики головну увагу приділяють потенційно можливим темпам зростання економіки і факторам, від яких вони залежать;

2) використання апарату виробничої функції поклало початок дослідженням, пов'язаним з визначенням внеску окремих факторів у приріст продукту;

3) вплив на зростання продукту не лише кількісних змін у факторах виробництва, а й якісних, які є результатом вдосконалення технології виробництва.

3. Модель Солоу (поєднання кейнсіанської та неокласичної теорій).

У кейнсіанської теорії Солоу запозичив функцію інвестицій, обсяг яких ставиться в залежність від доходу (Y) і норми заощаджень (s), при цьому існує припущення, що інвестиції дорівнюють заощадженням. Відповідно до неокласичної теорії він спирається на апарат виробничої функції, але фактори економічного

зростання доповнюються зростанням населення та технічним прогресом.

Цільовою функцією моделі є зростання не загального обсягу продукту, а збільшення його обсягів на одного працівника:

– продуктивність праці: $y = Y / L$

– капіталоозброєність: $k = K / L$

– інвестиції: $i = I / L$

Виробнича функція в моделі Солоу

$$y = f(k)$$

Інвестиційна функція в моделі Солоу

$$I = s \times f(k)$$

Чинники економічного зростання:

1) нагромадження капіталу (амортизація, *d*) – обсяг капіталу збільшується внаслідок інвестування і зменшується через його зношення, тобто амортизацію;

2) приріст населення *(n)* – зменшує запас капіталу і капіталоозброєність;

3) технічний прогрес *(g)* – викликає якісні зміни у факторах виробництва, підвищує їх продуктивність та трансформує виробничу функцію, відображаючи кількість праці не у фізичних, а в ефективних одиницях:

$$Y = f(K, L \times E)$$

Висновки з моделі Солоу:

1) в економіці завжди є певний *стійкий рівень капіталоозброєності праці,* за якого досягається рівність між величиною інвестицій та амортизації. За стійкого рівня капіталоозброєності *досягається стійкий стан економіки.* З якого б рівня капіталоозброєності не починався рух економіки, вона завжди тяжіє до рівноважного стану, за якого величина капіталу, що вибуває, дорівнює капіталу, що інвестується. Лише за умови, що капіталоозброєність не досягла стійкого стану, зростання капіталоозброєності може розглядатися як фактор економічного зростання. Тобто капіталоозброєність як фактор зростання діє обмежено, до досягнення значення k';

2) *технічний прогрес* є єдиним чинником, який здатний забезпечувати економічне зростання при $\Delta k = 0$, адже він забезпечує

постійне зростання продуктивності праці та загального обсягу виробництва;

3) економічне зростання не може бути самоціллю, а повинно здійснюватися заради *збільшення рівня споживання* за такої норми заощаджень, яка забезпечує в економіці стійкий стан з найвищим рівнем споживання;

4) *золоте правило нагромадження капіталу*: «золотому правилу» відповідає така норма заощаджень, за якої формується стійка капіталоозброєність, але з урахуванням максимуму споживання, яке досягається за умови, що гранична продуктивність капіталу (МРК) без амортизації (d) дорівнювала темпу приросту загального населення та ефективності праці.

Внесок факторів виробництва в економічне зростання.

Модель Солоу пояснює залежність економічного зростання від трьох чинників – капіталу, праці та технічного прогресу. Тому відповідні держані інституції мають враховувати це в обґрунтування економічної політики. Але поряд з цим для економічної політики важливе значення має визначення джерел економічного зростання, тобто обчислення внеску кожного чинника у загальний приріст продукту. З цією метою в макроекономічному аналізі застосовується метод, який отримав назву «облік економічного зростання». Основна проблема теорії економічного зростання полягає в тому, яким чином можна збільшити обсяг виробничих потужностей або досягти збільшення потенційного рівня ВВП.

Відповідно до цього економічне зростання графічно можна передати двома способами [7]:

1) зміщення праворуч лінії довгострокової сукупної пропозиції LRAS від LRAS1 до LRAS2;

2) зміщення праворуч кривої виробничих можливостей із положення AB до положення CD.

Процес економічного зростання відображає довгострокове зростання сукупної пропозиції, і саме цим воно відрізняється від короткострокових коливань випуску під впливом змін сукупного попиту.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Економічне зростання як комплексне явище має:

1) свій зміст (загальноекономічний і специфічний) – суспільне відтворення як матеріальна основа економічного зростання (розширене відтворення);

2) матеріально-речовий носій – ресурси, елементи, фактори зростання;

3) мету – задоволення потреб, зростання життєвого рівня, якості життя кожної особи, усього суспільства;

4) соціально-економічний результат (наслідки) – зростання національного багатства, життєвого рівня, якості життя кожної особи, усього суспільства;

5) показники зростання – кількісні та якісні показники розвитку продуктивних сил і економічних відносин, економічної та соціальної ефективності виробництва (Зазимко А. З. Політична економія: структурно-логічний навч. посіб. К. : КНЕУ, 2005. С. 293).

2. Політична економія : підручник / Федоренко В. Г. та ін. – К. : Алерта, 2008. – С. 223–224.

4. Матеріальні активи, серед яких окремо виділяють:

1) основні фонди (основний капітал): машини, устаткування, будівлі і споруди виробничого призначення;

2) житлове будівництво: будинки для проживання в них, а також будинки, що придбані або збудовані домовласниками для наступної здачі в оренду;

3) товарно-матеріальні запаси – товари, що відкладаються фірмами для зберігання або як страховий запас, у тому числі сировина, матеріали, незавершене виробництво та кінцеві продукти.

Нематеріальні активи:

1) об’єкти інтелектуальної власності (патенти, ліцензії, «ноу-хау», програмне забезпечення);

2) права використання землі та інших природних ресурсів;

3) майнові права; витрати на підвищення кваліфікації працівників та службовців тощо.

Один із найвидатніших соціологів і економістів XX сторіччя. Створив оригінальну теорію економічного розвитку, що здійснила глибокий вплив на сучасну соціологію та економічну науку. Значним внеском стала його модель динамічного розвитку, в яку вдало «вмонтовані» інституціонально-соціальні фактори

Йозеф Алоїз Шумпетер
(1883 – 1950)

Австрійський і американський економіст, соціолог та історик економічної думки. Професор Рейнського (Бонн, 1925–1932) і Гарвардського університетів. Президент Американської економічної асоціації в 1948 р.

«Теорія економічного розвитку» – 1911 р.
«Криза податкової системи» – 1918 р.
«Бізнес-цикли: теоретичний, історичний і статистичний аналіз капіталістичного процесу» – 1939 р.

Теорія економічного розвитку

Стан ринкової рівноваги – це лише теоретична конструкція, оскільки конкуренція являє собою постійний «процес творчого руйнування»

Створення нового продукту

Впровадження нової технології

Вик. нової організації виробництва

Викор. нових видів сировини

Відкр. нових ринків збуту

ФАКТОРИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Нововведення (інновації) – нові винаходи, вдосконалення нових продуктів і технологій, подолання фінансових труднощів

Людина-новатор – саме вона реалізує нові комбінації факторів виробництва

Підприємництво – особлива здатність, якість людського характеру, що не залежить від класової чи соціальної належності

Ірраціональні мотиви підприємництва – досягнення успіху, радість творчості, саморозвиток особистості, не прагнення до наживи

Ефективна конкуренція – збільшення прибутку за рахунок зменшення витрат виробництва та покращення якості продукції

Розвиток кредитної системи – зменш. відсоткової ставки сприяє нововведенням

Обмеження монополізму – зменш. ролі «людини фірми»

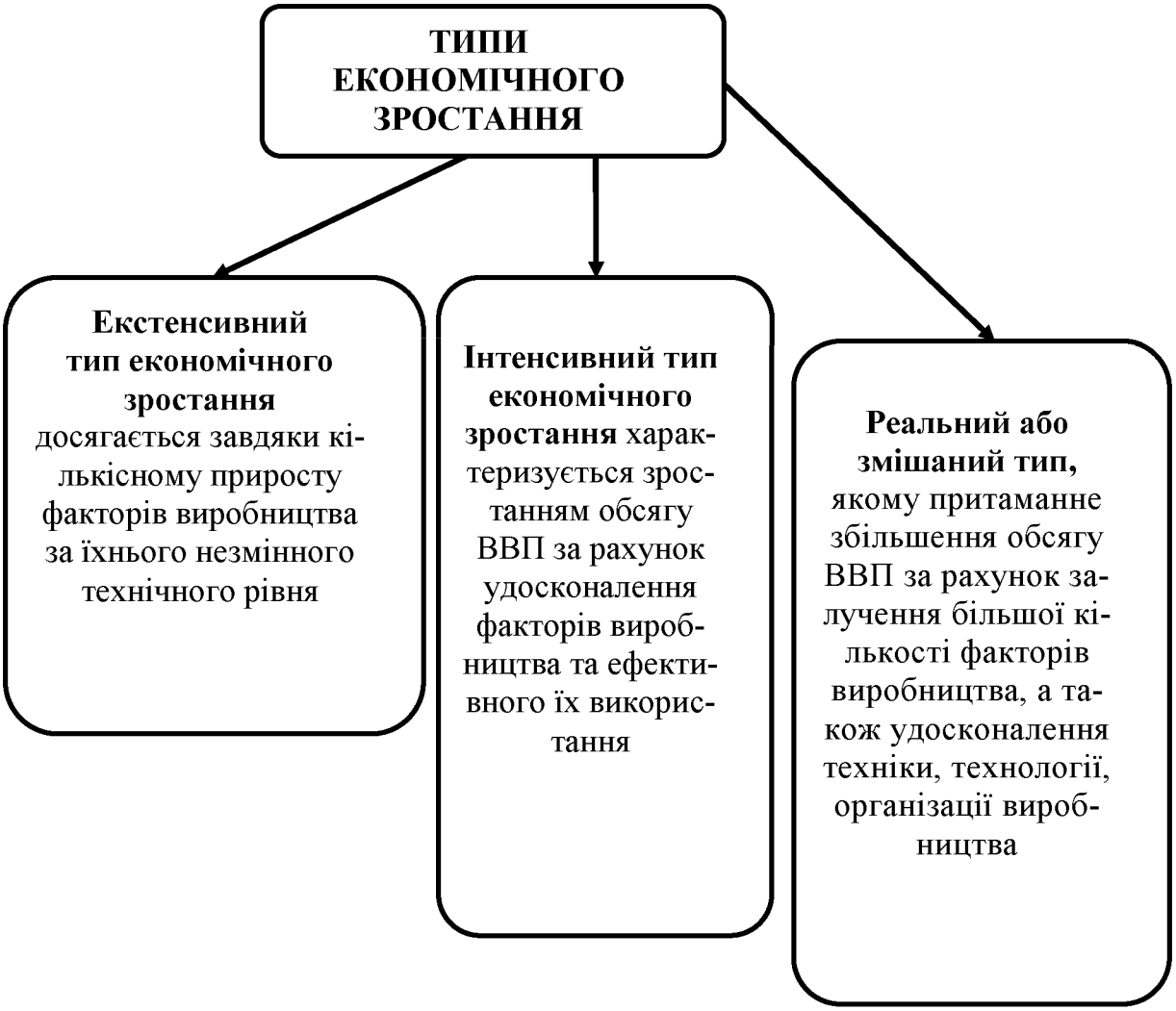
Криза податкової системи

Держава повинна вимагати від платників не так багато, щоб вони не втрачали фінансовий інтерес до виробництва, щоб рівень оподаткування не паралізував енергію до господарювання, не зумовлював деморалізацію суспільства. В іншому випадку починається криза податкової держави, коли податки руйнівним чином позначаються у першу чергу на економіці, потім – на способі життя, а в кінцевому підсумку – на культурному рівні

Втрата державою здатності збирати податки та повністю контролювати податковий процес

Одержавлення податкової системи

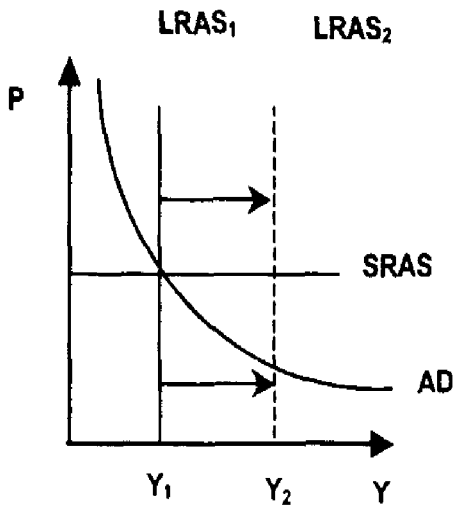
Перебільшення розвитку фіскальних засад державності

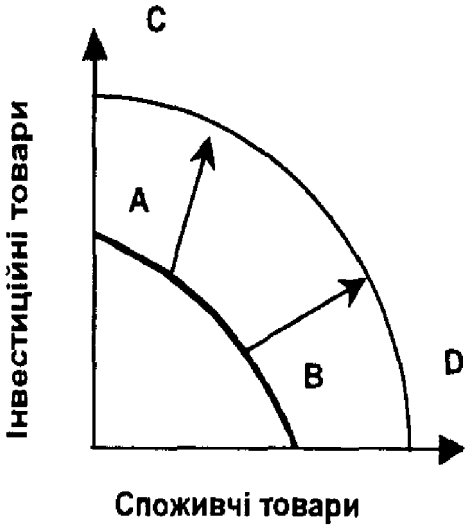

5. Реноваційні (амортизаційні) інвестиції – вкладення, пов'язані із заміною морально та фізично зношеного основного капіталу (просте відтворення); чисті інвестиції – витрати, що забезпечують збільшення обсягів наявного капіталу. Вони дорівнюють різниці між валовими та реноваційними інвестиціями.

6. Виробнича (галузева) структура інвестицій характеризує їх спрямування у різні галузі національної економіки і, відповідно, її майбутню структуру. Технологічна – відображає співвідношення витрат на будівельно-монтажні роботи (пасивна частина інвестицій) та на придбання устаткування, машин, інструментів (активна частина). Відтворювальна є відношенням між капіталовкладеннями у нове будівництво та технічне переозброєння і реконструкцією наявних підприємств. Територіальна структура інвестицій відображає співвідношення між обсягами інвестування в різні регіони країни.

7. Моделі економічного зростання

2.3. Динаміка економічного розвитку та показники економічного зростання

Визначення динаміки економічного розвитку, чинників, які її забезпечують (або, навпаки, не забезпечують) вимагає від нас насамперед розібратися із сутністю поняття – динаміка, зокрема динаміка економічного розвитку.

Термін динаміка є похідним від давньогрецького – *динамізм* [dynamis – сила] – багатство руху, насиченість дією. Власне, *динаміка* трактується як стан руху, хід розвитку, зміна певного явища під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Таке розуміння сутності поняття динаміка, динамічний, дозволяє, по-перше, спрямувати зусилля при визначенні динаміки економічного розвитку на аналізі його змісту, структури, якісних складових, визначення рівня системності цього розвитку, а по-друге, на дослідженні сутності та сили синергетичного ефекту сукупності чинників, поза залученням яких розвиток може носити лише фрагментарний, латентний характер.

Дослідження динаміки економічного розвитку передбачає використання специфічної методології, зокрема так званого динамічного підходу. Видатний економіст *М. Д. Кондратьєв* так пояснював причини, які викликають необхідність використання такого підходу, його сутність та специфіку: «Динамічна точка зору розглядає економічні явища у процесі змін економічних

елементів та їх співвідношень. *…якщо для статики основною категорією аналізу є категорія незмінності …то для динаміки основною категорією буде категорія змін, відмінності та, у зв'язку з цим, концепції процесу зміни та їх зв'язку»* [1].

Фактори впливу на економічне зростання

Класифікація факторів	**Сутність впливу**
Прямі і непрямі	Прямі фактори безпосередньо впливають на економічне зростання: *удосконалення* технології та організації виробництва; *збільшення* кількості та поліпшення якості природних ресурсів, *зростання чисельності* й професіоналізму трудових ресурсів; *збільшення обсягу* і поліпшення якісного складу основного капіталу; розвиток підприємництва. Непрямі фактори – впливають на можливість реалізації потенціалу прямих факторів: *рівень цін* на виробничі ресурси; *рівень податків; норма* позичкового відсотка; *ступінь* монополізації ринку
Економічні і позаекономічні	Економічні: *збільшення обсягу* використовуваних виробничих ресурсів; *поліпшення способів* використання ресурсів (удосконалення організації виробництва, удосконалення технології виробництва); *підвищення якості* використовуваних ресурсів. Неекономічні: географічно-кліматичні; національно-демографічні; інституціональні; культурно-духовні; військово-політичні
Фактори попиту, пропозиції, ефективності	Фактори пропозиції – фізичні та технічні складові розширення виробництва, *що дозволяють збільшити обсяги реального продукту* в економіці: зростання кількості та якості природних ресурсів; зростання кількості та якості трудових ресурсів; зростання обсягів основного капіталу; розвиток технології. Фактор попиту: зростання обсягів виробництва передбачає повну зайнятість ресурсів і вимагає *постійного збільшення сукупного попиту.* Фактор ефективності: ефективне використання наявних ресурсів, залучення у процес виробництва нових додаткових ресурсів (ефективність виробництва); вироблення необхідного асортименту товарів і послуг із максимальною корисністю для суспільства – ефективність розподілу

Отже, досліджуючи динаміку економічного розвитку, насамперед досліджуємо потужність, силу процесів економічного розвитку, кількісні та якісні зміни, що відбуваються в усіх структурних елементах економічної системи під впливом сукупності чинників, задіяних суспільством та окремими суб'єктами економічної діяльності з метою отримання прогнозованих результатів.

Визначити рівень та якість таких змін неможливо за допомогою якогось одного показника, для цього слід застосувати цілий ряд, точніше систему показників, які б відбивали «переходи від одних станів економічної системи до інших», отже, забезпечували б, як порівняльний аналіз економічного, ресурсного, інтелектуального потенціалу країни, її національного багатства, темпів приросту ВВП і ВНП, продуктивності та ефективності праці, інвестицій у реальний сектор економіки тощо, так і якісні параметри її розвитку – рівень системності інноваційного розвитку, характер змін у структурі національної економіки та окремих її секторів, у відносинах власності, у змісті та характері праці, якості життя громадян, рівень розвитку економічної свободи та виробничої демократії тощо.

Кожний із названих показників безпосередньо, або опосередковано перебуває під впливом того або іншого внутрішнього чи зовнішнього чинника, або й усієї їх сукупності, коли неможливість задіяти один з них негативно впливає на увесь процес економічного розвитку (наприклад, політична нестабільність, корупція, відсутність ефективних мотивів до змін інноваційного характеру тощо).

До таких основних чинників можна віднести: мотиваційні, технічні, технологічні, екологічні, економічні, соціальні, політичні, духовні, інформаційні, інтелектуальні тощо. Фактично, кожний із названих блоків чинників є формою, яка відбиває рівень та якість розвитку тих чи інших інститутів, що складають певне інституційне середовище функціонування економічних систем.

Поза виконанням правил і норм, які складають сутність цих інститутів, усіх притаманних їм функцій і завдань, забезпечити системний економічний розвиток, отже, й розвиток суспільства, усієї сукупності суспільних відносин, неможливо. Тому дослі-

дження сутності, характеру прояву та функціонування, закономірностей і спрямованості трансформації інститутів, інституціональних чинників економічного зростання та розвитку складає одну з найбільш складних та важливих проблем економічної теорії, економічної науки в цілому.

Рис. 2.2. Чинники економічного зростання

Показники економічного зростання та економічного розвитку:

1) середньорічний темп приросту реального ВВП;

2) середньорічний темп приросту реального ВВП на душу населення;

3) індекс людського розвитку.

Отже, головними критеріями [1] економічного зростання є:

– збільшення виробничих можливостей національних економічних систем, обсягів матеріальних продуктів, послуг, за допомогою яких можна задовольняти потреби виробництва,

суб'єктів економічної діяльності, суспільства у зростаючих масштабах;

– темпи економічного зростання;

– можливі темпи економічного зростання – такі, що досягаються при використанні усіх реально існуючих на даний момент у суспільстві виробничих можливостей завдяки ефективній економічній політиці та менеджменту.

Фактичні темпи економічного зростання – формуються на основі реальних процесів і станів політичної та економічної діяльності суб'єктів суспільного та економічного життя. Вони можуть відхилятися від оптимальних у бік скорочення за умови неефективності економічної політики, помилок при прийнятті рішень на макро- та мікрорівні, опортунізму менеджменту тощо.

Значення сталого економічного зростання, його високі темпи важко переоцінити, оскільки саме постійне зростання валового внутрішнього продукту, національного доходу дозволяє розв'язувати питання як подальшого зростання та розвитку, так і поточні, тактичні, середньострокові, пов'язані із забезпеченням функціонування системи охорони здоров'я, освіти, управління, безпеки, навколишнього середовища, підтримкою досягнутого рівня забезпеченості широких верств населення тощо.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Критерій [грецьк. Krsterion] – ознака, на основі якої відбувається оцінка, визначення або класифікація чогось; мірило.

2. «Вважаючи поки неможливим визначити абсолютно точно рік перелому у розвитку великих циклів і рахуючи неточність визначення моментів таких переломів (на 5–7 років), що випливає із самого методу аналізу даних, можна все ж накреслити наступні найбільш імовірні межі великих циклів:

– зростаюча хвиля першого циклу – з кінця 80-х – початку 90-х рр. XVIII ст. до періоду 1810–1817 рр.;

– низхідна хвиля першого циклу – з періоду 1810–1817 рр. до періоду 1844–1851 рр.;

– зростаюча хвиля другого циклу – з періоду 1844–1851 рр. до періоду 1870–1875 рр.;

– низхідна хвиля другого циклу – з періоду 1870–1875 рр. до періоду 1890–1896 рр.;

– зростаюча хвиля третього циклу – з періоду 1891–1896 рр. до періоду 1914–1920 рр.;

– ймовірна низхідна хвиля третього циклу – з періоду 1914–1920 рр.».

Таким чином, Микола Кондратьєв відкрив великі цикли кон'юнктури, які й були покладені в основу його теорії «довгих хвиль», період кожної з яких становить у середньому 54–55 років. Більше того, за допомогою моделі цих циклів він передбачив не лише Велику депресію, але й нинішню Велику рецесію 2008–2011 рр. Кондратьєв пояснив причинність виникнення циклів необхідністю оновлення основного капіталу і вказав на пожвавлення у сфері технічних винаходів перед початком і на самому початку підвищувальної хвилі великого циклу кон'юнктури.

Рис. 2.3. Показники економічного зростання

2.4. Циклічність – форма економічного розвитку

Кожне суспільство прагне до економічного зростання. Проте довгострокове економічне зростання не завжди є рівномірним. Особливістю сучасної економіки є її зростання на основі періодичного чергування збільшення та зменшення обсягів виробництва.

Економічний цикл – це період, протягом якого економіка проходить шлях від одного спаду або піднесення до іншого спаду або піднесення на умовах збереження загальної тенденції до зростання.

У сучасній теорії економічних циклів виділяють дво- і чотирифазові моделі економічного циклу.

К. Маркс був одним із перших економістів, який виділив у циклі чотири фази, які послідовно змінюють одна одну: криза, депресія, пожвавлення, піднесення (рис. 2.4).

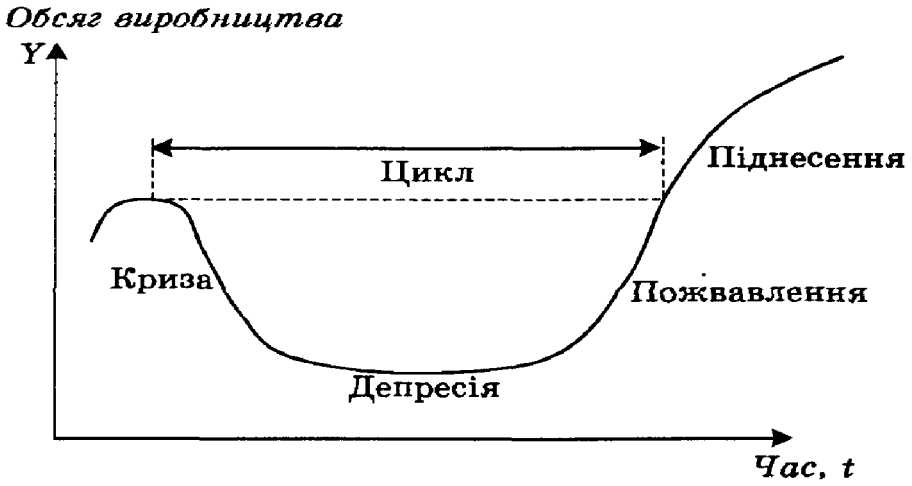

Рис. 2.4. Фази економічного циклу

Сучасна економічна теорія визначає дві фази економічного (промислового) циклу (рис. 2.5):

– *рецесія* – включає кризу та депресію; рецесія – фаза економічного циклу між найвищою (бум) та найнижчою його точками, якій властивий спад виробництва; рецесія – це період зниження рівня сукупного випуску, доходу, зайнятості, торгівлі, який триває від шести місяців до одного року і характеризується значним спадом у багатьох секторах економіки;

– *піднесення* – включає пожвавлення і бум; розширення (піднесення) виробництва – фаза між найнижчою і найвищою точками циклу.

Американські вчені Артур Бернс та Уеслі Клер Мітчелл, досліджуючи циклічні коливання сучасної економіки, дійшли висновку, що динаміка рядів випуску й зайнятості зумовлює економічне зростання, яке називається зростаючим трендом, а коливання ділової активності навколо тренда утворюють економічні цикли.

Тренд економічного зростання є результатом дії факторів, які обумовлюють довгострокове економічне зростання, а цикл, у свою чергу, є наслідком впливу на економіку факторів, що викликають тимчасові відхилення від тренда.

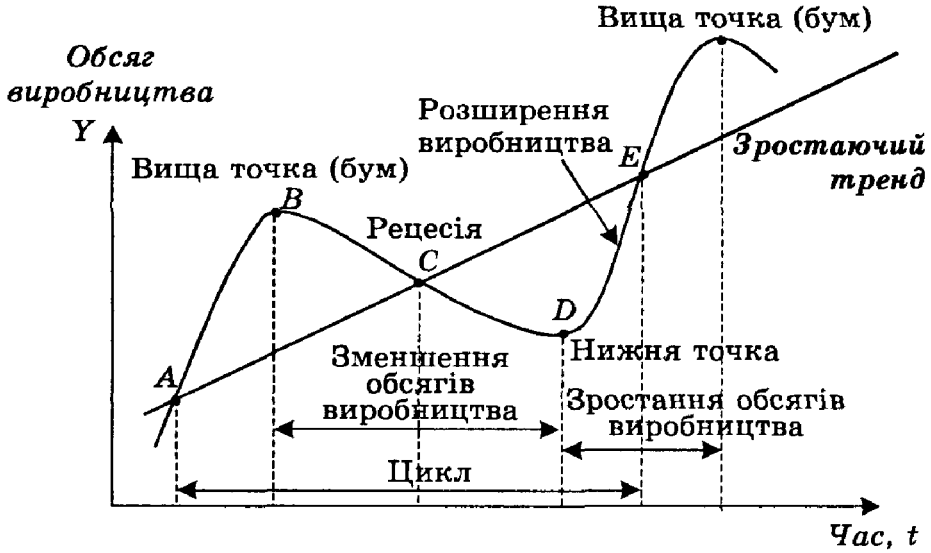

Рис. 2.5. Схема сучасного економічного циклу

Таким чином, тренд можна розглядати як результат дії факторів, що зумовлюють довгострокове економічне зростання (рівень заощаджень, приріст трудових ресурсів, технічні зрушення тощо), а цикл – як тимчасове відхилення від цієї тенденції. Отже, економічний цикл (цикл ділової активності, або бізнес-цикл) – це регулярні коливання рівня ділової активності (як правило, представленого коливаннями національного доходу), коли за зростанням активності настає її зниження, яке знову змінюється зростанням.

Таблиця 2.3

Ознаки фаз ділового циклу

Назва фаз ділового циклу	Ознаки фаз ділового циклу
Криза	Перевиробництво товарів стосовно платоспроможного попиту на них; значне скорочення обсягів виробництва; падіння цін; дефіцит вільних грошових коштів, необхідних для платежів; біржовий крах і банкрутство підприємців; зростання безробіття; зниження рівня заробітної плати; спад рівня прибутку; масове знищення товарів, устаткування тощо; дезорганізація кредитної системи
Депресія	Застій виробництва; низький рівень цін; незначний обсяг торгівлі; невисока ставка позичкового відсотка; ліквідація товарного надлишку
Пожвавлення	Розширення обсягів виробництва до масштабів докризового рівня; зростання цін; підвищення прибутку; зростання зайнятості; пожвавлення торгівлі; посилення оптимістичних очікувань (сподівань)
Піднесення	Перевищення максимального обсягу виробництва докризового рівня; швидке зростання зайнятості; підвищення заробітної плати й інших видів доходів; кредитна експансія; штучне стимулювання сукупного попиту, зумовлене очікуваннями торговців на зростання цін та їхнім бажанням купити більше товарів за нижчими цінами; розширення пропозиції, яка з часом перевищує попит і готує нову кризу

Сучасні економічні цикли істотно відрізняються від циклів кінця XIX – першої половини XX століття:

1) у них відсутня фаза депресії як обов'язкова, хоча, якщо спад дуже глибокий і тривалий, то фазу рецесії називають депресією;

2) зникло чітке розмежування між пожвавленням та піднесенням; ці фази об'єднуються в одну, яку називають розширенням виробництва; виділяються верхня (бум), та нижня (спад) точки ділового циклу;

3) визначається рівнодіюча тривалого економічного зростання – тренд, коливання навколо якого утворюють цикл;

4) змінилися й економічні показники у фазах циклу.

Таблиця 2.4

Фази економічного циклу

Назва фаз економічного циклу	Ознаки
Пік (вершина)	Фаза повного використання всіх наявних ресурсів
Спад (рецесія)	Скорочення обсягів виробництва протягом більше ніж двох кварталів, є ключовою фазою, оскільки порушує довгостроковий тренд. Ознаки спаду: – різке зменшення попиту на споживчі товари та послуги, і, особливо, на товари тривалого користування; – скорочення виробництва та зменшення реального ВВП, це викликає падіння попиту на інвестиції; – зменшення попиту на робочу силу; – зростання матеріально-товарних запасів, падіння зарплат і цін на кінцеву продукцію, зменшення попиту на сировину та матеріали, що викликає зниження цін на проміжну продукцію; – зменшення прибутковості підприємств і, як наслідок, падіння курсів акцій, скорочення попиту на кредитні ресурси, падіння процентних ставок. Якщо рецесія набуває глибокого і тривалого характеру, то ця фаза називається депресією
Дно	Найнижча точка спаду
Піднесення	Фаза, протягом якої обсяг виробництва спочатку відновлюється до рівня, що передував фазі спаду, а потім продовжує збільшуватися поки не досягне нового максимального значення, тобто поки не перевищить фазу піку попереднього циклу. Економічні процеси, що притаманні спаду, розгортаються у протилежному напрямі

Види економічних циклів:

1) короткострокові цикли (цикли Китчина): тривалість циклів складає 3–5 років, а причини їх виникнення пов'язують із збуреннями на фінансових ринках;

2) середньострокові (цикли Джаглера і Кузнеця): тривалість циклів коливається в межах 7–20 років, а причини їх виникнення пов'язують із структурними зрушеннями в економіці та суттєвими міжгалузевими переливами капіталу;

3) довгострокові (цикли Кондратьєва): їх тривалість складає близько 50 років, а головною рушійною силою є радикальні зміни в технологічній базі як національної, так і світової економіки.

Довгі хвилі Кондратьєва – це цикли тривалістю 50 (+– 10) років, що складаються із послідовних фаз відносно високих та відносно низьких темпів економічного зростання.

Кондратьєв проаналізував деякі макроекономічні показники країн Західної Європи та США за 1790–1920 роки і виявив, що значення цих показників у довгостроковому періоді змінюються синхронно. Крім того, під час підйому довгої хвилі зростала кількість війн, повстань, відбувалося залучення нових країн та регіонів у світову торгівлю та світовий поділ праці. На основі цих спостережень Кондратьєв зробив довгостроковий прогноз до 2010 року, передбачивши Велику депресію 1930-х років.

Причиною циклів є:

1) зовнішні фактори (війни, революції, політичні збурення, демографічні вибухи, відкриття нових родовищ корисних копалин, масштабні науково-технічні нововведення тощо);

2) внутрішні фактори (нераціональна монетарна політика, нестабільність інвестицій, негнучкість цін і заробітної плати, коливання в продуктивності праці тощо.

Теорії економічних циклів:

– *інноваційна теорія* (економічні цикли пов'язані із великими технічними нововведеннями, які з'являються нерегулярно і зумовлюють коливання ділової активності);

– *монетаристська теорія* (головною причиною циклічних коливань в економіці є нестабільні темпи грошової емісії; надлишок грошової маси може викликати інфляційне зростання, а дефіцит – спровокувати спад виробництва);

– *теорія рівноважного ділового циклу* (циклічні коливання пояснюються помилковим сприйняттям економічними суб'єктами динаміки цін і заробітної плати, що спонукає найманих працівників до прийняття помилкових рішень щодо пропозиції робочої сили, а підприємців – щодо зміни обсягів виробництва);

– *теорія реального економічного циклу* (номінальні чинники, такі як пропозиція грошей та ціни, не впливають на реальні зміни в економіці, тобто на обсяг виробництва і зайнятість. Циклічні коливання спричиняються переважно технологічними шоками: технологічний прогрес призводить до зростання обсягів виробництва

і зайнятості, технологічний регрес – до зменшення обсягів виробництва і рівня зайнятості;

– модель мультиплікатора-акселератора (циклічні коливання виникають за умов певного співвідношення між мультиплікатором інвестицій та акселератором).

Примітки та ілюстративний матеріал

Рис. 2.6. Основні індикатори фаз циклу

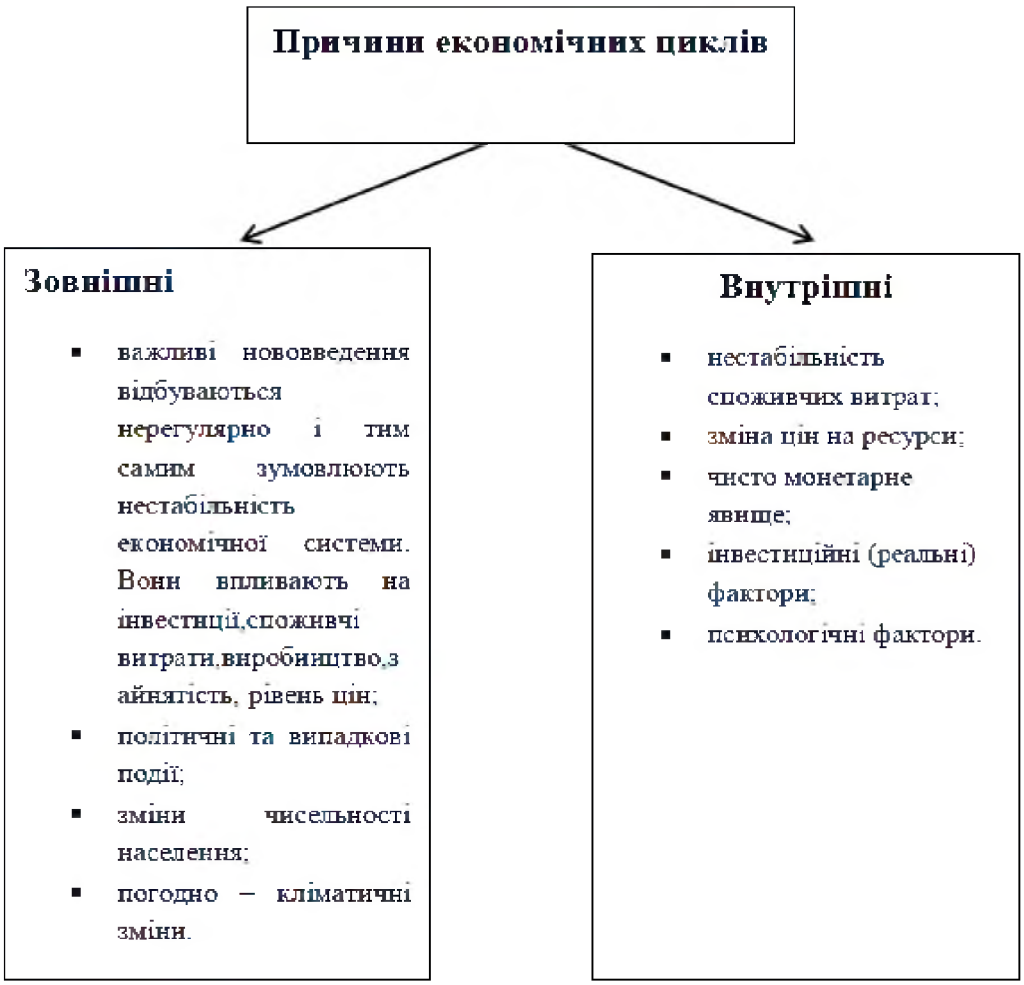

Рис. 2.7. Причини економічних циклів

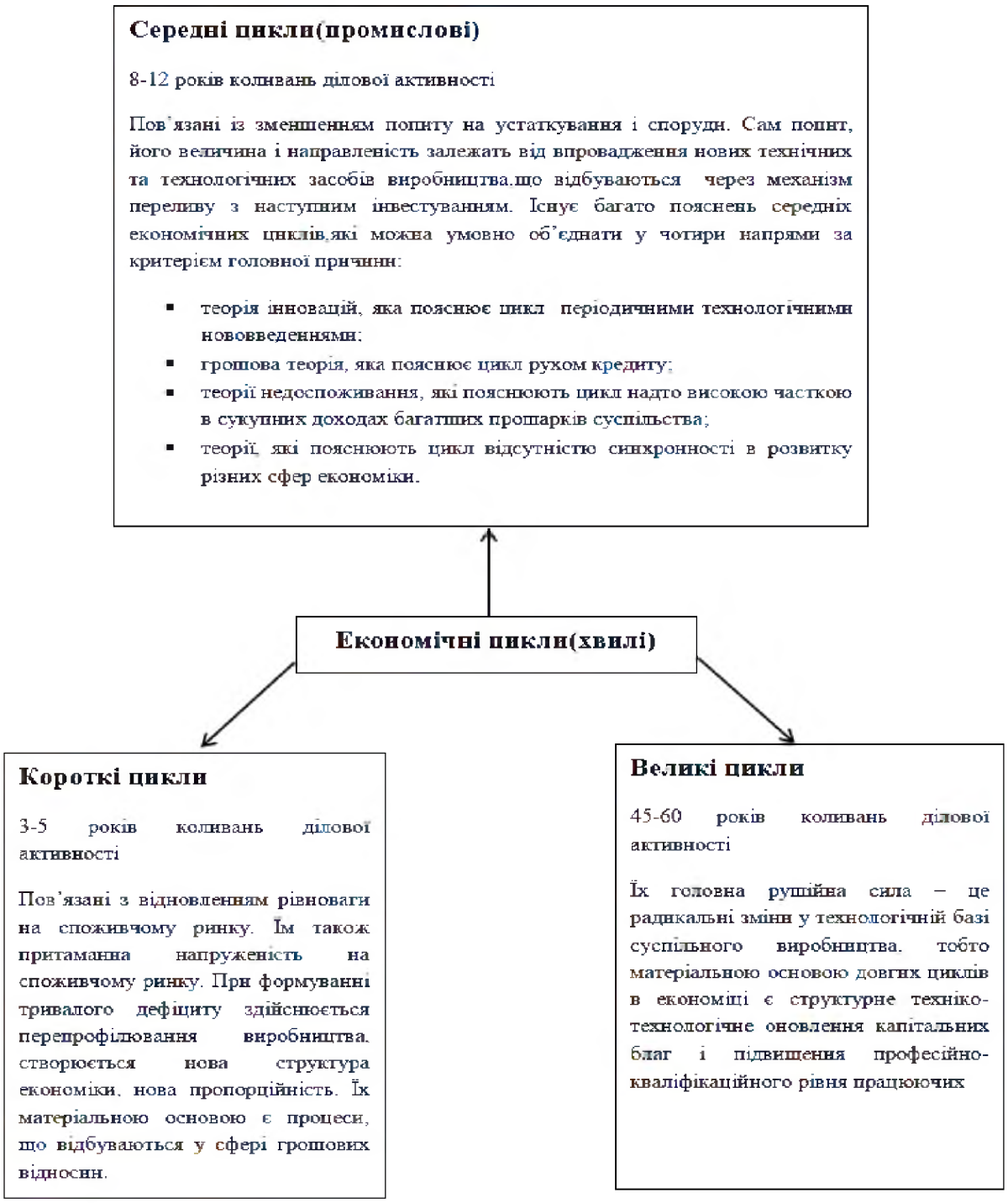

Рис. 2.8. Види та характеристика економічних циклів

Самостійна робота (тези)

2.1. Цивілізаційний вимір економічного розвитку

Видатний англійський історик і соціолог А. Тойнбі вважав, що «цивілізації – це цілісності, частини яких узгоджені одна з одною та взаємозалежні. Усі аспекти соціального життя цивілізації, що знаходиться у стадії зростання, скоординовані у єдине ціле, де

економічні, політичні та культурні елементи узгоджені в силу внутрішньої гармонії».

У дослідженні природи поняття *«цивілізація»* цікавою також є позиція економічного теоретика В. З. Балікоєва. Він, виходячи із визнання наявності діалектичного зв'язку між формаційним і цивілізаційним підходом, по-перше, визначає такий основний критерій їх відмінностей: якщо формаційний підхід, пояснюючи історичний прогрес, визнає *домінантою економіку*, то цивілізаційний такою *домінантою вважає загальнолюдські цінності,* або, говорячи словами філософа В. В. Ільїна, «гуманітарну тотожність людства – кристалізовану в адаптації систему раціональної кооперації людей, зав'язану на загальнозначущі засоби комунікації та інтеракції (мову, типологічні принципи екзистенціального самоствердження у вигляді морально-правової, виробничої, нормативної регуляції самопроявів)». По-друге, вважає, що «*Формація* – основа. *Цивілізація* – діалектика формаційних структур, їх окультурювання, оморальнювання, піднесення у ранг людських цінностей. *Формація* – фундамент. *Цивілізація* – сучасна суспільна форма її існування з урахуванням і синтезом усіх цінностей, багатств людської історії», отже, «Цивілізація, на відміну від формації, пов'язана не стільки із матеріально-речовими, скільки з духовними аспектами суспільного розвитку, до того ж із тією їх частиною, яка визначається не тільки (і не у всьому) існуючим способом виробництва».

Єднають згадувані інституціональні форми існування економіки та суспільства закономірності розвитку технологічного способу виробництва. Водночас специфіка цивілізаційного підходу полягає насамперед у визнанні критерію духовності (у широкому розумінні сутності та змісту цього поняття та явища, про що вже йшлося вище, у зв'язку з аналізом поглядів Гегеля, С. Булгакова тощо щодо суті, місця та ролі людини у суспільному виробництві), як умови та результату економічного, соціального, культурного розвитку суспільства в межах даної цивілізації. Існування такого критерію, як умови пізнання закономірностей сучасного економічного розвитку, формує нагальну потребу дослідження не абстрактного суспільства взагалі, а сутності, функцій,

структури та закономірностей прояву діалектичної єдності двох його складових, певного дуалізму природи та механізмів саморозвитку: типу економіки, з усією різнобарвною палітрою мотиваційних чинників її функціонування, та власне суспільства, з його індивідуалізацією, суб'єктивізацією економічних і соціальних цілей, інтересів, мотивів, домінуючим впливом на прийняття рішень з боку домінуючого ж таки сучасного середнього класу тощо. Адже досліджуючи сутність інституціональних основ економічних і соціальних процесів у їх розвитку, за будь-яких умов виходимо із розуміння того факту, що всі вони пов'язані з діяльністю людини, індивіда.

Саме людина є невід'ємною складовою, елементом будь-якої складної соціальної системи, визначаючи та опосередковуючи, таким чином, усі соціальні процеси: економічні, політичні, духовні тощо. Узагалі, «історія, – зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс, – не робить нічого, вона не володіє ніяким неосяжним багатством», вона «не б'ється ні в яких битвах!». Не «історія, а саме *людина,* дійсна жива людина – ось хто робить усе це, усім володіє та за все бореться. Історія – не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі». Тому людина, як індивідуальність, утримує в собі, за словами Гегеля, нескінченну множинність відносин і зв'язків, що належать до конкретного змісту людської душі. Таким чином, цивілізаційний вимір економічного розвитку знаходить свій прояв, насамперед, у рівні розвитку власне людини як ключової ланки та показника розвитку самої цивілізації.

Як зазначають дослідники проблеми, перехід від одного рівня світової цивілізації до іншого здійснюється через глобальні за своїм змістом технологічні революції, що відбивають якісні стрибки у розвитку суспільно-продуктивної сили праці людини, способи її взаємодії з природою. Адже сутнісну відмінність людини від інших видів слід шукати, на думку вчених, у специфіці її відносин із природою, тільки людина має можливості як пристосовуватися до зовнішніх умов, так і пристосовувати природу до своїх потреб, створюючи у процесі виробництва матеріальних благ і послуг умови для вдосконалення та розвитку знарядь праці, додаткового продукту, отже, й умови для саморозвитку.

У наукових джерелах висловлюється думка, згідно з якою виробництво додаткового продукту є загальним, єдиним для усіх локальних цивілізацій і людства в цілому законом існування. Якщо додатковий продукт втілюється, насамперед, у культурі матеріальній, то духовна культура породжує середовище взаємодії, яке забезпечує інтеграцію та взаєморозуміння між членами суспільства на основі спільності мови, певних інституціональних норм і правил господарської та соціальної, ментальної поведінки. Водночас як матеріальна, так і духовна культура сприяють формуванню певної соціальної структури суспільства, пов'язаної з існуючими формами виробництва, розподілу та привласнення продукту.

Якщо на перших стадіях свого становлення та розвитку будь-яка локальна цивілізація уявляє собою як система, щось однорідне, не структуризоване, єдине, коли жодний вид діяльності не є відокремленим, автономним, то у процесі переходу її на технологічну стадію розвитку її економіка, по-перше, набуває такої автономності, а по-друге, набуває рис багатоукладності внаслідок розвитку суспільного поділу праці його характеру та змісту, майнового розшарування тощо. Подібні процеси структуризації відбуваються й в інших сферах суспільного життя, зокрема, у культурі, науці, соціальному середовищі (соціальні стандарти, норми та правила поведінки у суспільстві тощо).

Однією з особливостей етапу переходу від індустріальної до постіндустріальної цивілізації стало формування системи загальнолюдських цінностей, на базі визнання яких у сучасних умовах лише й можна сформувати систему цілей економічного розвитку та механізм узгодження інтересів різних суб'єктів економічної діяльності та різних соціальних груп, що, власне, й буде сприяти досягненню сталого розвитку. Водночас слід зазначити, що процес формування та реалізації загальнолюдських цілей і цінностей на базі економічного розвитку пов'язаний із проблемами відсутності рівноважного сприймання їх у різних країнах та регіонах планети внаслідок існування різних технологічних способів виробництва, отже, й різних цивілізаційних підходів до розуміння функцій економічного розвитку у житті суспільства. Така неоднозначність у розумінні природи та призначення економічного

розвитку в сучасних умовах породжує не тільки протистояння, посилює конкуренцію різних країн, регіональних об'єднань тощо, але й феномен цивілізаційного перевербування, війн за зміну та перетворення ідентичності.

Водночас сучасний інноваційно-технологічний спосіб виробництва, що склався у розвинених країнах, породжує й нові проблеми як всередині цих країн, так і в їх стосунках з іншими країнами та регіонами планети. Насамперед, це проблема внутрішніх можливостей розвинених країн, пов'язана із складністю підтримки високих темпів економічного зростання та високих соціальних стандартів для населення, за які несе відповідальність як суспільство, так і держава. Адже саме такі можливості та стандарти роблять привабливою сучасну західну цивілізацію в очах та думках значної частини населення планети. Ще одна проблема внутрішнього характеру виникає в розвинених країнах в умовах розвитку інформаційного способу виробництва та інформаційного суспільства (інформаційної цивілізації). З одного боку, інформаційна економіка позитивно впливає на формування таких ефективних чинників економічного зростання та розвитку, як інтелектуальний капітал, інтелектуальний потенціал, інтелектуальна власність, з іншого – веде до більш жорсткої соціальної поляризації суспільства, оскільки умова отримання та підтримки надвисоких соціальних стандартів сьогодні пов'язується із отриманням якісної освіти, що навіть у розвинених демократичних суспільствах стає усе більш складним завданням.

За цих умов держава у розвинених країнах має розв'язати сукупність завдань: забезпечити стале зростання продуктивності праці в усіх секторах економіки, оптимізувати споживання основних соціальних груп населення, зменшити соціальну диференціацію у суспільстві та, навпаки, посилити його соціальну мобільність, не допускаючи закриття кордонів між різними соціальними стратами, як у межах середнього класу, так і між іншими соціальними групами суспільства, що забезпечить найбільш повне використання пасіонарних людських ресурсів у забезпеченні економічного зростання, отже, й розвитку.

З метою продовження життєвого циклу розвитку сучасної технологічної цивілізації та дифузії загальнолюдських цінностей у різних регіонах планети як умову, спосіб виживання та домінування розвинені країни змушені також розповсюджувати певні стандарти нового технологічного способу виробництва, стандарти соціальні (звичайно у спрощеному варіанті) на усі континенти планети, що, з одного боку, безперечно позитивно впливає на реалізацію функцій економічного розвитку, однак, водночас, породжує нові проблеми щодо формування та запровадження сталого розвитку, поза яким в історичній перспективі, як вже про це говорилося, життя та розвиток людства на планеті неможливі.

2.2. Фінансові кризи: поняття, типи. Валютні кризи

Фінансову кризу визначають як порушення функціонування фінансових ринків, коли загострюються проблеми несприятливого вибору і морального ризику, що знижує ефективність перерозподілу фінансових ресурсів. Фінансова криза може вивести економіку зі стану рівноваги навіть за високих обсягів виробництва й ефективного функціонування ринків і призвести до різкого зниження темпів виробництва.

В економічній теорії йдеться про кілька типів фінансових криз:

– *валютну;*
– *банківську;*
– *кризу державного боргу;*
– *кризу корпоративного боргу;*
– фондову кризу тощо.

Більшість авторів акцентує на валютних кризах [1, с. 95]. Теорія валютних криз, що активно розвивається впродовж останніх десятиліть, є, по суті, теорією криз платіжного балансу. Погіршення стану платіжного балансу є однією з основних причин валютної кризи. Дефіцит платіжного балансу свідчить про нездатність країни заробляти іноземну валюту в обсягах, достатніх для покриття потреб усіх суб'єктів економіки. Постійний дефіцит іноземної валюти у країні, що розвивається і має фіксований

валютний курс, часто призводить до різкого падіння курсу національної валюти – у результаті виникає валютна криза.

Фінансові кризи можуть бути згруповані у три групи:

– *банківська;*

– *боргова;*

– *і валютна* [2, с. 95].

У багатьох випадках зазначені кризи переплітаються між собою. Є приклади, коли передування однієї кризи іншій може не мати причинно-наслідкового зв'язку [3, с. 95].

Валютні кризи

У широкому розумінні для валютної кризи є характерним різке загострення ситуації на валютному ринку. У вужчому значенні вона зводиться до значної номінальної девальвації або знецінення національної валюти. Проте це визначення не враховує великої кількості інших ознак.

Зазвичай загострення ситуації виражається не лише в коливаннях валютного курсу, а й у падінні цін на внутрішні фінансові активи, збільшенні короткострокових відсоткових ставок, зниженні довіри до банків, зменшенні золотовалютних резервів тощо. Усі ці ознаки говорять про те, що валютна криза може статися не лише за жорсткої фіксації валютного курсу, а і за м'якіших режимів.

За визначенням МВФ, валютна криза стається тоді, коли спекулятивна атака на обмінний курс призводить до девальвації (або різкого знецінення валюти) чи змушує владу до захисту валюти активно використовувати іноземні резерви або різко піднімати відсоткові ставки [4, с. 96].

В економічній літературі не існує однозначного визначення валютної кризи та її описання. Основна проблема полягає в установленні меж – початку і кінця кризи.

На практиці за визначення криз розглядають дві ситуації:

– різка девальвація валюти;

– спекулятивна атака, що була успішно відбита (тобто влада й уряд не допустили масштабної девальвації грошової одиниці).

Визначення валютної кризи значною мірою залежить від режиму валютного курсу. У разі гнучкого обмінного курсу вона

визначатиметься масштабом зміни курсу, а в разі фіксованого – зміною обсягів міжнародних резервів.

Таким чином, валютні кризи виникають, коли спекулятивна атака на валюту закінчується девальвацією валюти або примушує владу захищати власну валюту за рахунок зниження валютних резервів чи різкого підвищення відсоткових ставок [5].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Шелудько Н. М. Фінансові кризи: поняття, класифікація, ідентифікація / Н. М. Шелудько, А. І. Шкляр // Економічна теорія. – 2012. – № 2. – С. 95. Автори зазначають, що частково це пояснюють тим, що валютні кризи часто збігаються за часом чи виникають одразу після інших типів криз.

2. Цю класифікацію запропонував експерт Національного бюро економічних досліджень США Майкл Бордо.

3. Наприклад, коли рівень нагляду і регулювання фінансового сектору є слабким, неусталеність банківської системи часто виявляється лише після загострення загальних проблем, що змушує більше уваги приділяти фінансовому стану банків. Така ситуація була характерною для азійської кризи.

4. В емпіричних дослідженнях застосовують *концепцію* так званого *спекулятивного тиску*, створену ще в 1970-х роках. Згідно з цією концепцією, валютну кризу, рівно як і спекулятивну атаку, визначають як період, коли спекулятивний тиск на валютному ринку досягає критичних значень.

5. Шелудько Н. М. Фінансові кризи: поняття, класифікація, ідентифікація / Н. М. Шелудько, А. І. Шкляр // Економічна теорія. – 2012. – № 2. – С. 97.

Запитання та завдання для контролю

1. Розкрити суть ділового економічного циклу.
2. Назвати та дати характеристику фазам економічного циклу.
3. Назвати причини економічних коливань.
4. Охарактеризуйте цикли: короткі, середні, великі.
5. Дати характеристику економічному зростанню.

6. Яке постає основне питання у теорії економічного зростання?

7. Назвати, якими двома взаємопов'язаними способами вимірюється економічне зростання.

8. Що являє собою нульове економічне зростання?

9. Назвати основні два типи економічного зростання.

10. Назвати три групи чинників економічного зростання, що розрізняють у макроекономіці.

Термінологічний словник

Термін «розвиток» – переважно вживають для окреслення довготривалого процесу пов'язаного із якісною трансформацією усієї сукупності економічних і соціальних структур суспільства, зокрема, усіх елементів його продуктивних сил та економічних відносин.

Економічний розвиток – може розглядатися також як досягнення економічного зростання на основі якісного перетворення економічної діяльності, системи правил та способів її забезпечення. Адекватність економічного зростання економічному розвитку залежить від ряду обставин, серед яких ключовими є джерела економічного зростання та його наслідки у широкому значенні. Безперечно, не може бути економічного розвитку без економічного зростання, як і зростання без розвитку.

Економічне зростання – це розвиток національної економіки протягом певного періоду, який вимірюється абсолютним приростом чи темпами приросту валового внутрішнього продукту, валового національного продукту й національного доходу в цілому або темпами приросту цих показників у розрахунку на душу населення.

Екстенсивний тип економічного зростання – досягається завдяки кількісному приросту факторів виробництва за їхнього незмінного технічного рівня.

Інтенсивний тип економічного зростання – характеризується зростанням обсягу ВВП за рахунок удосконалення факторів виробництва та ефективного їх використання.

Економічне відновлення – наближення сукупного попиту до рівня довгострокової сукупної пропозиції, яка дорівнює потенційному ВВП.

Фактори економічного зростання – збільшення обсягів факторів виробництва; підвищення рівня їхньої ефективності; збільшення сукупного попиту.

Інвестиції – це витрати, пов'язані з утворенням, заміщенням повним чи частковим та/або збільшенням наявного капіталу.

Термін динаміка є похідним від давньогрецького – динамізм [dynamis – сила] – багатство руху, насиченість дією. Власне *динаміка* трактується як стан руху, хід розвитку, зміна певного явища під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників.

Показники економічного зростання та економічного розвитку – середньорічний темп приросту реального ВВП; середньорічний темп приросту реального ВВП на душу населення; індекс людського розвитку.

Економічний цикл – це період, протягом якого економіка проходить шлях від одного спаду або піднесення до іншого спаду або піднесення на умовах збереження загальної тенденції до зростання.

Короткострокові цикли (цикли Китчина) – тривалість циклів становить 3–5 років, а причини їх виникнення пов'язують із збуреннями на фінансових ринках.

Середньострокові (цикли Джаглера і Кузнеця) – тривалість циклів коливається в межах 7–20 років, а причини їх виникнення пов'язують із структурними зрушеннями в економіці та суттєвими міжгалузевими переливами капіталу.

Довгострокові (цикли Кондратьєва) – їх тривалість становить близько 50 років, а головною рушійною силою є радикальні зміни в технологічній базі як національної, так і світової економіки.

Формація – основа. *Цивілізація* – діалектика формаційних структур, їх окультурювання, оморальнювання, піднесення у ранг людських цінностей. *Формація* – фундамент. *Цивілізація* – сучасна суспільна форма її існування з урахуванням і синтезом усіх цінностей, багатств людської історії.

Фінансова криза – це порушення функціонування фінансових ринків, коли загострюються проблеми несприятливого вибору і морального ризику, що знижує ефективність перерозподілу фінансових ресурсів.

Валютна криза – різке загострення ситуації на валютному ринку, значна номінальна девальвація або знецінення національної валюти.

Контрольні тестові завдання

1. Модель зростання Солоу передбачає, що виробнича функція характеризується:

а) спадною віддачею від масштабу;

б) постійною віддачею від масштабу;

в) зростаючою віддачею від масштабу.

2. Економічне зростання графічно можна проілюструвати:

а) рухом однієї точки до іншої по кривій виробничих можливостей;

б) переміщення кривої виробничих можливостей вліво;

в) переміщення кривої виробничих можливостей вправо.

3. Якщо обсяг капіталу на працівника менший за його обсяг у стаціонарному стані, то інвестиції:

а) більші, ніж амортизація;

б) менші, ніж амортизація;

в) дорівнюють амортизації.

4. Модель Солоу не припускає, що:

а) обсяг національного продукту є постійним;

б) віддача від масштабу є постійною;

в) граничні продукти праці й капіталу є спадними.

5. Що не є аргументом прихильників економічного зростання:

а) економічне зростання дає змогу нації зберігати державну незалежність;

б) економічне зростання забезпечує пряму залежність між збільшенням кількості товару та послуг і оздоровленням довкілля;

в) дає змогу розширювати розвідані запаси ресурсів і створювати нові, відкривати або розробляти замінники наявних ресурсів.

6. Економічне зростання означає:

а) забезпечення повної зайнятості;

б) збільшення ресурсів та можливостей для виробництва;

в) збільшення кількості вироблених товарів та послуг.

7. Що не є аргументом противників економічного зростання:

а) внаслідок надмірного виснаження землі здатність планети прогодувати населення зменшується;

б) економічне зростання полегшує розв'язання проблеми обмеженості ресурсів;

в) нагромадження відходів пригнічує абсорбційну здатність світової екологічної системи.

8. Для визначення рівня економічного розвитку країни використовують ряд показників, крім:

а) виробництва і споживання деяких ключових видів продукції;

б) показників рівня заощаджень у національній економіці;

в) показників рівня та якості населення.

9. Згідно із Золотим правилом, граничний продукт капіталу дорівнює:

а) нормі амортизації;

б) реальній процентній ставці;

в) темпу інфляції.

10. Що не є «колесом економічного зростання»?

а) кількість та якість природних ресурсів;

б) обсяг капіталу країни;

в) трудові конфлікти.

Тема 3. Розподіл доходів населення і соціальна політика держави

План

3.1. Доходи населення та їхні види.

3.2. Диференціація та роподіл доходів населення. Крива Лоренца.

3.3. Рівень життя населення та бідність. Індекс злиденності.

3.4. Соціальна політика держави.

Самостійна робота (тести)

3.1. Закон Артура Оукена.

3.1. Доходи населення та їхні види

Доходи населення – це сукупність грошових коштів та натуральних надходжень, спрямованих на підтримку фізичного, морального, економічного та інтелектуального стану людини і на задоволення їхніх потреб.

Ринок потребує досягнення економічної ефективності у розподілі доходів, однак не гарантує стабільності в отриманні доходів, що особливо помітно в умовах економічних потрясінь. Разом з тим доходи мають забезпечувати ефективне відтворення робочої сили на фізіологічному і духовному рівнях, що є запорукою стабільності, конкурентоспроможності і формування потенціалу економічного зростання економіки. У зв'язку з цим розвиваються перерозподільні та соціальні функції держави, яка може регулювати негативні впливи ринку.

Доходи населення як економічна категорія характеризують стосунки в суспільстві з приводу привласнення, використання та розподілу створеного продукту. У зв'язку з тим, що основним критерієм соціального розшарування суспільства виступають розмір та джерело доходів, категорія доходів населення відображає економічні зв'язки між членами суспільства з приводу споживання виробленого продукту за рахунок їхньої трудової діяльності, використання власності, яка знаходиться в їхньому розпорядженні, та соціальних трансфертів.

Доходи учасників ринкової економіки розподіляються за факторами виробництва (земля, праця, капітал, здібності до підприємництва). У ринковій економіці вважається нормальним і припустимим будь-який дохід, який отримується в результаті участі у вільній конкуренції на ринках товарів і послуг, капіталів і робочої сили. Тут визначаються і високі доходи тих, хто має успіхи у підприємницькій діяльності, і низькі доходи тих, хто зазнав у ній невдачі. Причому низький дохід може бути наслідком недостатніх трудових зусиль тих чи інших підприємців, працівників найманої праці, а також результатом змін кон'юнктури ринку.

Отже, під доходами населення розуміємо суму грошових засобів і матеріальних благ, які отримані або створені громадянами за певний проміжок часу. Роль доходів визначається тим, що рівень споживання населення залежить від рівня доходів. Їх можна поділити на грошові і натуральні доходи.

Відповідно до пп. 14.1.54 та 14.1.55 ст. 14 Податкового кодексу України розділяють такі джерела доходу, як: проценти, дивіденди, роялті; будь-які інші види пасивних доходів (спадщина, подарунки, виграші, призи); заробітна плата та інші виплати; доходи від надання в оренду майна, рухомого транспорту; доходи від продажу майна; дохід від відчуження інвестиційних активів, у тому числі корпоративних прав, цінних паперів тощо; доходи, отримані у вигляді внесків та премій на страхування; доходи від зайняття підприємницькою та незалежною професійною діяльністю; інші доходи від будь-яких видів діяльності.

Основним джерелом доходів населення традиційно виступає заробітна плата. У процесі еволюції економічної думки у суспільстві формувалася система поглядів вчених на сутність заробітної плати та чинники, що визначали її загальний рівень і динаміку.

Відповідно до Конвенції Міжнародної організації праці (далі – МОП) № 95 «Про захист заробітної плати», прийнятої у 1949 р., поняття «заробітна плата», незалежно від назви й методу обчислення, визначається як будь-яка винагорода або будь-який заробіток, який обчислюється у грошах і встановлюється угодою або національним законодавством, який у силу письмового або

усного договору про наймання підприємець виплачує трудівникові за працю, яку виконано чи має бути виконано, або за послуги, які надано чи має бути надано.

Стаття 43 Конституції України проголошує право кожного на заробітну плату не нижчу за ту, яка встановлена законом, а також право на своєчасне отримання винагороди за працю. Згідно із статтею 94 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України заробітна плата – це «винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу». Як бачимо, це визначення є подібним до визначення, яке подано у Конвенції МОП. Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства, установи, організації і максимальним розміром не обмежується. Закон України «Про оплату праці» дає подібне визначення заробітної плати і також встановлює чинники, від яких залежить її розмір.

На базі функціонального розподілу доходів *розраховується частка трудового доходу в сукупних доходах. Цей показник можна уявити відношенням між добутком заробітної плати на чисельність зайнятих і розміром сукупних доходів.*

$$ТД = ЗП \times ЧЗ / СД,$$

де ТД – трудові доходи;

ЗП – заробітна плата;

ЧЗ – чисельність зайнятих;

СД – сукупні доходи.

Модель визначення розміру трудового доходу

Перетин кривих L_S і L_D *визначає рівноважний рівень реальної зарплати E.* Розмір трудового доходу в нашому випадку дорівнює площі фігури (OW_0EY_0) або добутку рівня рівноважної зарплати на число зайнятих.

L_D – крива сукупного попиту на працю, положення якої залежить від технології і матеріального капіталу, який має економіка;

L_S – крива пропозиції праці для спрощення припускає, що еластичність пропозиції праці дорівнює 0, тобто не залежить від зарплати.

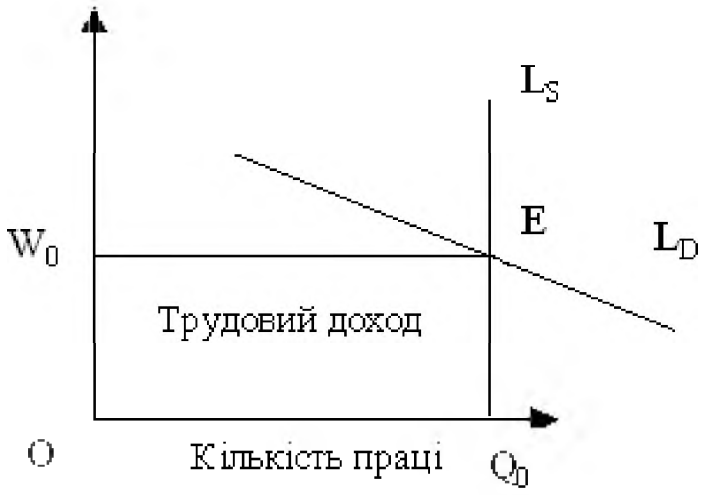

Рис. 3.1. Розмір трудового доходу

Фактичні дані про частку трудового доходу оцінюються на основі прийнятих на Заході форм національного рахівництва. Прослідковується загальна *тенденція до зростання частки трудового доходу, що становить майже 80 % сукупного доходу.* Підкреслимо, що до трудового доходу *належать доходи всіх осіб найманої праці, включаючи вищий управлінський апарат корпорацій.*

Критерії класифікації доходів населення

1. Залежно від форми отримання розрізняють грошові та натуральні доходи.

Формування грошових доходів здійснюється за рахунок оплати праці працівників, виплати із соціальних фондів, підприємницьких доходів, доходів від власності, від особистого підсобного господарства та індивідуальної трудової діяльності, інших доходів (аліментів, гонорарів, благодійної допомоги тощо).

Грошові доходи поділяються на загальні й чисті.

Загальні доходи містять усі надходження і розраховуються до сплати податків та обов'язкових платежів.

Чисті доходи населення – результат перерозподільних процесів. *Це ті доходи, що залишаються після здійснення зазначених платежів.* Чисті доходи коригуються з урахуванням натуральних соціальних трансфертів.

Рис. 3.2. Види доходів населення

Натуральні доходи включають продукцію *особистого підсобного господарства*, що використовується на особисте споживання, *трансферти в натуральній формі*, а також *заробітну плату в натуральній формі*.

2. Виділяють номінальні і реальні доходи.

Номінальні доходи – це величина нарахованих виплат і натуральних видач.

Реальні доходи – це номінальні доходи, скориговані на зміни цін на товари і тарифів на послуги. Їхня величина залежить від величини номінальних доходів та рівня заробітної плати. Індекс споживчих цін впливає на купівельну спроможність номінальних доходів населення таким чином:

$$Др = Дн / Іц,$$

де Др – доходи реальні;

Дн – доходи номінальні;

Іц – індекс споживчих цін.

Номінальні й реальні доходи, а також розміри та динаміка основних доходів *окремих груп населення, таких як заробітна*

плата, пенсія або стипендія, дають загальне уявлення про рівень життя.

3. Залежно від джерел формування доходи можуть бути трудові, нетрудові, приховані.

Трудовий дохід – це дохід, який отримає працівник у результаті своєї економічної діяльності як наймана робоча сила чи у разі самостійної зайнятості.

Види трудових доходів:

– доходи від основної роботи за наймом;

– доходи від вторинної зайнятості.

Нетрудові доходи являють собою отримання *спадщини, виграшів, дивідендів від цінних паперів,* а також від діяльності, що ведеться з відхиленнями від чинних у державі правових норм і норм моралі. У сучасних умовах значна частина доходів є прихованою. Вони пов'язані з тіньовою економікою, що являє собою приховану економічну діяльність.

Це:

– види економічної діяльності, що не є незаконним бізнесом;

– неформальна економічна діяльність, яка належить до законних видів діяльності або ведеться некорпоративними підприємствами, тобто підприємствами, що належать окремим особам, домашнім господарствам, які не оформляються як особи, що ведуть економічну діяльність;

– нелегальна діяльність, яка охоплює незаконні види комерції, виробництва та послуг і підпадає під кримінальну відповідальність.

4. Залежно від циклів життєдіяльності людини розрізняють доходи:

– до участі в праці (від участі у трудовій, підприємницькій, громадській діяльності);

– тимчасово непрацюючими;

– після завершення трудової діяльності.

Структура сукупних доходів населення

Сукупний дохід є основним показником матеріального забезпечення населення і *включає всі види грошових доходів, а також вартість натуральних надходжень, отриманих від особистого*

підсобного господарства і використаних на особисте (домашнє) споживання.

Крім того, у сукупний дохід *входить вартість безоплатних послуг, що отримуються за рахунок коштів Державного та місцевих бюджетів і фондів підприємств,* – послуги охорони здоров'я, освіти, дотації на житло, транспорт, харчування тощо.

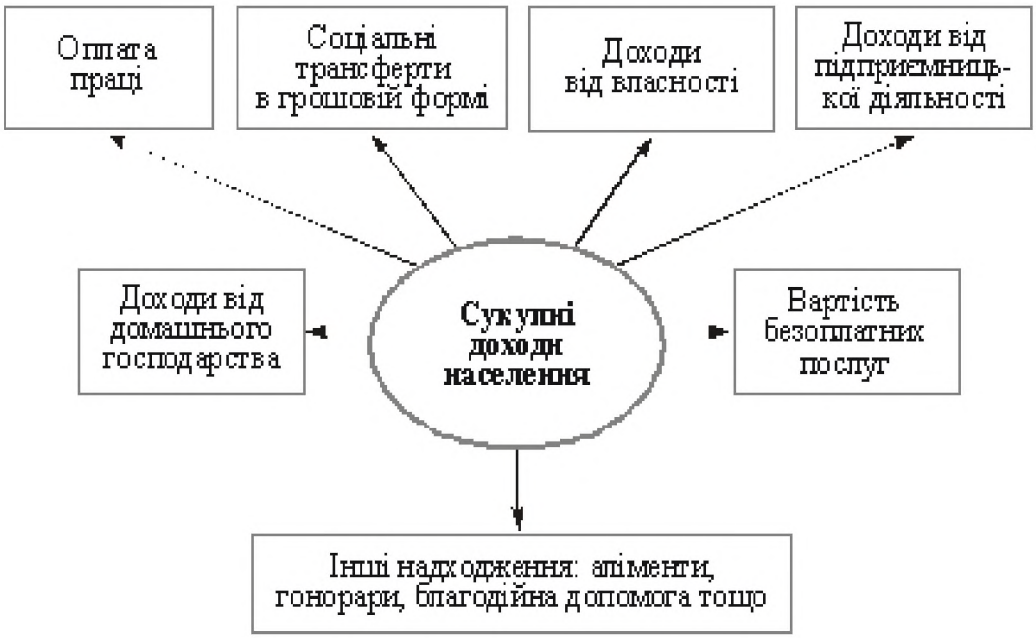

Рис. 3.3. Структура сукупних доходів населення

Відповідно до наведеної схеми *оплата праці* – це *винагорода за виконану працю*, а також *оплата відпусток, святкових днів та іншого не відпрацьованого часу* відповідно до трудового законодавства та колективних договорів, *стимулюючі доплати і надбавки, премії та одноразові заохочувальні виплати, компенсаційні виплати,* пов'язані з режимом роботи й умовами праці тощо.

Соціальні трансферти, або трансфертні платежі – це цілеспрямована операція перерозподільчого характеру, що полягає в *переданні ресурсів у грошовій і натуральній формах державними і некомерційними організаціями (професіональними, релігійними, благодійними тощо) населенню.* Соціальні трансферти можуть бути надані в натуральній і грошовій формах.

До *натуральних трансфертів* належать товари та послуги, які надаються конкретним особам чи домогосподарствам за рахунок коштів Державного, регіонального і місцевих бюджетів або

недержавних (суспільних) соціальних фондів на безоплатній основі.

До *соціальних трансфертів у грошовій формі* належать:

– пенсії;

– соціальні допомоги;

– стипендії;

– страхові компенсації;

– відшкодування витрат інвалідам;

– відшкодування збитків репресованим громадянам.

Доходи від власності включають:

– доходи населення від продажу нерухомості на вторинному ринку житла;

– завчасну компенсацію за вкладами громадян у банках і кредитних закладах;

– відсотки за вкладами вкладникам кредитних організацій та Нацбанку України;

– виплати доходу за державними та іншими цінними паперами Національним банком України і кредитними організаціями.

Дедалі більшого значення набуває дохід від підприємницької діяльності, що являє собою *винагороду підприємцю за виконання ним своїх функцій.* Цей дохід формується за рахунок частини прибутку, що залишається у розпорядженні підприємця після виплати процентів за кредит і цілковито залежить від ефективності господарювання.

Домашнє господарство, від якого також надходять доходи, – один із суб'єктів економічної діяльності, який забезпечує економіку ресурсами, насамперед трудовими та грошовими, а також використовує отримані кошти для забезпечення життєдіяльності людей. Воно становить групу осіб, які живуть і забезпечують свої потреби разом. Отже, найчастіше *домашні господарства за кількістю членів збігаються із сім'єю, а в деяких випадках можуть складатися з кількох сімей* і використовувати найману працю. *Використання сукупного доходу, який ураховується в сімейному бюджеті, здійснюється за такими напрямами:*

– споживчі витрати;

– податки, збори, платежі;

– інші витрати;

– накопичення.

У процесі реалізації доходів частина їх використовується на споживання матеріальних благ, частина – на споживання послуг, до яких входять освітні та культурні послуги, охорона здоров'я і все те, що формує та дає розвиток трудовому потенціалу. На структуру споживання впливають не лише величина грошових доходів, а й зміни структури населення, підвищення його освітнього та культурного рівня, тобто підвищення якості трудового потенціалу.

Державне регулювання доходів і вартість життя

Державне регулювання доходів полягає у перерозподілі їх через Державний бюджет за допомогою диференційованого оподаткування різних груп одержувачів доходів і соціальних виплат. Таке регулювання сприяє підвищенню доходів незаможних, створює умови для усунення диспропорцій, пов'язаних з неоднаковими виробничими факторами регулювання зайнятості, зниження соціальної напруженості тощо. *Політика доходів ґрунтується на певних принципах,* закріплених у Конституції України та в інших законодавчих актах.

Такими принципами є:

– соціальна справедливість;

– соціальне партнерство та солідарність усіх верств населення;

– індивідуальна відповідальність за своє матеріальне становище;

– право на працю та гідна винагорода;

– індексації доходів;

– диференціація заробітної плати;

– право на професійні об'єднання;

– економічна доцільність.

Що може зробити держава для того, щоб диференціація доходів не була досить високою.

По-перше, це запровадження прогресивної шкали оподаткування. Більш високодохідні групи сплачують значну частину свого

доходу до бюджету держави, а бідні прошарки населення сплачують податки за низькими пільговими ставками. Цей захід веде до скорочення розриву в доходах.

По-друге, за рахунок надходжень до бюджету з *доходів високодохідної групи населення держава зможе сплачувати збільшені трансферти незаможним прошаркам, які скоротять диференціацію ще більше*.

По-третє, це *посилення боротьби з тіньовими доходами.* Перехід їх у легальні, знову-таки, збільшить надходження до бюджету з усіма позитивними результатами для прошарку громадян з низькими доходами.

Ефективно організований ринок праці та продуктивна зайнятість населення основним чином забезпечує нормальну та справедливу диференціацію працюючих і всього населення за доходами.

Вартість життя – це виражена в грошовій формі кількість матеріальних благ і послуг, які фактично споживаються населенням.

Для розрахунку вартості життя використовують такі методи:

– статистичний метод.

Основою цього методу є фактичні бюджетні обстеження. За базу розрахунків беруть *фактичний рівень споживання та витрат малозабезпечених верств населення,* без використання науково-обумовлених норм і нормативів споживання;

– нормативно-статистичний метод передбачає використання певною мірою науково обґрунтованих норм. *За основу розрахунків беруть вартість фізіологічних норм продуктів харчування;*

– нормативний метод.

Використовуючи цей метод:

– визначають науково обґрунтовані нормативи споживання, які забезпечують нормальне відтворення робочої сили працівників і життєдіяльності непрацездатних;

– за різними районами країни *науково обґрунтовуються необхідні територіальні відмінності у вартості життя населення;*

– *кількісно визначаються всі необхідні* потреби в матеріальних благах і послугах.

Нормативний метод дозволяє отримати найдостовірніше уявлення про споживчий кошик, необхідний для розрахунку прожиткового мінімуму.

Прожитковий мінімум є показником обсягу та структури споживання основних матеріальних благ і послуг на мінімально допустимому рівні, що забезпечує підтримування активного фізичного стану різних соціально-демографічних груп населення.

У світовій практиці застосовуються два основні підходи до побудови бюджету прожиткового мінімуму:

– *нормативний,* основою якого є концепція споживання на науково обґрунтованому мінімально необхідному рівні;

– *статистичний,* що ґрунтується на аналізі закономірностей споживання.

Методика розрахунку бюджету прожиткового мінімуму є такою:

– визначається продукт споживання у середньому на одного члена сім'ї з урахуванням статевої структури населення;

– розраховується загальний обсяг мінімально необхідних витрат на придбання продуктів харчування на одного члена сім'ї;

– визначається вартісна оцінка бюджету прожиткового мінімуму в регіоні.

Прожитковий мінімум і величина його вартості для громадян працездатного віку є інструментами соціальної політики.

Споживчий кошик визначається не менше одного разу на 5 років.

Набір продуктів харчування прожиткового мінімуму включає продовольчі товари, об'єднані у такі групи: хлібопродукти; картопля; овочі; фрукти і ягоди; м'ясопродукти; молокопродукти; рибопродукти; яйця; цукор, кондитерські вироби; олія, маргарин.

Мінімальний споживчий бюджет – це законодавчо встановлена в державі середньодушова місячна вартість набору продуктів харчування, непродовольчих товарів, оплати необхідних послуг, ліків, предметів побуту, зокрема й довготривалого користування, задоволення в установлених межах культурних потреб,

розрахованих щодо науково обґрунтованих норм і нормативів з урахуванням національних особливостей.

Для України розрахунок вартості такого бюджету вперше здійснювався 1991 року для 13 статево-вікових груп. Цей показник відображає верхню межу ціни робочої сили, що дає змогу підтримувати здоров'я та працездатність людини на нормальному рівні, що відповідає вимогам фізіології.

Доходи та платоспроможність населення

Платоспроможний попит – це запропонована на ринку потреба населення у товарах і послугах. У кількісному відношенні попит відображається сумою грошових коштів, які можуть бути використані населенням на купівлю товарів і оплату послуг. Таким чином, попит виступає як потреба в матеріальних благах і послугах, обмежена платіжними можливостями.

Чинники, що впливають на формування платоспроможного попиту, можна класифікувати за трьома основними групами:

– економічні;

– соціальні;

– демографічні.

Основним чинником є грошові доходи населення. Їхня величина залежить від ступеня розвитку суспільного виробництва *і таких показників, як динаміка ВВП, обсяг промислової продукції та продуктивність праці*. На величину та структуру платоспроможності впливають і такі фактори, як *розмір податків, рівень заощаджень населення, величина індексу споживчих цін, а також розмір неплатежів.* Вплив перелічених чинників рівнозначний впливу зміни грошових доходів у їхніх реальних розрахунках.

Крім економічних факторів, процес формування попиту залежить від *факторів соціального характеру, таких як соціальна структура суспільства, а також політика держави у сфері становлення величини соціальних нормативів: прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати і пенсії, а також розміру допомоги.*

Формування платоспроможного попиту залежить також і *від демографічної ситуації: чисельності населення, середнього віку та складу сім'ї, статево-вікового складу населення, міграції.*

Крім того, платоспроможний попит формують *природноклі-матичні умови життя, споживчі переваги.* Регулювання платоспроможного попиту населення здійснюється в масштабах країни та передбачає застосування усього комплексу економічних важелів впливу на попит, включаючи систему народногосподарських і галузевих пропорцій, грошових доходів населення, зміни співвідношення різних цін на товари народного споживання та тарифів на послуги.

Ситуація в межах платоспроможного попиту характеризується взаємовідносинами двох складових – *доходів населення та споживчого ринку.*

Збалансоване формування платоспроможного попиту має проходити так, щоб виникало необхідне співвідношення:

– між виробництвом товарів споживання та платоспроможним попитом (між попитом і пропозицією);

– між платоспроможним попитом і купівельною спроможністю населення (між попитом і доходами).

Незадоволений попит може бути визначений *як співвідношення між обсягом грошових доходів і заощадженнями населення, які вони готові та бажають запропонувати до реалізації, і сумою цін товарів та тарифів на платні послуги, які функціонують на ринку в цей час:*

$$СРД = РПП / ЧД,$$

де СРД – ступінь реалізації доходів;

РПП – реалізований платіжний щомісячний попит;

ЧД – чисті доходи населення, які становлять номінальні доходи населення в певному році, скориговані на індекс цін з відрахуванням податків, з урахуванням неплатежів і заощаджень.

РПП *можна виразити через обсяг роздрібного товарообігу та платних послуг у певному періоді.*

Індекс злиденності

Для оцінювання зміни рівня життя населення *визначають індекс вартості життя (ІВЖ),* який розраховується за набором товарів і послуг для різних соціально-демографічних груп населення та за мінімальним набором:

$$ІВЖ = Цп \times Gп / Цб \times Gб,$$

де Цб, Цп – ціна покупки, відповідно, базисного та поточного періодів, грн;

Gб, Gп – обсяг покупок базисного і поточного періодів, грн.

Недостатній обсяг фонду споживання або недоліки в його розподілі призводять до бідності певної частини населення.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. З точки зору відносин розподілу заробітна плата – це грошове вираження частини необхідного продукту, яка надходить в індивідуальне споживання робітникам фірми відповідно до кількості і якості затраченої ними праці у виробництві.

Номінальна заробітна плата – це нарахована сума грошей, яку отримує найманий працівник як винагороду за свою працю, або грошовий вираз вартості праці. Одиницею виміру номінальної заробітної плати є її погодинна ставка, розмір якої визначається співвідношенням попиту й пропозиції на сегментованому ринку праці.

Реальна заробітна плата – це кількість *матеріальних благ* і *послуг*, яку робітник може фактично купити *за* свою грошову *заробітну плату*.

Реальна зарплата розраховується за такою формулою:

$$Ірзп = Інзп / Іц,$$

де Ірзп – індекс реальної зарплати;

Інзп – індекс номінальної зарплати;

Іц – індекс цін на товари і послуги.

Підхід або певна позиція	*Сутність поняття „заробітна плата”*
З позицій економіки праці та права	*Заробітна плата* – це винагорода або заробіток, обчислений у грошовому виразі, який за трудовим договором роботодавець сплачує працівникові за роботу, яку виконано або має бути виконано.
З позицій економічної теорії	*Заробітна плата* – це економічна категорія, що відображає відносини між роботодавцем і найманим працівником з приводу розподілу новоствореної вартості. В цьому розумінні доречнішим є поняття „оплата праці”, яка, крім власне заробітної плати, включає і інші витрати роботодавця на робочу силу.
В умовах ринкової економіки	*Заробітна плата* – це елемент ринку праці, що складається в результаті взаємодії попиту на працю і її пропозиції і виражає ринкову вартість використання найманої праці. В цьому розумінні найчастіше вживаються усереднені показники ставок оплати одиниці (наприклад, людино-години) праці певної якості.
З позицій найманого працівника (як частина його доходу)	*Заробітна плата* – це основна частина його трудового доходу, який він отримує в результаті реалізації здатності до праці і який має забезпечити об'єктивно необхідне відтворення робочої сили.
З позицій роботодавця (як витрати)	*Заробітна плата* – це елемент витрат виробництва, що включається до собівартості продукції, робіт (послуг)
Як мотиваційний чинник	*Заробітна плата* – це головний чинник забезпечення матеріальної зацікавленості працівників у досягненні високих кінцевих результатів праці.

Рис. 3.1. Трактування сутності заробітної плати за різними підходами [2]

2. Маркевич А. Є. Економічний зміст та підходи до поняття «заробітна плата» [Електоронний ресурс] / А. Є. Маркевич. – Режим доступу : http: // www. economy. nayka. com. Ua / ? op =1&z = 3815.

3. Аналіз реальної заробітної плати дає змогу встановити купівельну спроможність виплачених коштів і, відповідно, ступінь виконання основних функцій оплати праці (відтворювальної, стимулюючої, регулюючої, соціальної). Аналіз динаміки номінальної заробітної плати в Україні за 2007–2016 рр. (рис. 3.2) показав на постійне зростання її середнього рівня, однак за значних варіацій щорічного приросту, що пов’язано, з одного боку, із державною політикою підвищення соціальних стандартів, а з іншого – з економічними, політичними і соціальними подіями в українському суспільстві у цей період.

Рис. 3.2. Динаміка номінальної і реальної заробітної плати в Україні в 2007–2016 рр. [4]

4. Тибінка Г. І. Організаційно-економічний механізм регулювання оплати праці в господарській системі України : автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. економ. наук : 08.00.03 / Галина Ігорівна Тибінка. – Львів : Б.в., 2015 . – 20 с.

3.2. Диференціація та розподіл доходів. Крива Лоренца

Складність дослідження розподілу особистих доходів у суспільстві полягає в тому, що цю проблему розглядають не лише з точки зору економічної ефективності, а й з урахуванням морально-етичного боку справи. Питання про справедливість розподілу доходів і, відповідно, створеного суспільного продукту виникло набагато раніше, ніж економічна теорія сформувалась як наука. Історії не відомі приклади державного устрою, за яким би усі верстви населення будь-якої країни були б задоволені існуючими відносинами розподілу. Оглядаючи всі відомі людству системи розподілу від стародавніх часів до наших днів, можна констатувати, що їх поєднує лише одна загальна риса – окремі категорії населення завжди отримували більше за інші. Нерівномірність у розподілі набуває вигляду об'єктивного економічного закону.

Розподіл доходів виконує такі функції:

– встановлення внеску кожного учасника у вироблений продукт;

– створення основи для досягнення певного рівня життя кожному учаснику економічного процесу;

– стимулювання зростання виробництва та найбільш повне використання ресурсів;

– задоволення загальних потреб, а також підтримання малозабезпечених і непрацездатних.

Відмінності в рівні доходів на душу населення або на одного зайнятого називається диференціацією доходів. Нерівність доходів характерна для всіх економічних систем. При переході від адміністративно-командної до ринкової системи зростання диференціації доходів пов'язане з тим, що частина населення живе за старими законами, а одночасно інша частина населення діє за законами ринкової економіки. Чим більше населення залучається до ринкових відносин, тим швидше скорочується нерівність у доходах [1]. Диференціація доходів складається під впливом різноманітних факторів, які пов'язані з особистими досягненнями або незалежні від них, що мають економічну, демографічну, політичну природу. Серед причин нерівномірності розподілу доходів виділяють: відмінності у здібностях (фізичних та інтелектуальних), відмінності освіти і кваліфікації, працьовитість і мотивацію, професійну ініціативність і схильність до ризику, походження, розмір і склад сім'ї, володіння власністю і становище на ринку, удачу, везіння і дискримінацію. Міру нерівності доходів відображає крива Лоренца (рис. 3.3), при побудові якої по осі абсцис відкладена кількість сімей (у % від загального їхнього числа), а на осі ординат – їхній дохід (у відсотках).

Теоретично можливість абсолютно рівного розподілу доходу представлена бісектрисою, яка вказує на те, що будь-який певний відсоток сімей отримує відповідний відсоток доходу. Це означає, що якщо 20, 40, 60 % сімей отримує, відповідно, 20, 40, 60 % від усього доходу, то відповідні точки будуть розташовані на бісектрисі. Крива Лоренца показує фактичний розподіл доходів, будується за реальними даними. Наприклад, 20 % населення з найнижчими доходами отримує 5 % загального доходу, 40 % з низькими доходами – 15 % тощо. Заштрихована область між лінією абсолютної рівності і кривою Лоренца вказує на ступінь нерівності у

розподілі доходів. Чим більшою є ця область, тим більша нерівність розподілу доходів у суспільстві. Реальне суспільство не характеризується ні абсолютною рівністю, ні абсолютною нерівністю. Проте чим більше вигнута крива Лоренца, тим більша нерівність розподілу доходів, а чим вона більш пряма, тим більша рівність сімей за рівнем доходів. Наближення кривої Лоренца до прямої лінії абсолютної рівності вбиває стимули до продуктивної праці, а надмірна її вигнутість може викликати соціальну напругу в суспільстві.

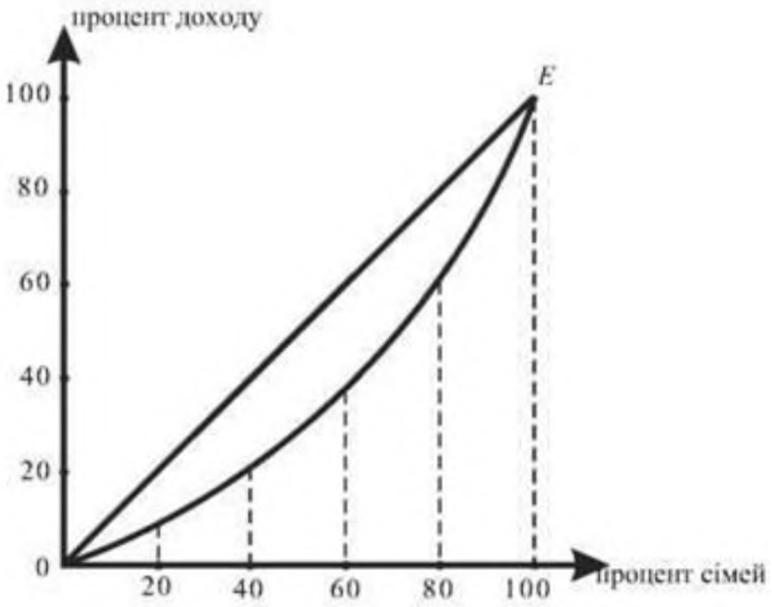

Рис. 3.3. Крива розподілу доходів (крива Лоренца)

У світовій практиці для оцінки ступеня диференціації доходів населення використовують різноманітні методичні підходи, основними з яких вважаються оцінка розподілу населення за рівнем доходів, коефіцієнтом Джині, децильним коефіцієнтом та на основі кривої Лоренца.

Коефіціє́нт Джи́ні – показник нерівності розподілу деякої величини, що приймає значення між 0 і 1, де 0 означає абсолютну рівність (величина приймає лише одне значення), а 1 позначає повну нерівність. Найбільш відомим коефіцієнтом є як міра нерівності доходів домогосподарств деякої країни чи регіону. Коефіцієнт Джині для доходів домогосподарств є найпопулярнішим показником економічної нерівності в країні. Коефіцієнт Джині

найпростіше визначити за допомогою *кривої Лоренца,* що зображує частку величини y, що зосереджується на x % популяції з найменшим значенням цієї величини. Наприклад, для розподілу доходів точка (20 %, 10 %) лежатиме на кривій Лоренца, якщо сукупний дохід двадцяти відсотків найбідніших домогосподарств рівний десяти відсоткам сукупного доходу усіх домогосподарств. Коефіцієнт Джині рівний відношенню площі області, утвореної кривою Лоренца і прямою повної рівності (прямою під кутом 45°), до площі *трикутника,* утвореного прямою повної рівності і прямими $y = 0$ $x = 1$. Якщо весь дохід є рівномірно розподілений, то крива Лоренца збігається з прямою повної рівності, і значення коефіцієнта Джині дорівнює нулю.

Аналіз розподілу населення України за рівнем доходів (рис. 3.4) показав, що в 2015 р. переважна частина населення (81,1 %) отримувала доходи від 1 200 грн до 3 360 грн. Перебування цієї сукупності в середині гістограми дає змогу стверджувати, що український середній клас – це населення із середнім рівнем доходу 2 240 грн, що еквівалентно $ 93 (за курсом $ США станом на кінець 2015 р.). Однак за стандартами ООН, якщо людина витрачає на проживання менше $ 5 на день, що становить на місяць близько $ 150, або 3 600 грн, то вона вважається бідною. Отже, середній рівень доходу переважної частини населення не перевищує цієї ганебної межі, тому рівень бідності в Україні перевищує 86,9 %, оскільки складається з частки населення із середніми доходами (81,1 %) і частки населення з низькими доходами (5,8 %). Такий самий висновок констатувала й ООН, яка навесні 2015 р. встановила, що в Україні понад 80 % населення живе за межею бідності, а прожитковий мінімум у країні наближається до порогу бідності африканських держав, хоча ще в 2012 р.

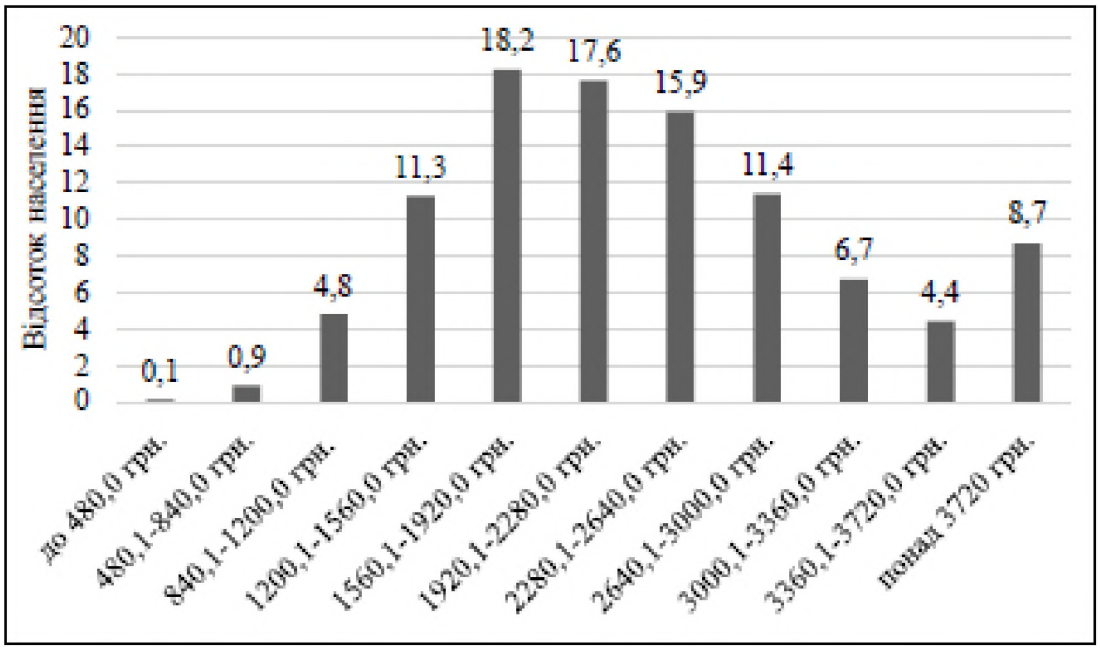

Рис. 3.4. Розподіл населення України за рівнем місячного середньодушового доходу в 2015 р., % [1]

ООН повідомляла, що лише 15 % українців живуть за межею бідності. Державні службовці пояснюють цю ситуацію тим, що більшість людей виявилася раптово бідною через військовий конфлікт, девальвацію та інфляцію [5, с. 16]. Проте з рис. 4 видно, що частка населення з відносно високими доходами (понад 3 700 грн) становила в 2015 р. 8,7 %, що свідчить про більш високі ставки заробітної плати у певних груп (категорій) працівників та в окремих видах діяльності. Таким чином, розшарування населення за рівнем доходів не набуває великого діапазону значень, але свідчить про перебування його переважної більшості за межею бідності. Коефіцієнт (індекс) Джині розраховується за часткою доходів, отриманих окремою групою населення, і характеризує відхилення фактичного розподілу доходів серед рівних за чисельністю груп населення від лінії їхнього рівномірного розподілу. Значення цього показника знаходяться в інтервалі від 0 до 1, де значення 0 свідчить про абсолютну рівність між усіма групами населення, а 1, або 100 %, указує на абсолютну нерівність, коли певна особа зосереджує у своїй власності весь сукупний дохід [1].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Волошина С. В. Нерівність доходів населення України як перешкода розвитку людського капіталу [Електоронний ресурс] / С. В. Волошина. – Режим доступу : http: // www. Economy. andsociety. in. Ua / journa l / 9_ukr / 153.pdf.

3.3. Рівень життя і бідність. Індекс злиденності

Сукупні доходи суспільства в цілому і кожного з його членів справедливо оцінюються як показники економічного добробуту. Отримувані населенням доходи становлять базу певного рівня життя.

Рівень життя визначається на основі оцінки кількості і якості спожитих життєвих благ (матеріальних і духовних).

Він оцінюється як забезпеченістю населення життєвими благами, так і ступенем задоволення потреб людей у певних благах.

Склад життєвих благ досить різноманітний. Поряд з доходами населення рівень життя визначають умови життєдіяльності, під впливом яких складається певний спосіб і стиль життя, оцінюється його якість.

Система показників рівня життя, яка рекомендована ООН, включає широке коло характерних умов життя. Виділяють 12 груп показників:

1. Народжуваність, смертність та інші демографічні характеристики населення.
2. Санітарно-гігієнічні умови життя.
3. Споживання продовольчих товарів.
4. Житлові умови.
5. Освіта і культура.
6. Умови праці і зайнятість.
7. Доходи і витрати населення.
8. Вартість життя і споживчі ціни.
9. Транспортні засоби.
10. Організація відпочинку.
11. Соціальне забезпечення.
12. Свобода людини.

Отже, за оцінкою рівня життя використовуються показники річного споживання продуктів харчування, одягу, взуття в розрахунку на людину і сім'ю, забезпеченість житловою площею, меблями, товарами довготривалого користування, предметами культурно-побутового призначення. Крім того, використовуються показники, які характеризують забезпеченість населення школами, дитячими садками, рівнем медичного обслуговування, пунктами побутового обслуговування, пральнями, перукарнями, банями, їдальнями тощо.

Відповідна повинна бути і структура харчування, наприклад хліба і картоплі рекомендується споживати приблизно 80 кг на рік у розрахунку на одну людину, овочів – 150 кг, фруктів – 70–80 кг, м'яса – 60–70 кг.

Проте значна частина населення при переході до ринкової економіки не може дотримуватися цих норм і проживає на рівні малозабезпеченості. Ще у 80-х роках XX ст. вперше зіткнулися з наявністю бідності.

Сучасна наука визначає бідність як неможливість через брак коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу. Ідеться про те, що внаслідок матеріальних нестатків бідні верстви населення не можуть харчуватися відповідно до місцевих стандартів, оплачувати житло та комунальні послуги виходячи зі своїх потреб, лікуватися та відпочивати, забезпечуючи відновлення втраченого через хворобу або перенавантаження здоров'я, нарешті, не можуть забезпечити оплату освіти собі та своїм дітям.

Отже, маючи економічне походження, бідність є набагато ширшим явищем, що стосується різноманітних аспектів життя населення.

Виникнення бідності пояснюється, як правило, економічними причинами: зростанням безробіття, низьким рівнем оплати праці та пенсійного забезпечення, заборгованістю з виплат заробітної плати.

ООН наголошує на чотирьох основних проявах бідності:

– коротка тривалість життя;

– низька професійно-освітня підготовка;

– відсутність необхідної бази для нормального життя: чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування;

– ізольованість від суспільного життя [1].

Сьогодні на день використовуються два відмінних означення: абсолютна та відносна бідність.

Абсолютна бідність визначається порівнянням загального доходу індивідуума чи сім'ї із загальною вартістю деякого кошика товарів та послуг, що становлять базові потреби у суспільстві. Люди, чиї доходи менші від базових потреб, перелічених у кошику, живуть у абсолютній бідності.

До речі, у розвинених країнах, де практично ніхто не відчуває проблем із харчуванням, критерій «абсолютна бідність» не працює. Водночас є соціальна диференціація, люди, які вважають себе бідними. Так з'являється поняття «відносна бідність». Ймовірно «відносні бідняки» – це люди, які одержують на місяць удвічі менше від прийнятого в суспільстві середнього рівня доходів.

Бідність – це неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству у конкретний час.

Розрізняють такі форми бідності, як об'єктивна та суб'єктивна; абсолютна, відносна та абсолютна бідність.

Об'єктивна бідність визначається *за прийнятими в країні критеріями доходу та доступом до тих чи інших матеріальних і духовних благ.* Для характеристики об'єктивної бідності найпоширенішими є застосування абсолютних (нормативних), відносних, структурних, ресурсних критеріїв.

До них належать, зокрема, встановлений у країні прожитковий мінімум, частка населення із середньодушовими доходами (витратами) нижчими за нього, енергетична цінність добового раціону харчування, частка витрат на харчування в загальній структурі витрат *(порогом вважається 60 %).*

Суб'єктивна бідність визначається *за самооцінюванням і самоідентифікацією, тобто коли людина, певні групи населення оцінюють власний рівень життя як притаманний бідним верствам і, відповідно, визнають себе бідними.*

Абсолютною бідністю називається *бідність людини, родини, які не можуть забезпечити себе сумою благ, абсолютно необхідних для збереження здоров'я і ведення помірно активного трудового життя, тобто якщо їхній рівень споживання не забезпечує визначеного мінімуму.*

Межа бідності – це *рівень доходу, нижче якого неможливе задоволення основних потреб.* Межа бідності визначається як частка прожиткового мінімуму на одну особу у розрахунку на місяць. За її допомогою визначаються сім'ї, які належать до категорії бідних.

Рівень бідності – це питома вага сімей (домогосподарств), чий рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим за визначену межу бідності.

Глибина бідності – це відхилення доходів або витрат бідних від визначеної межі бідності.

Опікуваний державою дохід – це рівень доходу, що до 10 % перевищує межу бідності та обумовлює ймовірність сім'ї потрапити до категорії бідних.

Крайня форма бідності – це бідність щодо стандартів цивілізації.

Ця форма асоціюється з абсолютною бідністю (межею виживання).

Індекс злиденності

Індекс злиденності – *статистичний показник, який характеризує сумарну величину показників індексу безробіття та індексу інфляції.* Так, якщо індекс безробіття становить 6 %, а індекс інфляції 40 %, то індекс злиденності – 46 %.

У рамках концепції людського розвитку для цього розроблені два показники бідності:

– індекс бідності (злиденності) населення для країн, що розвиваються (ІБН-1);

– та індекс бідності (злиденності) населення для розвинених країн (ІБН-2).

Ці індекси являють собою *комплексні, агреговані показники,* що відображають різні аспекти нестатків у житті людини за

трьома основними елементами, які віддзеркалюються в ІЛР: довголіттям, рівнем освіти й матеріальним рівнем життя.

Індекси бідності населення складаються з таких компонентів:

ІБН-1:

1) частка осіб, які не доживають до 40 років;

2) рівень неграмотності;

3) складний показник матеріальної забезпеченості, що включає: частку населення, яка не має доступу до безпечної води; частку населення, яка не має доступу до медичних послуг; частку дітей віком до 5 років з недостатньою масою тіла;

ІБН-2:

1) частка осіб, які не доживають до 60 років;

2) рівень функціональної неграмотності (нездатності розуміти прочитане);

3) частка населення, яка визнана бідною за доходами (межа становить 50 % медіанного особистого доходу);

4) рівень застійного безробіття (тривалістю 12 місяців і довше).

Основними показниками масштабів бідності є:

– межа;

– рівень;

– і глибина бідності.

Межа бідності – це рівень доходів у середньому на члена родини, нижче від якого неможливе задоволення основних потреб, або це частка прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць. За допомогою цієї межі визначаються сім'ї, які належать до категорії бідних. За західними стандартами, якщо витрати на харчування становлять 60 % сукупних витрат або більше, така сім'я вважається бідною.

За статистикою ООН, за межею бідності в Україні перебувають 78 % людей. Тобто, в такої частини українців споживчий кошик менший від визнаної у світі межі бідності – 17 доларів на день.

Рівень бідності – це питома вага сімей (домогосподарств), чий рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим за визначену межу бідності.

Глибина бідності – це відхилення доходів або витрат бідних від визначеної межі бідності, або ті, хто опинився нижче від межі бідності.

В Україні для вимірювання межі бідності використовуються такі показники: мінімальний споживчий бюджет, межа малозабезпеченості, прожитковий мінімум.

Мінімальний споживчий бюджет – це набір продовольчих і непродовольчих товарів і послуг у натуральному та вартісному вираженні, що забезпечує задоволення основних фізіологічних і соціально-культурних потреб людини.

Межа малозабезпеченості – це величина середньодушового сукупного доходу, який забезпечує непрацездатному громадянинові споживання товарів і послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством. При цьому вартість непродовольчих товарів не може становити менше 15 % вартості продуктового набору.

Тісно пов'язаний з поняттям бідності показник прожиткового мінімуму, який визначається вартістю так званого «споживчого кошика».

Прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Прожитковий мінімум застосовується для загальної оцінки рівня життя в Україні; встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком; визначення права на призначення соціальної допомоги, розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги з безробіття, а також стипендій та інших виплат; встановлення величини неоподатковуваного мінімуму доходів громадян; формування Державного бюджету України та місцевих бюджетів; визначення державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування та забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти, культури, торгівлі, соціального обслуговування тощо.

Прожитковий мінімум можна встановлювати на одну особу і в розрізі основних соціальних і демографічних груп населення, до яких належать такі категорії населення: діти до 6 років; діти від 16 до 18 років; працюючі дорослі; непрацюючі дорослі.

Прожитковий мінімум розраховується, враховуючи мінімальні припустимі нормативи споживання найважливіших товарів і послуг. Такі нормативи споживання встановлюються, як правило, за фактичною структурою витрат 10 % найменш забезпечених верств населення. Для оцінки вартісної величини прожиткового мінімуму потрібно використовувати середні ціни купівлі відповідних товарів і послуг з урахуванням усіх видів торгівлі. Зокрема, витрати на продовольчі товари можна розраховувати на основі середніх цін на продукти харчування, за якими ведуться подекадні систематичні спостереження в державній і кооперативній торгівлі, і які друкуються в пресі, а також цін на ринках.

У світовій практиці застосовують нормативний та статистичний методи розрахунку прожиткового мінімуму. Нормативний метод заснований на науково обґрунтованих нормативах мінімального споживання товарів і послуг, необхідних лише для відтворення продуктивних сил. Статистичний метод ґрунтується на даних реального мінімального споживання населенням матеріальних благ.

Аналізується також співвідношення рівня заробітної плати та прожиткового мінімуму в динаміці. Мінімальна заробітна плата повинна встановлюватись у розмірі, не нижчому від офіційно визначеного прожиткового мінімуму. Розрив між цими двома показниками оплати праці змінює і співвідношення показників бідності. В європейських країнах з розвиненою ринковою економікою розмір мінімальної оплати праці, як завжди, встановлюється на рівні 35–40 % середньої по країні і вищий за прожитковий мінімум на 10–15 %.

Існує також невиправдана диференціація в оплаті праці за видами економічної діяльності, яка досі значною мірою пов'язана зі ступенем адаптації галузей до ринкових умов господарювання.

В Україні спостерігається посилення регіональної диференціації доходів та рівня життя населення, що значною мірою впливає

на масштаби відпливу населення з метою заробітків. Так, підвищена інтенсивність трудових міграцій спостерігається в західних прикордонних регіонах, де вищі рівні бідності. Максимальний рівень бідності спостерігається у Закарпатській області, яка є незаперечним лідером за інтенсивністю трудових міграцій.

Також до особливостей бідності в Україні можна зарахувати такі:

– надмірна диференціація доходів населення виключає можливості посилення соціальної та політичної стабільності суспільства у найближчій перспективі;

– зміна способу життя та системи соціальних цінностей;

– падіння життєвого рівня, поділ населення за рівнем матеріальної забезпеченості і доходів;

– маргіналізація і люмпенізація населення перешкоджають також консолідації суспільства. Адже соціальні суб'єкти, які формуються за цих умов, є досить лабільними з низьким рівнем соціальної самоідентифікації і схильні не стільки продукувати й виражати свою думку, яка спирається на усвідомлений і артикульований соціальний інтерес, скільки засвоювати думки інших, зокрема думки елітарних груп, що нав'язуються засобами масової інформації [5].

Серед показників рівня життя вирізняють *індекс людського розвитку*. Людський розвиток – це процес розширення можливостей людей обирати шляхи і засоби підвищення якості (стандартів) власного життя.

Індекс людського розвитку (ІЛР) (до 2013 року «Індекс розвитку людського потенціалу» (ІРЛП), англ. *Human Development Index, HDI*) – інтегральний показник, що розраховується щорічно для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості і довголіття як основних характеристик людського потенціалу досліджуваної території. Він є стандартним інструментом щодо загального порівняння рівня життя різних країн і регіонів. Індекс публікується в рамках програми розвитку ООН у звітах про розвиток людського потенціалу і був розроблений 1990 року групою економістів на чолі з пакистанцем Махбубом-уль-Хаком. Однак концептуальна структура індексу

була створена завдяки роботі Амарт'я Сена. Індекс публікується ООН у щорічному звіті про розвиток людського потенціалу з 1990 року.

У деяких перекладах оригінального терміна Human Development Index (HDI) його також називають *Індекс гуманітарного розвитку (ІГР).*

За підрахунком ІЛР враховуються 3 види показників:

Очікувана тривалість життя – оцінює довголіття.

Рівень грамотності населення країни (середня кількість років, витрачених на навчання) та очікувана тривалість навчання.

Рівень життя, оцінений через ВНД на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ПКС) у доларах США.

Розроблена і науково обґрунтована узагальнена система показників, що характеризує кількісні та якісні характеристики соціально-економічної диференціації соціального розвитку, що включає:

– коефіцієнт диференціації індексу розвитку людського потенціалу, що характеризує ступінь відмінності в соціально-економічному розвитку аналізованих країн, регіонів усередині країни, соціальних груп;

– коефіцієнт диференціації індексу здоров'я (довголіття), що показує, наскільки стан здоров'я в одній країні, регіоні краще, ніж в іншому;

– коефіцієнт диференціації індексу освіти. Такий показник визначає ступінь перевищення рівня освіти населення в одній країні (регіоні або іншому об'єкті дослідження) над рівнем освіти (грамотності) населення іншої країни;

– коефіцієнт диференціації індексу доходу, що визначає ступінь економічної диференціації аналізованих країн або регіонів;

– коефіцієнт диференціації індексу смертності як показник відмінностей у стані здоров'я порівнюваних країн або регіонів;

– коефіцієнт диференціації рівня професійної освіти, що відображає відмінності в ступені охоплення навчанням другої і третьої ступені освіти в досліджуваних країнах або регіонах.

2016 року Україна зайняла 84 позицію у рейтингу ООН за індексом людського розвитку.

Державні гарантії компенсації ризику втрати доходу (система державної підтримки доходів) становлять основне призначення систем соціального захисту населення.

Однією з форм соціального захисту у зв'язку з підвищенням споживчих цін *є компенсаційні і дотаційні виплати,* використовуються не тільки як тимчасовий захід, але і як постійно чинний елемент соціального захисту. Йдеться про захист доходів населення від інфляції, що практично здійснюється різними способами.

Серед них:

– *адаптація,* тобто підвищення пенсій і доходів попередніх призначень у відповідності з динамікою цін і рівня життя;

– *компенсація* – прямий перегляд ставок і окладів при укладанні колективних договорів, що застосовується при підвищенні цін на певні групи товарів широкого вжитку;

– *індексація доходів населення* – основна форма соціального захисту населення.

Державна індексація доходів – це встановлений державою механізм підвищення грошових доходів населення, що компенсує частково або повністю подорожчання споживчих товарів і послуг.

Отже, основними напрямами державної політики щодо скорочення масштабів бідності в Україні повинні стати:

– збільшення ВВП на душу населення;

– індексація заробітної плати у разі затримки виплат або підвищення цін;

– адресність системи соціальної підтримки вразливих верств населення;

– виважена регіональна політика щодо викорінення регіональної бідності;

– реформування пенсійної системи;

– покращення умов для підприємницької діяльності [1].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Вербицька Г. Л. Проблеми бідності та рівня життя населення України / Г. Л.Вербицька // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2010. – Вип. 20. – С. 305–309.

3.4. Соціальна політика держави

Ефективна внутрішня, як і зовнішня, державна політика базується на конституційному визначенні загальнонаціональної мети – побудові суверенної, демократичної, соціальної та правової держави. Основою такої держави є зростання її відповідальності за добробут, розвиток і безпеку громадян. Такий підхід до організації державного та суспільного життя базується на принципах підтримки певної рівноваги між демократичними інститутами й сильною державною владою, плануванням і ринком, приватною й державною власністю, економічною ефективністю й соціальною справедливістю. З огляду на це «…своєрідним індикатором розвитку суспільства, важливою складовою внутрішньої політики держави є сильна соціальна політика, яка сприяє зниженню соціальної напруги, зростанню добробуту населення, досягненню рівноваги та стабільності в суспільстві» [1].

Соціальну політику можна визначити як діяльність держави й інших суспільних інститутів, спрямовану на прогресивний розвиток соціальної сфери, удосконалення умов, способу і якості життя людей, забезпечення певної частини їхніх життєвих потреб, надання громадянам необхідної соціальної підтримки, допомоги й захисту.

Соціальна сфера – це:

– підсистема національної економіки, тобто явища, процеси, види діяльності та об’єкти, які пов’язані із забезпеченням життєдіяльності суспільства, людини, задоволенням їхніх потреб, інтересів;

– діяльність держави щодо створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства з метою підвищення

добробуту членів суспільства, усунення негативних наслідків функціонування ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості та соціально-політичної стабільності у країні;

– система правових, організаційних, регулятивно-контрольних заходів держави з метою узгодження цілей соціального характеру із цілями економічного зростання.

Державне регулювання соціальних процесів – вплив органів державної влади за допомогою різноманітних засобів (форм, методів та інструментів) на розвиток соціальних відносин, умови життя та праці населення країни.

Соціальна політика держави включає:

– регулювання соціальних відносин у суспільстві, регламентацію умов взаємодії суб'єктів економіки в соціальній сфері (в тому числі між роботодавцями і найманою робочою силою);

– вирішення проблеми безробіття та забезпечення ефективної зайнятості;

– розподіл і перерозподіл доходів населення;

– формування стимулів до високопродуктивної суспільної праці й надання соціальних гарантій економічно активній частині населення;

– створення системи соціального захисту населення;

– забезпечення розвитку елементів соціальної інфраструктури (закладів освіти, охорони здоров'я, науки, культури, спорту, житлово-комунального господарства та ін.);

– захист навколишнього середовища тощо.

Системотворчий характер соціальної політики обумовлюється тим, що соціальна політика виступає елементом:

– життєздатності суспільства;

– стабілізації та розвитку суспільства;

– консолідації суспільства.

Завдання та принципи соціальної політики

Рис. 3.5. Завдання соціальної політики

Моделі соціальної політики держави

Модель розвитку соціальної сфери і соціального захисту в *адміністративно-командній економіці:*

– превалювання ідеї вторинності соціальної сфери щодо виробництва;

– жорсткий контроль державою соціальних відносин; зрівняльний принцип розподілу (егалітаризм), низький рівень доходів;

– визнання зарплати, отриманої на державних підприємствах, їхнім основним джерелом; заохочення колективних форм споживання, у тому числі в «натуральному вираженні» (надання безоплатного житла, відпочинку, соціальних послуг тощо), на шкоду більш ринковим грошовим трансфертам;

– незацікавленість в особистих збереженнях та інвестуванні.

Американська модель соціальної політики – найбільш *лібералізований* варіант, який *базується на принципі відокремлення соціального захисту від вільного ринку й обмеженні захисту лише тих, хто не має інших доходів, крім соціальних виплат.*

При цьому забезпечується досить високий рівень і якість життя основної частини населення.

Шведська модель (Швеція, Норвегія, Фінляндія та інші країни) – *найбільш соціалізована модель,* тобто *економіка найбільшою мірою працює на задоволення потреб членів суспільства.*

Вона відзначається надзвичайно високою часткою ВВП, яка розподіляється через бюджет *(понад 50 %),* акумулюванням у руках держави значних фінансових ресурсів, домінуванням ідеї рівності та солідарності у здійсненні соціальної політики, активною упереджувальною політикою, профілактичними заходами у сфері зайнятості, жорсткою політикою доходів, високим рівнем соціального захисту населення, що забезпечується в основному за державні кошти.

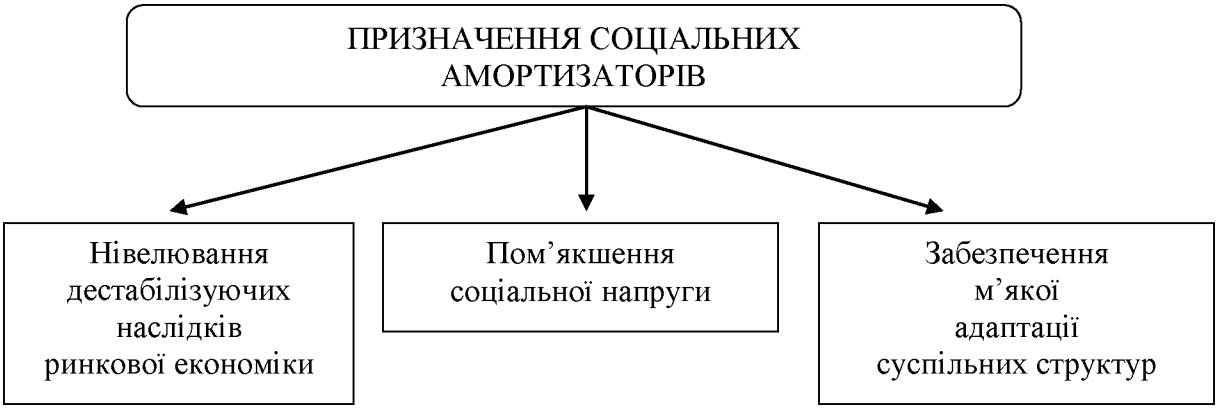
Німецька модель (ФРН, Франція, Австрія) характеризується *високими обсягами ВВП, що перерозподіляється через державний бюджет (майже 50 %),* створенням розвиненої системи соціального захисту на основі залучення коштів держави та підприємців.

Японська модель соціальної політики передбачає проведення *політики вирівнювання доходів, особливу політику використання робочої сили* (система довічного найму з певними сучасними модифікаціями), *домінування психології колективізму, солідарності в доходах, досягнення консенсусу між різними суб'єктами* у вирішенні соціально-економічних проблем, *виділення питань підвищення життєвого рівня населення в ранг національних пріоритетів.*

Англосаксонська модель (Велика Британія, Ірландія, Канада) виступає як проміжна між лібералізованою американською і соціально орієнтованою шведською та німецькою моделями. Для неї характерним є активніше, ніж для першої моделі, регулювання соціальних процесів з боку держави, проте нижчий, ніж в останніх двох моделях, *рівень оподаткування і перерозподіл ВВП через держбюджет (не більше 40 %).* Крім того, має місце *приблизно рівний розподіл витрат на соціальне забезпечення між державою та приватним сектором, пасивна державна політика на ринку праці.*

Модель соціальної політики Української держави має представляти собою *симбіоз лібералізму та соціальної орієнтації.* Перший дає можливість в умовах відсутності достатніх фінансових коштів у держави створити умови для самореалізації і самозабезпечення економічних суб'єктів. Друга складова передбачає формування раціональної системи соціального захисту населення.

Соціальні амортизатори – це механізми соціального захисту.

Підвищення ролі соціальних амортизаторів має місце на етапах:

– системної, соціально-економічної трансформації;

– структурної перебудови;

– виходу на новий щабель економічного розвитку;

– переходу до нового рівня цивілізації.

Державні соціальні стандарти – встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами *соціальні норми і нормативи або їхній комплекс,* на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій.

Державні соціальні гаранти – встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами *мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат,* які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму.

Прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Соціальні норми і нормативи – показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами.

Соціальна база ринкового реформування – соціальні верстви і групи, зацікавлені в проведенні реформ, які сприяють їхній реалізації шляхом трудової і політичної активності.

У широкому розумінні опорою реформування є середній клас. Його ключовими характеристиками є: *особиста свобода, самостійна економічна діяльність, наявність власності, рівень доходів, професія, спосіб і якість життя, роль у суспільстві.*

Соціальний захист – це комплекс організаційно-правових та економічних заходів щодо забезпечення добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах. Складові соціального захисту показано на рис. 3.6.

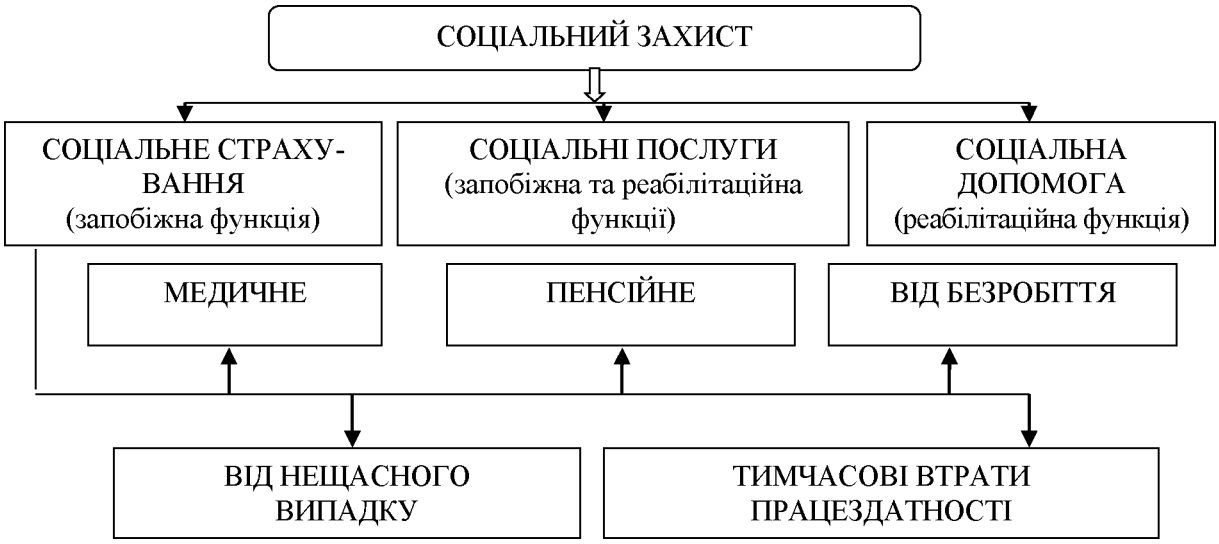

Рис. 3.6. Складові соціального захисту

Соціальний захист виконує свою реабілітаційну функцію, яка полягає в тому, щоб допомогти людям, які потрапили у скрутну життєву ситуацію, та подолати зубожіння.

Відповідно до чинного законодавства України, основними засадами внутрішньої політики в соціальній сфері визначено:

– забезпечення гарантованих Конституцією України прав і свобод громадян на основі впровадження європейських стандартів соціального захисту, підвищення якості соціальних послуг;

– надання громадянам упродовж усього життя соціальних гарантій на основі вдосконалення системи соціальних стандартів і пільг;

– досягнення ефективного демографічного розвитку;

– поліпшення соціального захисту дітей, утвердження духовно і фізично здорової, матеріально забезпеченої та соціально благополучної сім'ї;

– сприяння молоді в реалізації творчих можливостей та ініціатив, залучення її до активної участі в соціальному, економічному та гуманітарному розвитку держави;

– забезпечення доступним житлом громадян, насамперед малозабезпечених, із обмеженими фізичними можливостями, молоді, працівників бюджетної сфери, формування потужного державного замовлення на будівництво соціального житла, відродження доступного іпотечного кредитування;

– трансформацію державної політики у сфері зайнятості та ринку праці, зокрема через розвиток партнерства між роботодавцями і найманими працівниками, власниками підприємств, установ, організацій та професійними спілками;

– подолання бідності і зменшення соціального розшарування, зокрема шляхом сприяння самозайнятості населення, розвитку малого та середнього бізнесу, недопущення виникнення заборгованості із заробітної плати на підприємствах, в установах, організаціях усіх форм власності;

– забезпечення державних гарантій щодо реалізації соціальних прав працівників підприємств, установ, організацій усіх форм власності, забезпечення молоді першим робочим місцем;

– забезпечення захисту прав громадян України, які працюють за кордоном, та сприяння їхньому поверненню в Україну;

– поетапне погашення зобов'язань держави за знеціненими заощадженнями громадян;

– удосконалення системи пенсійного забезпечення, створення умов для гідного життя людей похилого віку, стимулювання розвитку недержавної системи пенсійного страхування;

– забезпечення розміру соціальних виплат, які є основним джерелом доходів, на рівні, не нижчому за прожитковий мінімум,

удосконалення системи підтримки соціально незахищених верств населення;

– подолання бездомності громадян, безпритульності та бездоглядності дітей [2].

Соціальна політика виконує такі основні функції:

– економічну (економічно забезпечує політичні перетворення, створює умови для реалізації практичних політичних заходів, стимулює різні види економічної діяльності);

– соціальну (створює соціально-економічні умови для збереження та розвитку «людського капіталу», забезпечує необхідний рівень життя для всіх груп населення, доступ до медичного обслуговування, освіти, культурних цінностей);

– стратегічну (створює соціально-економічні передумови для розвитку суспільства і збереження стабільності в ньому).

Виділяються такі види державної соціальної політики.

Важливим завданням соціальної політики є адресна (тобто призначена для конкретних груп населення) соціальна підтримка з боку держави, в першу чергу, найменш захищених верств. Для того щоб допомогти цим людям, гарантувати їм необхідні засоби, існує соціальна галузь економіки, яка називається соціальним забезпеченням. На організації соціального забезпечення держава покладає турботу про ті категорії населення, які в законодавчому порядку мають право на довготривалу або постійну допомогу у зв'язку з віком, інвалідністю, обмеженою працездатністю, відсутністю інших джерел існування.

Категорія «соціальна допомога» розглядається в широкому та вузькому значенні. Так, соціальна допомога в широкому розумінні – це всі види державного соціального забезпечення, які виплачуються у грошовій або натуральній формах. Зокрема, у Великому економічному словнику соціальна допомога визначається як турбота держави, суспільства про громадян, які потребують допомоги, сприяння у зв'язку з віком, станом здоров'я, соціальним становищем, недостатньою забезпеченістю засобами існування.

Соціальна допомога (соціальний захист, соціальне забезпечення) виявляється у вигляді пенсій, допомог, надання матеріальної

допомоги, обслуговування хворих і престарілих, турботи про дітей. Таким чином, у широкому розумінні соціальна допомога повністю ототожнюється із системою державного соціального забезпечення громадян.

У вузькому розумінні соціальна допомога – це виключно грошова виплата (одноразова чи періодична), яка призначається окремим категоріям громадян у порядку і розмірах, передбачених законодавством.

Соціальну допомогу як форму соціального забезпечення населення України доцільно поділити за такими критеріями:

1) *за цільовим призначенням*: на компенсацію втраченої частини доходу (допомога щодо вагітності та пологів, з догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку тощо); на повну заміну середньомісячного доходу, який громадянин з незалежних від нього причин не в змозі отримувати (допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам тощо); на поховання громадянина не застрахованого в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування; на доплату до основного доходу, якщо такий дохід нижчий за встановлений законодавством прожитковий мінімум (допомога малозабезпеченим сім'ям тощо);

2) *залежно від правової підстави виникнення права на соціальну допомогу*: потрапляння особи в складну життєву ситуацію, з якої неможливий самостійний вихід (допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам тощо); потрапляння особи під вплив інших обставин, які визнані державою соціально значущими та внаслідок яких знижується здатність до самозабезпечення (допомога при народжені дитини, допомога при усиновленні дитини тощо);

3) *за формою призначення та виплати*: одноразова грошова виплата (допомога на поховання) та періодичні платежі (більшість видів соціальної допомоги);

4) *за категорією громадян, яким призначається соціальна допомога*: соціальна допомога інвалідам та іншим особам, які не мають права на пенсію; допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам; допомога малозабезпеченим сім'ям; допомога сім'ям з дітьми тощо.

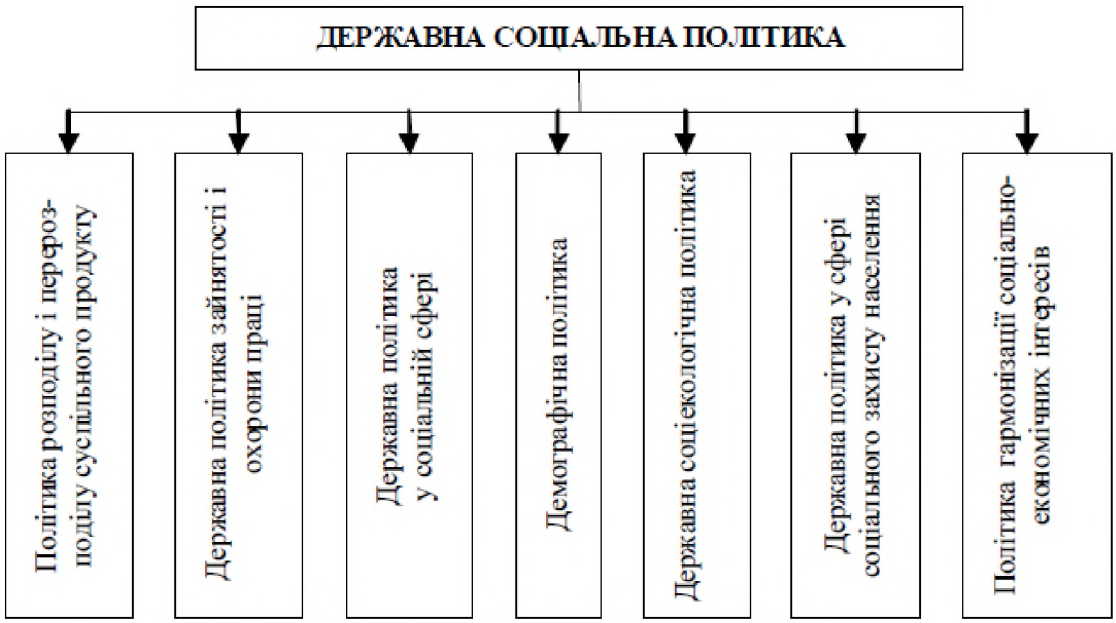

Рис. 3.7. Види державної соціальної політики [3]

Різноманітність видів соціальної допомоги обумовлена тим, що законодавець за їхнім визначенням враховує більшість життєвих ситуацій, за яких може виникнути право на соціальну допомогу. При цьому законодавство України дозволяє органам місцевого самоврядування встановлювати додаткові види соціальної допомоги в своєму регіоні. Однак, враховуючи, що бюджетних коштів ледве вистачає на фінансування основних видів соціальної допомоги, практика визначення додаткових її видів в окремих регіонах, як правило, відсутня [4].

Найбільш поширений вид соціальної допомоги – пенсійне забезпечення. Пенсіонерам за віком виплачується пенсія, яка залежить від стажу роботи і рівня заробітної плати, яку отримувала людина до виходу на пенсію. Крім трудових пенсій за віком, за вислугою років, виплачуються пенсії з інвалідності. Пенсії з інвалідності не залежать від віку й обумовлені тільки станом здоров'я, неможливістю або обмеженою можливістю людини здійснювати трудову діяльність. Пенсії виплачуються з пенсійного фонду, створеного за рахунок страхових внесків підприємств та громадян.

В умовах переходу до ринкової економіки відбувається різке збільшення диференціації доходів населення і гостро проявляється проблема соціального захисту населення від зростання цін.

Для того щоб зростання цін на товари і послуги не призводило до катастрофічного зниження споживання і життєвого рівня, частково здійснюється індексація доходів. Це означає, що заробітна плата, пенсії, стипендії, інші види доходів збільшуються за мірою зростання роздрібних цін.

Індексація доходів населення застосовується в різних країнах, хоч, наприклад, у Франції і Німеччині відмовились від індексації доходів населення, вважаючи, що її негативні наслідки для економіки переважають позитивні. Проте в умовах значного зростання роздрібних цін упродовж останніх років індексація доходів населення неминуча і виправдана. Але певна нерівність усе ж повинна зберігатися, зрівняльний розподіл суперечить ринковим принципам [4].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Коструба В. В. Реалізація права людини на соціальний захист у Швеції [Електоронний ресурс] / В. В. Коструба // Науковий вісник Чернівецького університету [Текст]. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 461 : Правознавство. – С. 22. – Режим доступу : http: // www. pravoznavec. com. Ua / period / article / 12871 / % - C2.

2. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України : № 2411-IV [Електоронний ресурс]. – Режим доступу : http: // zakon1. rada. gov. ua / cgi-bin/laws / main.cgi.

3. Лопушняк Г. С. Державна соціальна політика як передумова економічного розвитку України [Текст] : монографія / Г. С. Лопушняк. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. – 372 с.

4. Дучинська Н. І. Розподіл доходів: ринкова ефективність та соціальна справедливість [Електоронний ресурс] / Н. І. Дучинська. – Режим доступу : http: / /www. vestnik-econom. mgu. od. Ua / journal / 2015 / 14-2015 / 59. pdf.

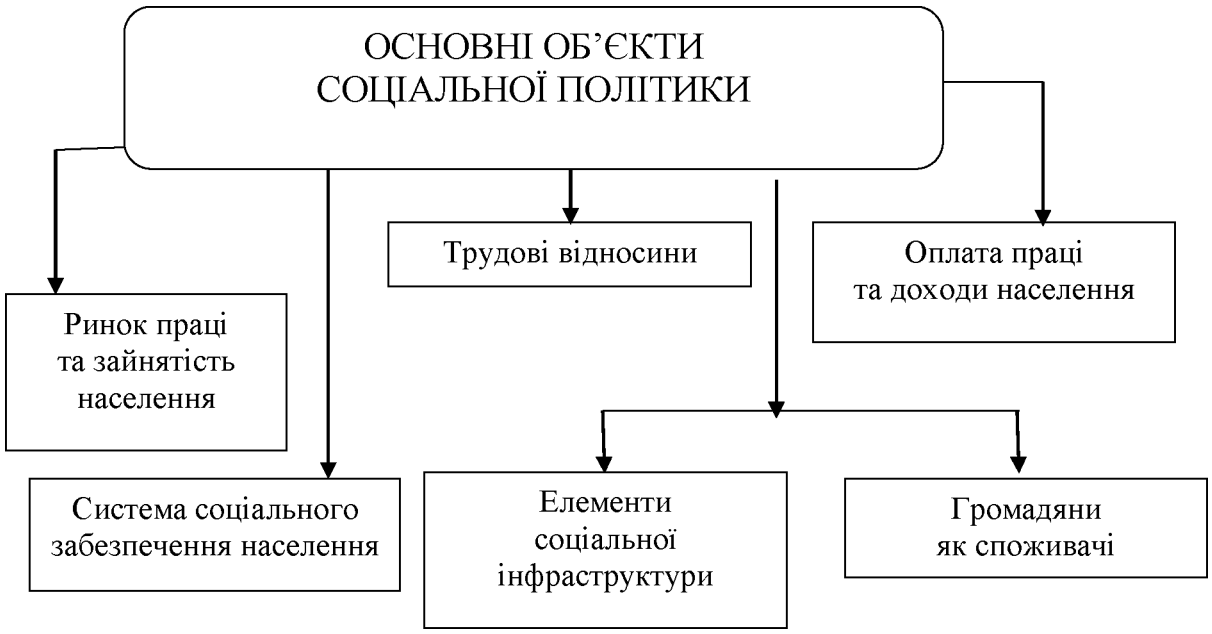

Рис. 3.8. Основні об'єкти соціальної політики

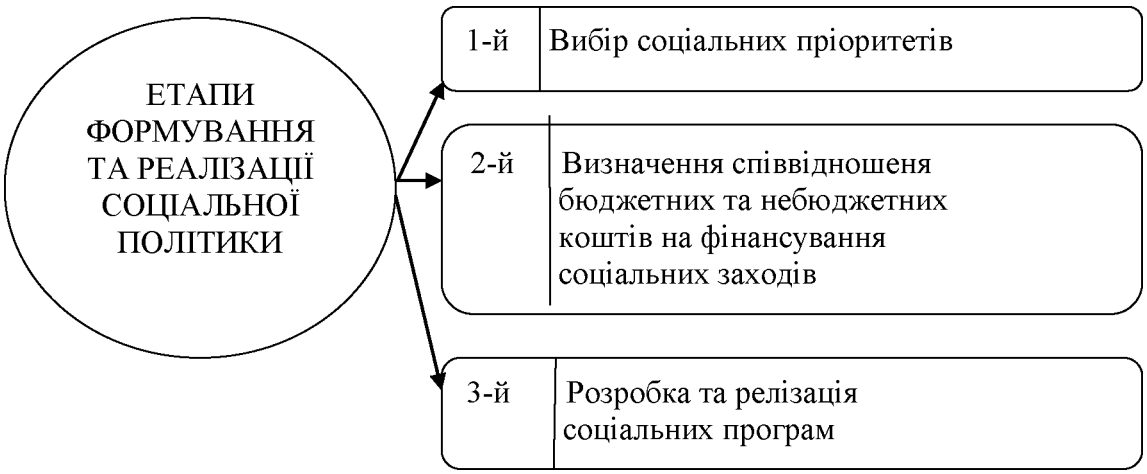

Рис. 3.9. Етапи формування та реалізації соціальної політики

Запитання та завдання для контролю

1. Що таке доходи населення та яка їхня структура?
2. Що є основним джерелом доходів населення?
3. Дайте визначення сутності заробітної плати за різними підходами.
4. Які існують системи оплати праці?
5. Які ви знаєте форми зарплати?
6. Що таке номінальна та реальна зарплата?
7. Що таке диференціація та розподіл доходів?

8. Що показує коефіцієнт Джинні?

9. Що відображає крива Лоренца?

10. Що включає в себе система показників рівня життя населення?

11. Які є основні прояви бідності?

12. Що таке межа бідності, рівень та глибина бідності?

13. Що таке прожитковий мінімум?

14. Що таке індекс людського розвитку та як він розраховується?

15. Назвіть основні напрями державної політики щодо скорочення масштабів бідності в Україні.

16. Дайте визначення соціальної політики держави.

17. Що є основними засадами внутрішньої політики в соціальній сфері?

18. Які основні функції виконує соціальна політика?

19. Які є види державної соціальної політики?

20. За якими критеріями поділяють соціальну допомогу як форму соціального забезпечення населення України?

21. Що таке індексація доходів населення?

Термінологічний словник

Глибина бідності – це відхилення доходів або витрат бідних від визначеної межі бідності, або ті, хто опинився нижче від межі бідності.

Доходи населення – це сума грошових засобів і матеріальних благ, які отримані або створені громадянами за певний проміжок часу.

Заробітна плата – це грошове вираження частини необхідного продукту, яка надходить в індивідуальне споживання робітникам фірми у відповідності з кількістю і якістю затраченої ними праці у виробництві.

Індекс людського розвитку (ІЛР) (до 2013 року «Індекс розвитку людського потенціалу» (ІРЛП), англ. Human Development Index, HDI) – інтегральний показник, що розраховується щорічно

для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості і довголіття як основних характеристик людського потенціалу досліджуваної території.

Коефіцієнт Джині – показник нерівності розподілу деякої величини, що приймає значення між 0 і 1, де 0 означає абсолютну рівність (величина приймає лише одне значення), а 1 позначає повну нерівність.

Крива Лоренца відображає міру нерівності доходів.

Людський розвиток – це процес розширення можливостей людей обирати шляхи і засоби підвищення якості (стандартів) власного життя.

Межа бідності – це рівень доходів у середньому на члена родини, нижче від якого неможливе задоволення основних потреб, або частка прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць. За допомогою цієї межі визначаються сім'ї, які належать до категорії бідних.

Мінімальний споживчий бюджет – це набір продовольчих і непродовольчих товарів і послуг у натуральному та вартісному вираженні, що забезпечує задоволення основних фізіологічних і соціально-культурних потреб людини.

Номінальна заробітна плата – це нарахована сума грошей, яку отримує найманий працівник як винагороду за свою працю, або грошовий вираз вартості праці.

Реальна заробітна плата – це кількість матеріальних благ і послуг, яку робітник може фактично купити за свою грошову заробітну плату.

Рівень бідності – це питома вага сімей (домогосподарств), чий рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим за визначену межу бідності.

Соціальна політика – це діяльність держави й інших суспільних інститутів, спрямована на прогресивний розвиток соціальної сфери, удосконалення умов, способу і якості життя людей, забезпечення певної частини їхніх життєвих потреб, надання громадянам необхідної соціальної підтримки, допомоги й захисту.

Соціальна допомога – це всі види державного соціального забезпечення, які виплачуються у грошовій або натуральній формах.

Контрольні тестові завдання

1. Доходами від трудової та підприємницької діяльності є:

а) зарплата;

б) доходи від індивідуальної діяльності;

в) доходи від підсобного господарства;

г) усі відповіді правильні.

2. Доходи, що може одержувати непрацездатне населення, – це:

а) пенсії;

б) допомога з безробіття;

в) заробітна плата;

г) прибуток.

3. Заробітна плата – це:

а) винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу;

б) грошове вираження частини необхідного продукту, яка надходить в індивідуальне споживання робітникам фірми у відповідності з кількістю і якістю затраченої ними праці у виробництві;

в) винагорода, обчислена у грошовому та натуральному виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу;

г) усі відповіді правильні.

4. Коефіцієнт Джіні характеризує:

а) ступінь нерівномірності розподілу доходів;

б) ступінь рівномірності розподілу доходів;

в) величину доходів;

г) усі відповіді правильні.

5. Чим ближче значення коефіцієнту Джіні до 1, тим:

а) вищим є рівень доходів;

б) нижчим є рівень доходів;

в) більш нерівномірним є розподіл доходів;

г) більш рівномірним є розподіл доходів.

6. Рівень доходу, нижче від якого є неможливим задоволення основних потреб, – це:

а) мінімальна зарплата;

б) середня зарплата;

в) межа бідності;

г) усі відповіді правильні.

7. Соціальний захист населення – це напрям:

а) соціальної політики;

б) монетарної політики;

в) фіскальної політики;

г) структурної політики.

8. Регулювання державою реальних доходів населення здійснюється:

а) через податкову систему;

б) через виплату соціальних трансфертів;

в) через регулювання цін;

г) усі відповіді правильні.

9. Прожитковий мінімум та мінімальна зарплата – це показники, що використовуються для:

а) регулювання ринку праці та зайнятості;

б) регулювання обсягу споживання благ;

в) регулювання обсягу виробництва благ;

г) регулювання цін.

10. Реальні доходи населення залежать від:

а) величини грошових та натуральних доходів;

б) рівня цін на товари і послуги;

в) величини податків;

г) усі відповіді правильні.

Тема 4. Відтворення робочої сили і зайнятість

План

4.1. Відтворення робочої сили та ринок праці.

4.2. Зайнятість та безробіття: суть і форми. Теорії зайнятості. Закон Оукена.

4.3. Заходи щодо соціального захисту населення.

4.4. Ринок праці України в процесі адаптації до вимог інформаційної економіки.

Самостійна робота (тези)

4.1. Безробіття: макроекономічні причини та наслідки.

4.1. Відтворення робочої сили та ринок праці

Відтворення робочої сили

Суспільна праця – це цілеспрямоване функціонування сукупності окремих індивідуумів, взаємопов'язаних розподілом, обміном, спеціалізацією та кооперацією праці, спрямоване на створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення корисних людині потреб.

Її необхідно вивчати і розглядати як процес взаємодії двох складових:

– матеріально-речова складова відображає ставлення людини до природи, характеризує її як елемент продуктивних сил;

– соціально-економічна складова відображає ставлення людей один до одного щодо створення товару, формування та розвитку працівника.

Взаємозв'язок цих аспектів передусім у тому, що соціально-економічні відносини створюють відповідні стимули для розвитку елементів праці і самої людини, працівника.

Функції суспільної праці:

– праця як засіб життя, як спосіб і міра задоволення потреб людини;

– праця як основа існування суспільства, джерело багатства, фактор суспільного процесу;

– праця як чинник розвитку самої людини, сфера формування особистості.

Рис. 4.1. Форми суспільної праці

Відтворення робочої сили – це *безперервне відновлення і підтримка фізичних і розумових здібностей людини, постійне поновлення і підвищення професійно-кваліфікаційного та освітнього рівня.*

Відтворення робочої сили виступає складовою частиною процесу суспільного відтворення, що *включає в себе відтворення суспільного продукту та економічних відносин*. Відтворення робочої сили зайнятих проходить усі його стадії. Відтворення ж робочої сили безробітного, тобто потенційної здатності до праці, деформовано: стадії розподілу, товарного обміну, використання відсутні, а стадія підготовки, формування робочої сили здійснюється в підтримуючому режимі, неповноцінному вигляді.

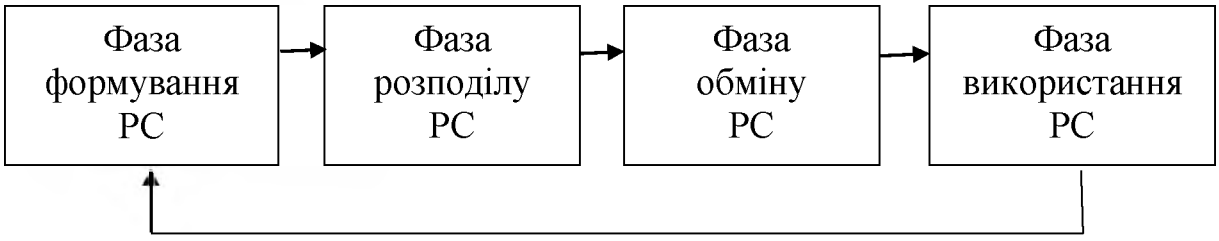

Рис. 4.2. Фази відтворення робочої сили

Види відтворення робочої сили наведено на рис. 4.2 (Іч – індекс чисельності працівників).

Робоча сила відтворюється не тільки в натуральній, а й вартісній формі. Вироблена продукція є носієм вартості робочої сили. Вона переноситься на витрати виробленого продукту за мірою її відповідності вимогам суспільного виробництва.

Ринок праці – це сукупність соціально-трудових відносин щодо найму та використання працівників у суспільному виробництві.

Термін «ринок праці», по суті, означає, *що в якості товару найманий працівник пропонує власникові робочого місця свою працю, а не робочу силу, тобто здатність до праці.* Ринок трудових ресурсів – це не тільки *сукупність відносин з приводу найму та використання працівників, а й певний історично сформований механізм, що регулює певне коло соціально-трудових відносин, що сприяє встановленню та дотриманню балансу інтересів між працівниками, підприємцями та державою.*

Ринок праці в соціально-економічній системі

У сучасних умовах розвитку економіки особливої уваги набувають проблеми ефективної зайнятості населення України, створення ринку робочої сили і запобігання масового безробіття. Ринок праці посідає центральне місце серед інших ринків. Ринок праці, як і кожен з видів ринків, формується як одна з найважливіших органічних ланок ринкової системи. Однак він може функціонувати лише у взаємозв'язку з іншими видами ринків, які певною мірою реагують на ситуацію, що відбувається в економіці.

Ринок праці є відкритою підсистемою, що через міграцію населення органічно взаємодіє з ринками праці інших регіонів. Але для з'ясування окремих процесів доцільно час від часу абстрагуватися від впливу міграційного руху населення і, відповідно, вважати ринок праці закритою системою.

Кон'юнктура ринку формується під впливом стану економіки, способу господарювання і структурних змін, технічного й організаційного рівня підприємства, кількісно-якісної збалансованості засобів виробництва і робочої сили. Представлений людським фактором виробництва ринок праці здатний не тільки діяти в межах певних завдань, а й самостійно створювати умови для їхнього вирішення. Відповідно до Конституції України одними з найважливіших прав людини визначаються соціально-економічні права. Серед них центральне місце посідає право на працю та як його об'єктивна передумова право на працевлаштування.

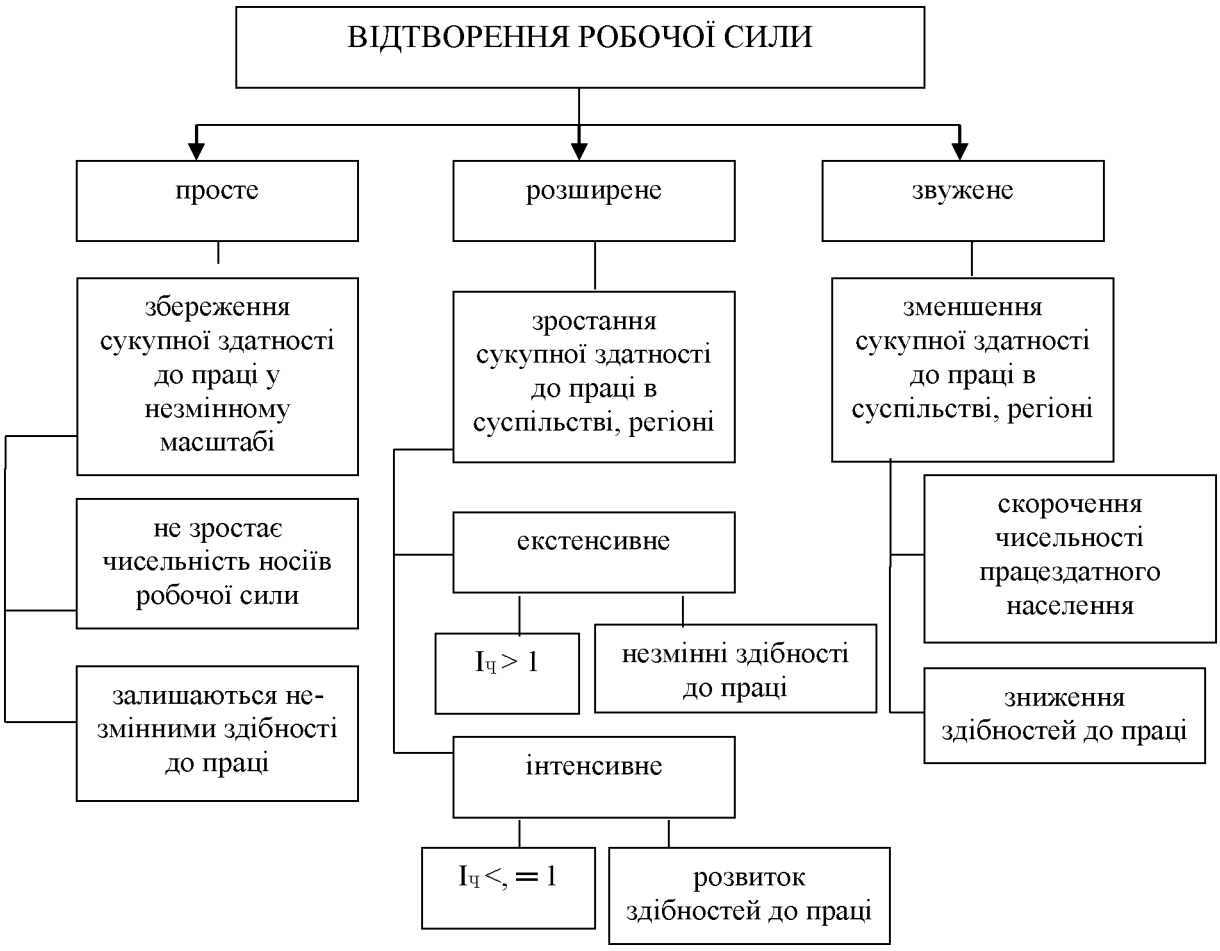

Рис. 4.3. Види відтворення робочої сили

Ринок праці як соціально-економічна категорія – це сфера відтворення специфічного виду товару «робоча сила», особливий, властивий розвиненим товарно-грошовим відносинам спосіб її включення в економічну систему.

Ринок праці (Labour market) – це інститут взаємодії споживачів праці і її постачальників, тобто юридичних або фізичних осіб, з одного боку, і конкретних фізичних осіб, які мають певні фізичні і розумові здібності, професійні знання та навички – з іншого.

У міжнародній статистиці поширеним є термін «ринок праці», але деякі фахівці, слушно підкреслюючи різницю між працею (як результатом процесу) і робочою силою (як його елементом), вважають, що об'єктом попиту на ринку є саме робоча сила, і що єдиним коректним терміном є «ринок робочої сили».

Розбіжності обумовлені саме предметом купівлі-продажу на ринку. Для того щоб праця була продана (куплена), необхідне

узгодження пропозиції і попиту на робочу силу, тобто узгодження між пропозицією робочої сили і пропозицією робочих місць. Ринок праці – це є соціально-економічна система, окремими складовими (елементами) якої виступають ринок робочої сили і ринок робочих місць.

Систему трудових відносин, що виникають на ринку робочої сили, не можна звужувати до відносин купівлі-продажу робочої сили. Сутність ринку робочої сили розкривають також спосіб поєднання факторів виробництва, збалансованість трудових ресурсів і робочих місць, нормальне відтворення робочої сили, регулювання міграційних процесів населення, в тому числі й планово-організованих переміщень робочої сили, плинності кадрів, неорганізованої міграції тощо.

Забезпечення нормальних умов для відтворення потенціалу робочої сили, ефективне використання виробничих потужностей, інвестицій, спрямованих на створення нових робочих місць, розглядаються як результат впливу *внутрішнього ринку праці підприємств на тимчасовий трудовий ринок.*

Їхня взаємодія здійснюється через *циркулюючий ринок праці,* який охоплює резервну армію праці (безробітних), масштаби якої коливаються залежно від циклу ділової активності, коли певна маса безробітних або поглинається внутрішнім ринком праці, або виштовхується з нього.

Підтримання безробіття на певному рівні, забезпечуючи збалансованість внутрішнього і зовнішнього ринків, вимагає певного резервування виробничих потужностей. *Цей резерв робочих місць на ринку праці повинен становити 15–25 %.* Його своєрідність полягає в тому, що пропозиції на ринку праці, кількість змінювалися залежно від кон'юнктури ринку.

Гнучкий ринок праці – це складається сучасна форма функціонування ринку трудових ресурсів, що розуміється *як комплекс заходів соціально-економічного, виробничого та юридичного характеру для швидкого пристосування діяльності підприємств до мінливих умов господарювання.* Гнучкість ринку праці *включає в себе кілька основних аспектів:*

– територіальна і професійна мобільність робочої сили;

– гнучкість витрат на робочу силу (включаючи гнучкість рівня, структури та диференціації заробітної плати);

– гнучкість в управлінні людськими ресурсами на рівні підприємства (найм, ротація, звільнення);

– гнучкість регулювання робочого часу.

Сучасний ринок робочої сили є неоднорідним. Він являє собою багатошарову структуру, утворену двома взаємопов'язаними сферами, які несуть різне функціональне навантаження, що розрізняються способом і формами акумуляції резервів робочої сили, організації та регулювання, характером впливу на ефективність виробництва і становище працюючих.

За цими ознаками його можна поділити на «відкритий» і «прихований». Відкритий ринок робочої сили, у свою чергу, представлений офіційно організованою і неофіційною (за перевагою стихійної) частинами (рис. 4.4).

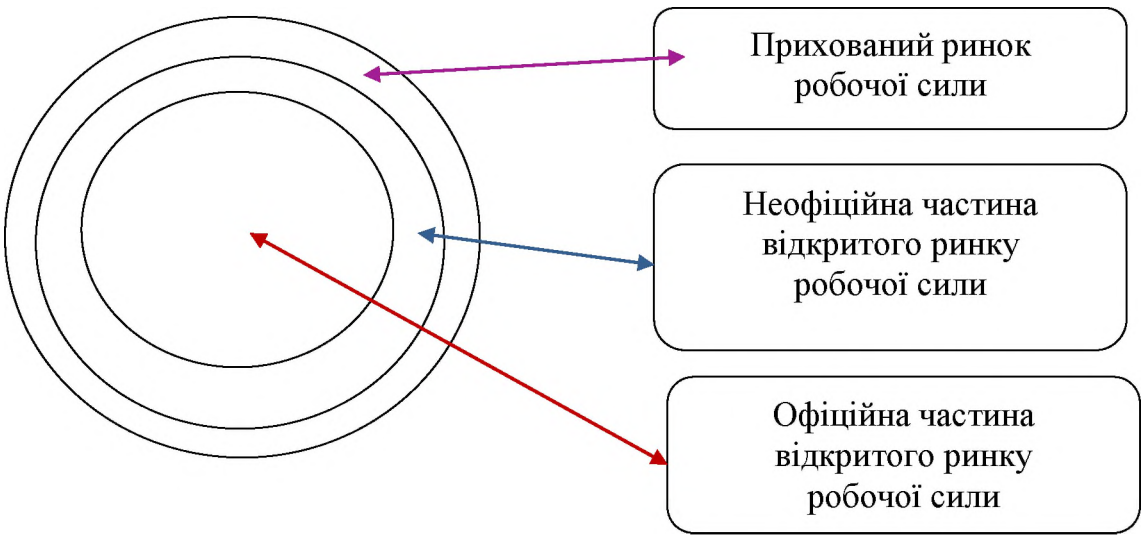

Рис. 4.4. Структура ринку робочої сили в Україні

Відкритий ринок робочої сили охоплює все працездатне населення, що фактично шукає роботу і потребує профорієнтації, підготовки та перепідготовки, всі вакантні робочі місця та посади, а також учнівські місця в державному і недержавному секторах.

Офіційна частина відкритого ринку включає в себе робочу силу і вакансії, зареєстровані у службі зайнятості, та учнівські місця в системі формальної профосвіти.

Неофіційна частина відкритого ринку акумулює ту частину попиту на працю, навчальні місця для придбання нових професій і пропозиції робочої сили, які не опосередковуються послугами органів працевлаштування і навчальних структур формальної освіти.

Їхнє узгодження здійснюється на основі прямих контактів з роботодавцями, а також опосередковується різного роду посередницькими недержавними структурами, що здійснюють підбір відповідної роботи, підготовку, підвищення кваліфікації та оволодіння новими дефіцитними професіями.

Прихований ринок робочої сили утворюють працівники, *що зберігають статус зайнятих, але мають у найближчій перспективі досить високу частку ймовірності втратити роботу* на умовах договору або контракту.

Моделі ринку праці

За період розвитку суспільства сформувалися різні моделі ринку праці, які відображають його організацію, структуру й функціонування.

Японська модель (патерналістська)

Класичним прикладом організованого внутрішнього ринку праці є Японія. Система трудових відносин у цій країні базується на довічному найманні, що гарантує зайнятість працівника до пенсійного віку. Така система передбачає: працівникам – підвищення розмірів достатків (заробітної платні, премій, соціальних виплат) залежно від віку, а фірмі дає змогу підтримувати професійно-кваліфікаційний склад кадрів стабільним. Ця система прищеплює робітникам творче ставлення до праці й забезпечує високу якість роботи, адже вони не підлягають звільненню, бо проблеми вирішуються скороченням людино-годин роботи, відкриттям нових робочих місць, переміщенням персоналу.

Система трудових ресурсів і функціонування механізмів інфраструктури ринку в Японії в основному зосереджена на рівні підприємств. Підприємства в рамках «довічного» найму забезпечують постійним працівникам гарантії зайнятості, повністю формують кваліфікацію працівників, приводять у відповідність

професійно-кваліфікаційний склад кадрів зі структурою робочих місць, розвитком техніки і технології, модифікацією виготовленої продукції, забезпечують переміщення робітників у плановому порядку на нові робочі місця з метою розширення професійного профілю й готовності до внутрішньофірмової мобільності; підвищують розміри заробітної плати, преміальних, соціальних виплат залежно від віку, освіти, стажу роботи тощо. При цьому відсутні чіткі межі змісту тієї чи іншої роботи, а виробничий процес розрахований на працю робітників широкого професійного рівня. На ринку праці Японії професійні спілки створюються на рівні підприємств.

Японський ринок праці меншою мірою сприяє безробіттю, ніж американський, тому що в разі скорочення виробництва на японському ринку праці робітників або переміщують на інші робочі місця, або скорочують тривалість робочого часу, зберігаючи кадри на підприємстві, якщо виникає потреба. Адміністрація фірм забезпечує таким працівникам необхідну перепідготовку і виплачує їм повну заробітну плату, вважаючи, що звільнення працівників у разі скорочення виробництва і набір нових у період економічної активності обійдеться значно дорожче.

Модель США (ліберальна)

Для цієї країни характерна децентралізація ринку робочої сили. У кожному штаті є свої закони про зайнятість, допомогу безробітним, свої фонди страхування на випадок безробіття. Під час спаду в економіці або через нерентабельну працю підприємства практикують звільнення. Щорічно працівники фірм укладають колективні договори з адміністрацією, в яких рівень зарплати та її підвищення пов'язані з рівнем і зростанням продуктивності праці. Але системою договорів охоплено лише 25 % працівників, а решта – зайнята на базі контрактів, укладених на тривалий час. У контрактах заробітна плата залежить від складності роботи. Фірми дбають про підвищення кваліфікації працівників лише стосовно специфічних робіт і робочих місць.

Шведська модель (соціально-демократична)

У Швеції досягнуто повної зайнятості завдяки активній політиці держави та фірм у вирішенні цієї проблеми. Тут основні

кошти вкладаються не в допомогу з безробіття, а в перепідготовку працівників, підвищення їхньої кваліфікації, тобто в підвищення конкурентоспроможності працівника на ринку праці. Політика зайнятості не зводиться до заповнення вакантних робочих місць, а має превентивний характер, попереджаючи появу безробіття, така політика спирається на певні економічні засади:

1) обмежувальна фіскальна політика, що полягає у стримуванні зростання прибутків і підвищення заробітної плати, оскільки прискорене збільшення їх призведе до зникнення попиту на робочу силу, плинності кадрів. Це досягається встановленням таких непрямих податків на товари й послуги, які не дають змоги попитові та інфляції зростати швидкими темпами, що змусило б менш прибуткові підприємства припинити свою діяльність;

2) здійснення політики солідарності в заробітній платі, що забезпечує рівну оплату за рівну працю, незалежно від фінансового стану підприємства;

3) здійснення активної політики на ринку робочої сили (компенсація низької заробітної плати окремим працівникам, створення нових робочих місць);

4) реалізація селективного економічного зростання, що полягає в державній підтримці зайнятості в секторах із низькими економічними показниками, але потрібних для суспільства.

Адміністративно-командна модель

Ринок робочої сили за умов такої системи в економіці характеризується відсутністю механізму стимулювання ефективного використання робочої сили, централізованим встановленням заробітної плати й майже в однаковому розмірі по всій країні, нестачею робочої сили, нехтуванням послуг, спрямованих на управління капіталом. Ця модель визначала три класи (робітники, селяни, інтелігенція), згідно з якими робоча сила поділялася на три групи: основну, другорядну й третьорядну. Таке ставлення до окремих соціальних груп відображалося в розмірі заробітної плати певних елементів, де робітничий клас отримував порівняно вищу оплату (шахтарі, транспортники, будівельники). Це стимулювало розвиток промислового сектору економіки й стримувало прогрес сфери послуг [1].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. У західних країнах посередництво при працевлаштуванні здійснюють державні та приватні біржі праці. Державні біржі надають послуги з працевлаштування безкоштовно, їхня діяльність є факультативною, тому не завжди ефективною.

Нині на Заході відбувається інтенсивна приватизація та комерціалізація посередництва при працевлаштуванні. В окремих країнах, таких як США, Великобританія, ФРН, приватні фірми відіграють активну роль у працевлаштуванні музикантів, акторів, домашніх працівників, сільськогосподарських робітників, більшості конторських службовців, певних категорій висококваліфікованих працівників: юристів, працівників керівного складу підприємств, програмістів. В останнє десятиріччя активізувалася діяльність приватних агентств з працевлаштування у сфері застосування праці тимчасових працівників.

Загалом у західних країнах накопичено цінний досвід здійснення посередництва при працевлаштуванні: організація роботи бірж праці, надання допомоги громадянам у підборі відповідної роботи, їхньої профорієнтації та профконсультації, професійної підготовки, організація самозайнятості.

4.2. Зайнятість та безробіття: суть і форми. Теорії зайнятості. Закон Оукена

Відповідно до Закону України «Про зайнятість населення», прийнятого Верховною Радою України в 2012 році, *зайнятість* – не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їхніх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їхній власності, у тому числі безоплатно. Зайнятість – це певна сукупність соціально-економічних відносин між людьми стосовно забезпечення працездатного населення робочими місцями, формування розподілу і перерозподілу трудових ресурсів з метою його участі в суспільно корисній праці і забезпечення розширеного відтворення робочої сили. Ця сукупність соціально-економічних

відносин знаходить свій вияв у певних економічних категоріях, таких як індивідуальна (сімейна), колективна трудова діяльність, процес праці, інтенсивність та продуктивність праці, мобільність робочої сили, загальноосвітня та професійна підготовка кадрів, заробітна плата [1]. За визначенням, зайнятими можуть бути лише ті, хто є трудоактивними і пропонують свою робочу силу на ринку праці. Населення країни, відповідно до активності трудової діяльності можна поділити на працездатне та непрацездатне. Ці два елементи мають більш розгалужену структуру (рис. 4.5).

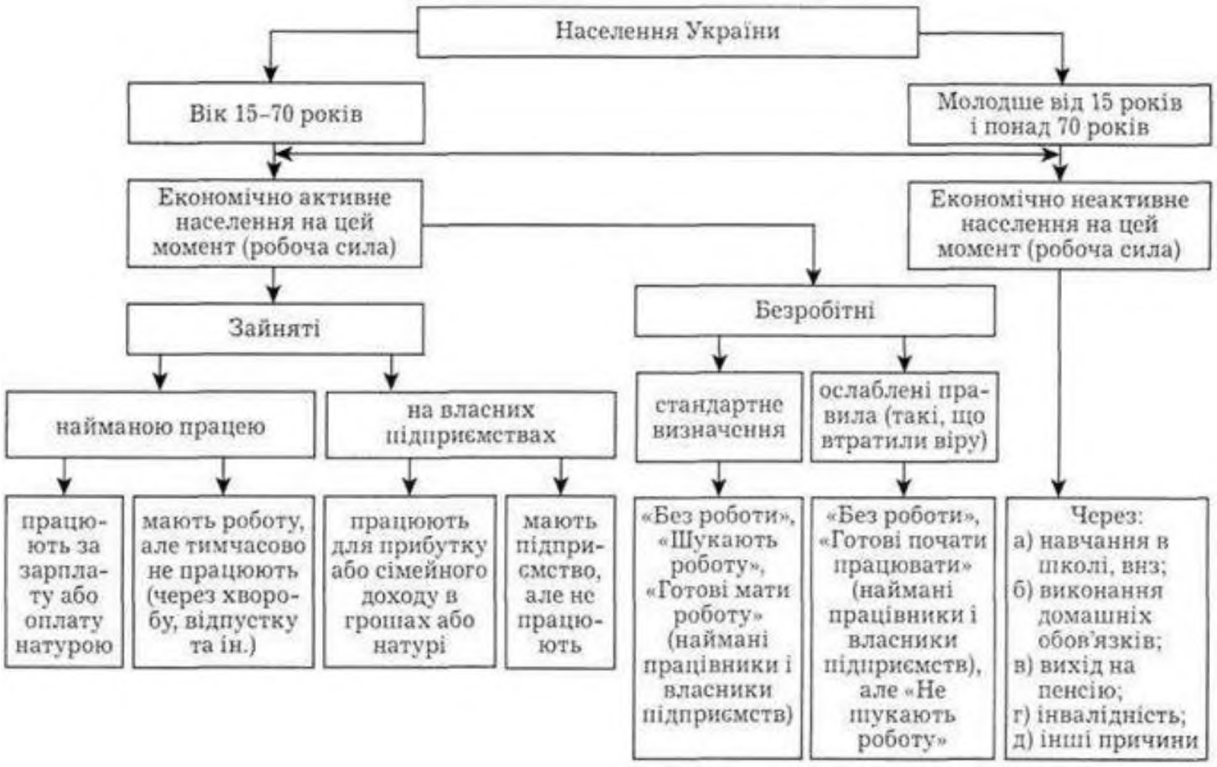

Рис. 4.5. Структура населення відповідно до трудової активності

Економічно активне населення, або робоча сила, відповідно до методики МОП – це населення обох статей віком від 15 до 70 років включно, яке упродовж певного періоду забезпечує пропозицію своєї робочої сили на ринку праці. Кількісно економічно активне населення складається з чисельності зайнятих економічною діяльністю і чисельності безробітних.

Економічно неактивне населення за методикою МОП – це особи у віці 15–70 років, які не можуть бути класифіковані як зайняті або безробітні. До цієї категорії належать: учні, студенти,

слухачі, курсанти денної форми навчання; особи, що одержують пенсії за віком або на пільгових умовах; особи, що одержують пенсії за інвалідністю; особи, які зайняті в домашньому господарстві, вихованням дітей та доглядом за хворими; особи, які зневірилися знайти роботу, тобто готові взятися до роботи, але припинили її пошуки, оскільки вичерпали всі можливості для її одержання; інші особи, які не мають необхідності або бажання працювати, та ті, що шукають роботу, але не готові розпочати її найближчим часом.

Класифікація зайнятості

Відповідно до форм організації робочого часу розрізняють *стандартну та нестандартну форми зайнятості.* Стандартна поділяється на повну, неповну, раціональну й ефективну.

Повна зайнятість – це надання суспільством усьому працездатному населенню можливості займатися суспільно корисною працею, на основі якої здійснюється індивідуальне (у межах сім'ї) та колективне (за участі фірм, компаній, держави) відтворення робочої сили і задоволення всієї сукупності потреб.

Повною є зайнятість упродовж певного нормативного для цієї країни робочого періоду. Відповідно, всі особи найманої праці чи самозайняті, які впродовж поточного періоду працювали повний нормативний робочий час, є повністю зайнятими. Нормативна тривалість робочого періоду визначається за законодавством і може бути різною для різних професійних груп.

Неповною зайнятістю вважається зайнятість менше нормативної тривалості робочого періоду; окремим видом неповної зайнятості є часткова, яка відрізняється своєю добровільністю або вимушеністю.

Раціональна зайнятість – зайнятість, яка має місце в суспільстві з урахуванням доцільності перерозподілу та використання трудових ресурсів, їхньої статево-вікової та освітньої структури. Цей вид зайнятості не завжди буває ефективним, оскільки здійснюється з метою поліпшення статево-вікової зайнятості, залучення до трудової діяльності працездатного населення окремих відсталих регіонів тощо.

Ефективна зайнятість – це зайнятість, що здійснюється відповідно до вимог інтенсивного типу відтворення та критеріїв економічної доцільності й соціальної результативності, зорієнтована на скорочення ручної, непрестижної, важкої праці.

До *нестандартної зайнятості* відносять зайнятість, яка не має певних стандартів і повної регламентації робочого часу. Це – тимчасова зайнятість, самозайнятість громадян та їхніх сімей, сезонна робота тощо.

За кількістю робочих місць, що їх займає одна особа, розрізняють первинну і вторинну зайнятість.

Первинною є зайнятість на одному робочому місці. У термінах статистичного обліку України первинною вважається зайнятість на тому підприємстві, де знаходиться трудова книжка працюючого.

На відміну від первинної *вторинна* зайнятість не вимагає такого документального оформлення; відповідно, вторинною є зайнятість, додаткова до первинної, тобто вторинною може бути зайнятість на двох чи більше робочих місцях (на кожному поза основним місцем роботи).

За формою правового регулювання, зайнятість буває легальною та нелегальною. Легальна або регламентована – це зайнятість не заборонена законодавством, регламентована державними законодавчими актами і така, від якої сплачуються податки.

Нелегальна зайнятість – явище, що супроводжує тіньову економіку і є складовою тіньової зайнятості, це – сукупність економічних відносин, пов'язаних за участі громадян, фізичних осіб у рамках дозволеної законом економічної діяльності, що здійснюється ними самостійно чи в межах дрібних виробничих одиниць, результати якої за різних причин (основні серед яких – законодавче неврегулювання, висока ступінь бюрократичних перепон з боку держави) не враховуються офіційною статистикою. В Україні – на рівні 26 %.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. У макроекономічній теорії механізм функціонування ринку праці пояснюється по-різному. При цьому найрельєфніше з цього питання конкурують між собою дві теорії: неокласична та кейнсіанська. У неокласиків усе просто: скорочення заробітної плати знижує ціни, що автоматично розширює попит і зайнятість. Тому вони стверджували, що основними засобами від безробіття є зниження заробітної плати. Кейнс розглядає проблему інакше. Він погоджується, що ефект зростання зайнятості внаслідок зниження заробітної плати міг би виникнути, якби це зниження не змінювало обсяг сукупного попиту, виміряного в одиницях заробітної плати. Зниження заробітної плати може дати позитивний ефект тільки тоді, коли воно має змогу розширити сукупний попит. Кейнс віддавав перевагу збереженню досягнутого рівня заробітної плати. За кейнсіанською теорією ринку праці, зростання зайнятості здійснюється зменшенням заробітної плати. За Кейнсом, у ринковій економіці відсутні механізми, які гарантують повну зайнятість населення.

Неповна зайнятість і безробіття

Розвиток економіки будь-якої держави визначається наявними людськими ресурсами, їхньою здібністю до ефективної праці, а також наявністю умов для її здійснення. Тому можливість займатися ефективною працею, забезпечення зайнятості та її регулювання можна розглядати як чинник забезпечення стійкого економічного зростання держави. Праця – це одне із основних джерел багатства, фактор зростання виробництва. Суспільство завжди зацікавлене питанням про ефективність використання робочої сили, оскільки доведено, що зростання безробіття на 1 % скорочує валовий національний продукт на 2–2,5 % (згідно із законом Оукена).

Безробіття – соціально-економічне явище, за якого частина осіб не має змоги реалізувати своє право на працю та отримання заробітної плати (винагороди) як джерела існування.

Безробітний – особа віком від 15 до 70 років, яка через відсутність роботи не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування, готова та здатна взятися до роботи.

Основними проблеми виникнення безробіття є:

– проблема молодіжного безробіття, адже молодь без досвіду роботи зазнає найбільших труднощів з пошуку роботи, особливо офіційного працевлаштування;

– структурні зрушення (міжгалузеві, внутрішньогалузеві, регіональні) в економіці, що виражаються у впровадженні нових технологій, згортанні виробництва в традиційних галузях, закритті технічно відсталих підприємств;

– проблеми безробіття серед людей старшого віку;

– відповідне скорочення сукупного попиту на робочу силу;

– політика уряду в галузі оплати праці;

– сезонні зміни в рівні виробництва в окремих галузях;

– зміни в демографічній структурі населення;

– рух робочої сили (професійний, соціальний, регіональний).

Серед усіх мікро- та макроекономічних проблем безробіття є такою, що безпосередньо відбивається на людині, яка охоплена безробіттям. Втрата роботи для більшості людей означає не лише втрату джерела доходів, а й психологічну травму.

Безробіття для суспільства означає:

– необхідність економічного утримання певної кількості людей, що не роблять відповідного внеску до валового продукту;

– зростання демоекономічного навантаження на робочу силу (рівень демоекономічного навантаження вимірюється співвідношенням нетрудоактивних або непрацездатних і, відповідно, трудоактивних або працездатних контингентів), причому за рахунок населення працездатного віку, чиї потреби значно перевищують аналогічні потреби дітей чи осіб похилого віку;

– суттєву соціальну напругу, обумовлену існуванням у суспільстві маргінальних груп населення (їхній склад поповнюють насамперед безробітні).

Функціонування ринкової економічної системи, яка спирається на принципи вільного вибору і постачальників робочої сили, і її споживачів, як свідчить аналіз, виявляється найбільш ефективним за умов *існування певного резерву трудоактивного населення.* Масштаби такого резерву визначаються конкретними економічними і соціально-демографічними особливостями регіону відповідно до рівня його економічного розвитку, системи соціального забезпечення, чисельності і складу трудоактивного населення. Але штучна підтримка високого економічно невиправданого рівня зайнятості неминуче супроводжується низькою ефективністю виробництва, інфляцією попиту тощо. Навпаки, надмірно високий рівень безробіття викликає посилення економічного розшарування суспільства, зубожіння окремих груп населення, тиск на державний бюджет, викликаний необхідністю забезпечення нужденних, нарешті, неминучі соціальні конфлікти.

Резерв робочої сили, що забезпечує можливість швидкого міжрегіонального і міжвидового перерозподілу робочої сили, відповідно до коливань попиту й обумовлених ними коливань попиту виробництва на робочу силу, є природним безробіттям.

Природне безробіття сумісне з реальними природними умовами функціонування ринку праці, не викликає негативних наслідків ні для суспільства, ні для охоплених ними людей. Основи аналізу природного безробіття закладені М. Фрідменом, і цілком зрозуміло, що його масштаби і рівень визначаються конструкцією сучасного ринку праці, регулюються його механізмами.

Природне безробіття складається з *фрикційного, структурного та інституційного.*

Фрикційне безробіття пов'язане з рухом робочої сили, переходом з одного місця роботи на інше, тобто встановленням рівноваги між пропозицією робочої сили і попитом на неї, що потребує певного часу. Пошук робочого місця, яке відповідає бажанню безробітного, потребує певних часу і зусиль. І чим більше розрізняються вакантні робочі місця за своїми умовами, платнею тощо, тим більше різноманітних варіантів вибору постає перед шукачем роботи, і тим більшим (за інших рівних умов) буде термін пошуку. Таким чином, рівень фрикційного безробіття прямо

пропорційний рівню мобільності трудового населення і зворотно пропорційний поінформованості всіх постачальників і споживачів робочої сили. Основною ознакою фрикційного безробіття є його відносно коротка тривалість, що зазвичай не перевищує *3–5 тижнів.*

Інституційне безробіття безпосередньо пов'язане з державною політикою ринку праці, підтримки зайнятості, диференціацією заробітної плити за видами економічної діяльності й окремими виробництвами, розміром і тривалістю надання допомоги з безробіття, її співвідношенням із заробітною платою. Отже, воно є безробіттям очікування. Можна вважати, що інституційне безробіття стрімко зростає з поширенням соціального компонента в ринковій економічній системі.

Запровадження системи соціального захисту безробітних, надання їм досить пристойної за розмірами допомоги упродовж тривалого часу сприяє тому, що певна кількість шукачів не погоджується на будь-яке місце роботи, а чекає того, що максимально відповідає його настановам.

Структурне безробіття виникає за масштабними структурними зрушеннями економіки, швидкої зміни потреби в робочій силі. Структурне безробіття на практиці проявляється в якісній невідповідності попиту на робочу силу її пропозиції поза залежністю від співвідношення суто кількісних параметрів. Це призводить до принципово різних рівнів безробіття серед різних соціально-демогафічних і професійних груп.

Хоча структурне безробіття є практично незмінним супутником динамічної економіки, воно є досить уразливим. Його розвиток примушує досить великі соціальні, професійні групи (причому практично повністю) змінювати спосіб життя, часто й місце проживання. Тому офіційні гарантії постраждалим від структурного безробіття, звичайно, є одним із центральних компонентів державної політики зайнятості.

Сучасна теорія зайнятості і ринку праці як один із постулатів приймає природну *норму безробіття* на рівні 4–5 % для європейських економічно розвинених країн і 6,5–7 % – для північноамериканських. Для України з характерною для неї відносно

низькою регіональною мобільністю робочої сили ймовірно норма природного безробіття може бути прийнята на рівні 2,5–3 %.

На відміну від природного безробіття, що, як правило, є певною мірою добровільним і не призводить до суттєвих негативних наслідків, *вимушене* є довготривалим, викликає необхідність повних або часткових змін способу життя. Вимушене безробіття буває *сезонне, технологічне, конверсійне та циклічне*.

Сезонне безробіття виникає внаслідок сезонності праці в деяких видах економічної діяльності (сільське господарство, будівництво, туризм тощо).

Технологічне (плинне) безробіття пов'язане з ліквідацією робочого місця внаслідок модернізації, раціоналізації виробництва. *Технологічне безробіття* формується внаслідок запровадження нових технологій, основним чином на тих виробництвах і операціях, де заміна працівників машиною найбільш вигідна.

Конверсійне безробіття пов'язане зі скороченням військово-промислового комплексу та його перепрофілюванням.

Циклічне безробіття виникає внаслідок циклічного спаду виробництва і є результатом зниження сукупного попиту на робочу силу. Циклічне безробіття є досить небезпечним, якщо триває достатньо довгий час. *За результатами досліджень американських соціологів, після річного безробіття людина практично не може адаптуватися до нормальної трудової діяльності, навіть якщо вдається знайти нове робоче місце.* Щодо молоді, то цей період зменшується вдвічі.

Якщо фактичний рівень безробіття не перевищує його природної норми, вважається, що в регіоні (країні) забезпечено повну зайнятість трудоактивного населення.

Трудові відносини, залучення й ефективне використання людського ресурсу пов'язані із зайнятістю, яка є комплексним поняттям, що включає економічну, соціальну та демографічну сутність.

У широкому значенні зайнятість – система економічних, соціальних, правових та інших *відносин між людьми,* які виникають у процесі їхньої суспільно корисної діяльності, *спрямованої на задоволення особистих та суспільних потреб.*

Економічна сутність зайнятості полягає в діяльності людей зі *створення суспільного продукту (національного доходу).*

Чим більше людей зайнято за будь-яких інших умов, тим більше в суспільстві виробляється благ, тим вищий буде рівень життя населення.

Соціальна сутність зайнятості відображає *необхідність особи в самовираженні й самоствердженні через суспільно корисну працю,* а також ступінь задоволення завдяки доходам своїх потреб при певному рівні соціально-економічного розвитку суспільства.

У демографічному аспекті від зайнятості значною мірою залежить *відтворення і розвиток людського ресурсу,* стан використання трудового потенціалу суспільства, питома вага різних статево-вікових груп населення, економічне навантаження на працездатне населення та ін.

Звідси випливають такі основні функції зайнятості:

– забезпечення життєдіяльності та розвитку суспільства, у тому числі його непрацездатних членів;

– забезпечення життєдіяльності і розвитку особистості;

– забезпечення якості людського ресурсу.

Ці функції зайнятості, у свою чергу, значною мірою забезпечують, залежно від її рівня, звужене, просте чи розширене відтворення населення, а також екстенсивне або інтенсивне відтворення людського ресурсу.

Загальна (глобальна) *зайнятість* – включає участь працездатного населення у виробництві товарів і послуг, у роботі органів державної влади та громадських організацій, службу у збройних силах, навчання у навчальних закладах різних рівнів, ведення домашнього господарства і виховання дітей, догляд за хворими, інвалідами та людьми похилого віку та ін.

Економічна (продуктивна) зайнятість – участь працездатних громадян у суспільному виробництві (виробництві товарів і послуг), яка приносить їм дохід у грошовій чи іншій формі.

Від її характеру та сфери залежать інтереси людини, її соціальний статус і спосіб життя.

Рівень зайнятості визначається у відсотках як відношення кількості зайнятих у суспільному виробництві до трудових ресурсів, або працездатного населення.

Повна зайнятість є не тільки соціальною гарантією, а й основою ефективного використання людського ресурсу.

Економіка, яка добре функціонує, повинна забезпечити роботою тих, хто хоче її отримати за наявної зарплати, хоче і здатний працювати ефективно.

Якщо економіка має недостатньо робочих місць для бажаючих працювати, не може забезпечити їх роботою, то формується неповна зайнятість – певна кількість робочої сили вимушено залишається без роботи або трудова діяльність здійснюється упродовж неповного робочого дня (тижня), під час сезонного періоду, зайнятість працівників, які в поточному році перебували в адміністративних відпустках без збереження заробітної плати.

Узагальнюючи, за формою зайнятості, враховуючи вид діяльності населення, можна виділити:

– економічно-господарську зайнятість, тобто всі види діяльності зі створення валового продукту і національного доходу;

– службову зайнятість, пов'язану із службою в армії, роботою на вибірних, призначених посадах;

– соціальну зайнятість, яка пов'язана з виконанням функцій соціального характеру (творча, інтелектуальна зайнятість, навчання, догляд за дітьми, людьми похилого віку, інвалідами та ін.).

У зв'язку з дослідженням зайнятості економічна наука виокремлює такі поняття, як раціональна та ефективна зайнятість.

Раціональна зайнятість – зайнятість, яка має місце в суспільстві з урахуванням доцільності перерозподілу і використання трудових ресурсів, їхньої статево-вікової та освітньої структури.

Їй притаманні такі риси:

– суспільно корисний характер трудової діяльності;

– оптимальна структура економіки, що забезпечує суспільний поділ праці згідно з існуючими потребами;

– використання сучасних досягнень науки і техніки;

– професійно-кваліфікаційна структура трудових ресурсів та адекватна їй система робочих місць.

Ефективна зайнятість – зайнятість, що має такий рівень і структуру, які в цей момент забезпечують максимальну економічну віддачу від використання кожної одиниці людського ресурсу.

Вона здійснюється відповідно до вимог інтенсивного типу відтворення та критеріїв економічної доцільності і соціальної результативності, зорієнтована на скорочення ручної, непрестижної, важкої праці.

Отже, ефективна зайнятість розглядається з двох точок зору:

– економічної як найбільш раціонального використання трудових ресурсів;

– соціальної як найбільш повної відповідності інтересам людини праці.

На макроекономічному рівні ефективну зайнятість слід розглядати як динамічну рівновагу між попитом і пропозицією людського ресурсу, коли ефективному сукупному попиту відповідає адекватний у професійно-кваліфікаційному аспекті людський ресурс.

Ефективна зайнятість супроводжується як інтенсивним переміщенням працівників у галузі з високим рівнем продуктивності праці, інноваційними типами виробництв, соціально орієнтованими сферами економіки, так і загальною ефективністю використання праці.

Безробіття

Незадоволена пропозиція – *це безробіття або резерв людського ресурсу.*

Можна навести такі визначення безробіття:

– соціально-економічне явище, пов'язане з перевищенням пропозиції робочої сили над попитом на неї, стан незайнятості частини економічно активного населення;

– соціально-економічне явище, за якого частина працездатного населення хоче працювати, але не може знайти роботу, стає надлишковою, поповнюючи резервну армію праці;

– вимушена незайнятість, що виникає внаслідок порушення рівноваги між попитом і пропозицією праці як на інтегрованому ринку праці, так і в його різних сегментах;

– незайнятість працездатного населення в суспільному виробництві, однак яке бажає мати роботу для задоволення особистих і суспільних потреб.

Безробіття вперше виникло у Великій Британії на початку XIX ст. Сам термін «безробіття» з'явився в Британській енциклопедії у 1911 р., а в 1915 р. – у звіті Міністерства праці США.

Основні теорії безробіття:

1) марксистська теорія безробіття – дія економічних законів нагромадження капіталу, зростання його органічної будови, економічного закону народонаселення тощо, нагромадження капіталу в умовах зростання його органічної будови *веде до відносного скорочення попиту на робочу силу порівняно з попитом на машини й обладнання;*

2) кейнсіанська теорія – *зайнятість залежить від сукупної пропозиції, схильності до споживання й обсягу інвестицій, нестачі сукупного попиту* на товари завдяки дії «психологічного закону збереження».

Безробіття – це закономірність ринкової капіталістичної економіки, а основна причина – психологічний фактор;

3) сучасні теорії:

– дія природних демографічних законів і *абсолютне перенаселення – мальтузіанська теорія*;

– *високий рівень зарплати* веде до зростання безробіття і навпаки *(ліберальна школа)*;

– розвиток НТП, технологій – *«технологічні теорії»*;

– конкуренція на ринку праці, *порушення рівноваги між попитом і пропозицією на робочу силу – неокласична теорія*;

– циклічні коливання виробництва й безробіття *як природний прояв саморегулювання ринку.*

Безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку, активно шукають роботу (зареєстровані на ринку праці) і готові почати працювати в будь-який момент.

За концепцією Міжнародної організації праці (МОП), *працездатними* вважаються особи віком 15–70 років.

Для вимірювання безробіття використовуються абсолютні та відносні показники.

Основні абсолютні показники:

– кількість безробітних на різних рівнях (країна, область, місто, район);

– кількість безробітних за статево-віковою ознакою, освітою, соціальним статусом;

– середня тривалість безробіття (в місяцях).

Основним відносними показниками безробіття є:

– *рівень безробіття (Рб)* – обчислюється як відношення офіційно зареєстрованих повністю безробітних (Кб) до кількості працездатного населення (Пр):

$$Рб = (Кб / Пр) \times 100\ \%.$$

Коли рівень безробіття перевищує 10 %, то починається масове безробіття;

– *тривалість безробіття* – показує, скільки часу безробітні позбавлені роботи (місяць, рік). Якщо людина не знаходить роботу понад рік, безробіття вважається довгостроковим і може перейти в застійне (застійну форму безробіття);

– *норма безробіття* – важливий показник стану економіки та суспільства. У різних країнах коливається від 1,5–2 % до 10–15 %. Якщо фактично норма безробіття в країні перевищує природну, це призводить до негативних економічних і соціальних наслідків.

$$Норма\ безробіття = \frac{чисельність\ безробітних}{чисельність\ самодіяльного\ нас.} \times 100\ \%$$

Залежно від обставин, через які людина не має роботи, безробіття поділяють на дві групи (види): добровільне і вимушене.

Добровільне безробіття пов'язане з *вільним волевиявленням працездатної особи утриматись від пропозиції праці за несприятливих для неї умов.* Воно існує за наявності вільних робочих місць, коли потенційного працівника не задовольняє рівень заробітної плати або сам характер праці (важка, малоцікава, непрестижна праця).

Вимушене безробіття не пов'язане з вільним волевиявленням працездатної особи, а *зумовлене чинниками, що перебувають*

поза її вибором, коли виникає розрив (порушення рівноваги) між пропозицією праці і попитом на неї. На відміну від добровільного безробіття, воно є турботою держави, реєструється і передбачає надання допомоги.

Добровільне і вимушене безробіття проявляються у відповідних формах, визначення яких пов'язують з причинами, що їх зумовлюють, тривалістю і видом безробіття.

Форми безробіття

Фрикційне безробіття – тимчасове безробіття, *пов'язане з добровільними професіональними, регіональними і віковими переміщеннями працівників (зміна місця роботи, проживання, одержання нової кваліфікації тощо).*

Відмінною ознакою цієї форми безробіття є добровільність і короткостроковість.

Технологічне безробіття – вимушена форма безробіття, пов'язана *з вивільненням працівників у зв'язку із запровадженням нової техніки та технології.*

Однак зміна технології виробництва, його модернізація, роботизація тощо не лише призводить до вивільнення робочих місць, а й створює нові робочі місця, супроводжується найманням працівників нових професій, спеціальностей та іншої кваліфікації.

Тобто масштаби технологічного безробіття нижчі за скорочення попиту на людський ресурс унаслідок науково-технічного прогресу.

Конверсійне безробіття спричиняється *скороченням чисельності армії та зайнятих у галузях оборонної промисловості.*

Циклічне безробіття – незайнятість економічно активного населення, *зумовлена циклічними спадами виробництва.*

Виникає в результаті скорочення сукупного попиту на людський ресурс унаслідок зменшення сукупного попиту на товари і послуги та негнучкості заробітної плати в бік її зниження.

Воно небезпечне своєю тривалістю, найбільшою мірою від нього страждають молодь, жінки, люди похилого віку.

Сезонне безробіття – вимушена форма безробіття, спричинена *специфічними умовами виробництва в певних галузях* (сільське господарство, цукроваріння, риболовство тощо).

Регіональне безробіття виникає в результаті *диспропорцій між попитом і пропозицією людського ресурсу на певній території (регіоні).*

Воно формується під впливом нерівномірного економічного розвитку різних регіонів країни, а також демографічних, історичних та інших специфічних чинників.

Особливою формою безробіття є інституціональне безробіття, або безробіття очікування, пов'язане з тим, що іноді система соціального забезпечення і передбачені нею *соціальні виплати, гарантований мінімум заробітної плати, існуюча система оподаткування тощо призводять до того, що певна частина працездатного населення не поспішає працевлаштовуватися, збільшуючи тим самим загальну кількість безробітних.*

Інституціональне безробіття стрімко зростає із збільшенням соціальної складової в ринковій економічній системі. По суті, високий рівень цього безробіття є частиною тієї ціни, яку сплачує суспільство за соціальну орієнтацію економіки.

На відміну від інших форм безробіття інституціональне існує лише в зареєстрованому вигляді, оскільки воно так чи інакше пов'язане з виплатами соціальної допомоги.

Крім розглянутих видів та форм безробіття, виділяють два типи безробіття: відкрите і приховане.

Відкрите безробіття – така ситуація на ринку людського ресурсу, за якої особа визнає, що вона не має роботи, та офіційно реєструється у службі зайнятості.

Приховане безробіття – вимушена неповна зайнятість працівників, які стали зайвими з різних організаційно-економічних причин виробництва, але продовжують знаходитись у складі підприємства.

Воно виявляється у наданні довготривалих адміністративних відпусток (повністю або частково неоплачуваних), зростанні цілодобових та внутрішньозмінних простоїв з організаційно-економічних причин та ін.

Залежно від тривалості міжнародна статистика виокремлює:

– тривале безробіття (понад шість місяців);

– застійне безробіття (понад рік).

Природне безробіття – резерв людського ресурсу, що забезпечує можливість *швидкого міжрегіонального і міжгалузевого перерозподілу цього ресурсу відповідно до коливань попиту виробництва на нього.*

Природний рівень безробіття – рівень безробіття *за умов повної зайнятості* або *сума рівнів фрикційного і структурного безробіття.*

Це такий рівень безробіття, за якого будь-яке підвищення попиту на людський ресурс не спричиняє скорочення кількості безробітних.

Вважається, що природний рівень безробіття за сучасних умов дорівнює приблизно 5–6 %. Для країн Західної Європи він приймається на рівні 4–5 %, Північної Америки – 6,5–7 %. Для України він пропонується на рівні 3,5–4 %.

Однак фактичний рівень безробіття може значно відхилятися від природного рівня під впливом чисельних внутрішніх і зовнішніх чинників.

Циклічне безробіття має надзвичайно негативний вплив на ринкову економіку.

У суспільстві виникають величезні втрати через недовикористання робочої сили. Американський економіст ***Артур Оукен*** (1928–1980) розробив метод, який дозволяє їх оцінити: для цього необхідно порівняти ВНП в умовах фактичної і повної зайнятості.

Цю взаємозалежність він виразив формулою:

$$\frac{Y_F - Y}{Y_F} = \gamma\,(U - U^*),$$

де Y_F – реальна величина національного доходу повної зайнятості;

Y – реальна величина національного доходу;

$(Y_F - Y)$ – «конюнктурний разрив»;

γ – параметр Оукена;

U – фактичний рівень безробіття;

U* – природний рівень безробіття;

(U–U*) – рівень коньюнктурного безробіття.

Сенс цієї формули виражає так званий закон Оукена.

Згідно із законом Оукена *перевищення циклічного безробіття над природним на 1 % призводить до зниження фактичного рівня ВНП на 2,5 % порівняно з потенційним.*

Збільшується бюджетний тягар на згладжування наслідків безробіття: виплату допомог, відкриття та утримання центрів зайнятості населення, соціальну реабілітацію безробітних, створення за рахунок держави нових робочих місць, переорієнтацію у податкової політики, посиленню захисту власності, охорону закону та ін.

Слабшають сімейні узи, розпадаються шлюби через нездатність глави сім'ї забезпечити її гідне існування.

Безробітні деградують; вони випадають зі звичного кола спілкування, втрачають кваліфікацію і трудові навички.

Зростають злочинність, наркоманія, знецінюються соціальні цінності.

4.3. Заходи щодо соціального захисту населення

Важливим елементом соціального захисту є соціальна політика, тобто боротьба з бідністю, збереження людського капіталу, його пристосування до потреб ринкової економіки, сприяння економічному зростанню, забезпечення соціальної справедливості та політичної стабільності. Способом реалізації соціальної політики є система соціального захисту і соціальних гарантій.

Соціальний захист – це комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах. Організаційно-правові заходи передбачають створення інститутів соціального захисту і законів, які повинні керувати їхню діяльністю, економічні – формування механізмів перерозподілу доходів, тобто стягнення податків та інших платежів і виплати трансфертів.

У Конституції України ст. 46 про соціальний захист зазначено:

«Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової

втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом».

Виділяють такі *засоби державної соціальної політики:*

– нормативно-правове регулювання, яке спрямоване на забезпечення соціальних гарантій та соціальний захист населення;

– розроблення прогнозів у сфері демографії;

– формування та реалізація соціального розділу програм розвитку України, в яких визначаються цілі, пріоритети, завдання та заходи соціальної політики;

– бюджетна діяльність; державне регулювання цін на товари і послуги тощо [1].

Здійснювати управління у сфері соціального захисту потрібно на основі єдності таких напрямів, як соціальної допомоги (надає гарантію громадянам, що опинилися за межею бідності і неспроможні забезпечити собі життєвий мінімум), соціального забезпечення (гарантує певний рівень добробуту, а саме: відшкодування втрати регулярного прибутку, компенсація додаткових та непередбачуваних витрат у зв'язку з інфляцією), соціальних послуг (забезпечують певний рівень трудової активності, участі у громадському житті).

До активних соціально-захисних заходів, якими оперують державні органи влади сьогодні, належать такі: встановлення та періодичний перегляд мінімальних споживчих бюджетів, прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати, створення єдиного Фонду соціального страхування, фінансова підтримка Пенсійного фонду. Охоплюють значний спектр соціальної підтримки населення, маючи свою логічну структуру та послідовність, ці заходи і механізми їхньої реалізації покладені в основу розробки цільових програм як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. Вони включають також механізми реалізації програм, наприклад таких, як оподаткування заробітної плати та доходів населення, ціноутворення тощо.

Основним показником результативності та ефективності соціальної політики є рівень життя населення, тобто міра задоволення духовних, матеріальних і соціальних потреб людини, забезпечувана

цілісністю матеріальних і соціальних умов життя. Основними складовими рівня життя є: структура і рівень споживання матеріальних благ (продуктів харчування та непродовольчих товарів); рівень споживання побутових послуг, охорони здоров'я, освіти, культури, соціального забезпечення, фізичної культури; рівень забезпеченості житлом. Для оцінки рівня життя населення використовується система показників, які можна класифікувати на такі групи:

– соціально-демографічні показники (кількість населення, його склад, динаміка та структура за статтю, віком і соціальним станом; показники міграції населення та трудових ресурсів);

– узагальнюючі показники (ВВП на душу населення, реальні доходи на душу населення, структура населення за рівнем середньодушового сукупного доходу тощо);

– показники рівня оплати праці та доходів населення (середня та мінімальна заробітна плата, середня та мінімальна пенсія, середня грошова допомога тощо);

– показники рівня споживання населенням товарів і послуг; показники, які характеризують стан соціальної сфери; показники споживчих настроїв домогосподарств тощо.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. У забезпеченні зайнятості населення беруть участь державні органи двох видів: загальні й спеціальні. Крім того, посередницькі функції щодо працевлаштування населення виконують суб'єкти підприємницької діяльності.

Загальне керівництво державним працевлаштуванням і його організацію покладено на Міністерство соціальної політики України та його органи на місцях.

Спеціальним органом працевлаштування виступає державна служба зайнятості, яка складається з Державного центру зайнятості Міністерства соціальної політики України, центру зайнятості Автономної Республіки Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських, районних, міжрайонних, міських і районних у містах центрів зайнятості, центрів організації професійного

навчання незайнятого населення і центрів професійної орієнтації населення, інспекцій контролю за дотриманням законодавства про зайнятість населення.

До складу професійної служби зайнятості входять також навчальні заклади професійної підготовки незайнятого населення, інформаційно-обчислювальні центри, територіальні та спеціалізовані бюро зайнятості, центри реабілітації населення, підприємства, установи та організації, підпорядковані службі зайнятості. Державна служба зайнятості аналізує і прогнозує попит і пропозицію на робочу силу, інформує населення і державні органи управління про стан ринку праці; консультує громадян, власників підприємств, установ і організацій або уповноважені ними органи, які звертаються до служби зайнятості, про можливість одержання роботи і забезпечення робочою силою, вимоги, що ставляться до професії, та з інших питань, що є корисними для сприяння зайнятості населення; веде облік вільних робочих місць і громадян, які звертаються з питань працевлаштування; подає допомогу громадянам у підборі відповідної роботи і власникам підприємств, установ і організацій або уповноваженим ними органам у підборі необхідних працівників; організовує за необхідності професійну підготовку і перепідготовку громадян тощо.

Підприємства, установи, організації, незалежно від форм власності, а також їх посадові особи зобов'язані сприяти проведенню державної політики зайнятості. До таких обов'язків належать організації професійної підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації працівників, а також професійного перенавчання тих, хто підлягає вивільненню з виробництва; працевлаштування осіб, направлених службою зайнятості, на робочі місця за рахунок визначеної квоти (броні); інформація працівників про наявність вакантних місць (посад), у тому числі з неповним робочим часом; створення додаткових робочих місць.

Усі підприємства зобов'язані зареєструватись як платники зборів до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття; щомісяця надавати інформацію про наявність вільних робочих місць (вакантних посад), використання працівників з режимом неповного робочого часу,

про простій підприємства, про всіх прийнятих працівників відповідно до форм державної статистики.

4.4. Ринок праці України в процесі адаптації до вимог інформаційної економіки

На етапі трансформаційних змін в економіці України суттєві інституційні обмеження розвитку національного ринку праці зумовили пріоритетне використання переважно нестандартних механізмів адаптації, таких як гнучке маневрування тривалістю трудового процесу чи оплатою праці замість реструктуризації зайнятості.

Аналізуючи сучасну національну модель ринку праці України, слід виокремити ряд базових макроекономічних вад на шляху формування ефективної моделі ринку:

– низька продуктивність праці, що призводить до низької оплати праці та введення певних специфічних інститутів: мінімальна заробітна плата, єдина тарифна сітка для оплати праці співробітників бюджетної сфери та поступова зміна їх масштабів, що призводить до зменшення премій загальним категоріям працюючих, відправлення персоналу у неоплачувані відпустки, переведення працівників на скорочений робочий тиждень, скорочення робочих місць;

– нерівномірний розподіл трудових ресурсів територією держави та, як наслідок, внутрішні міграційні процеси;

– недостовірність та приховування інформації про реальне становище ринку праці, його перспективні можливості і, як наслідок, формування деформованих поглядів у економічно активного населення;

– високий дефіцит на представників професій, для підготовки яких відсутня спеціальна базова освіта і, як наслідок, кадрова нестача та робота випускників вищих навчальних закладів не за спеціальністю.

Зважаючи на це, зрозуміло, що український ринок праці потребує глибокого реформування для того, щоб максимально підвищити попит на національну робочу силу. У процесі трансформації

національної економіки України, відповідно до вимог інформаційного суспільства, велика роль відводиться розбудові інформаційного середовища на ринку праці. Розбудова засад нового економічного ладу має здійснюватися лише за умови оволодіння інформаційно-комунікаційними технологіями. Входження України у світову інформаційну економіку вимагає докорінних змін у підходах і методах управління, бізнесі, політиці, освіті.

На сучасному ринку праці України в контексті розбудови інформаційної економіки характерними ознаками є:

– широкомасштабний розвиток більш «гнучкої» системи прийняття рішень – за допомогою електронно-обчислювальних машин, що є явищем двофакторним. З одного боку, цей метод прискорює роботу фірм та підвищує продуктивність праці, а з іншого – знижує індивідуальні розумові характеристики робітника;

– часткове запровадження нового типу роботи – «робота вдома» за допомогою глобальної мережі Інтернет, що допомагає працюючим «комфортно» отримувати винагороду за свою працю, яка, як правило, нараховується у вигляді електронних грошей;

– часткове створення комп'ютерної мережі управління фірмою в межах самої організації, що значно підвищує швидкість передачі інформації та доступність її використання;

– прогресуюче введення електронного документообігу.

Таким чином, трансформація ринку праці в майбутньому для України має бути побудована на засадах інформаційного розвитку усіх продуктивних галузей національної економіки і спрямована на забезпечення гідною роботою населення, незалежно від місця проживання, стимулювання професійної активності, розвиток та реалізацію трудового потенціалу засобами інформаційних технологій. Але це можливо лише за умови виходу країни з фінансово-економічної кризи і врегульованості державного управління у сфері розбудови ринку праці України.

Самостійна робота (тези)

4.1. Безробіття: макроекономічні причини та наслідки

Людина є не тільки основною продуктивною силою, але й метою виробництва. Її існування і відтворення залежать від можливості отримання трудових доходів – від зайнятості в народному господарстві.

Зайнятість населення є важливим показником рівня розвитку формації, цивілізації – соціального прогресу суспільства.

Визначення поняття «зайнятість» [1]:

– зайнятість як економічна категорія є сукупністю економічних, правових, соціальних та інших відносин, пов'язаних із забезпеченням працездатного населення робочими місцями та його участі в суспільно корисній праці, яка приносить дохід;

– зайнятість – це забезпечення робочими місцями як самостійно, так і за допомогою приватних роботодавців та держави; ступінь участі працездатного населення в суспільній праці.

Зайнятість, праця є джерелом, умовою існування людини й суспільства, матеріальною основою відтворення робочої сили і трудових ресурсів завдяки отриманому продукту, доходу. Зайнятість – основа певного життєвого рівня, певної якості життя, єдина можливість самовиразу особистості людини у праці, діяльності, можливість реалізації своїх здібностей, людського «капіталу» на користь собі та суспільству.

З розвитком ринкової економіки нетипові форми зайнятості витісняють стандартну зайнятість. Якщо колись вони були добровільними, то нині стали вимушеними через загострення проблем зайнятості у світовій економіці в умовах НТР.

Усього нетиповими формами зайнятості охоплено від 15 до 35 % економічно активного населення розвинених країн. Ці форми класифікуються у 3 групи:

– I – робота на себе або створення власної справи (10–30 %);

– II – зайнятість у тіньовій економіці (5–35 %);

– III – нетипові форми трудових контрактів (скорочена зайнятість).

Таблиця 4.1

Види зайнятості

Види зайнятості	Зміст
Стандартна зайнятість	– робота в певного підприємця; – робота в постійному виробничому приміщенні роботодавця; – стандартне трудове навантаження упродовж певного періоду (тиждень, місяць, рік); – укладання трудового договору
Нетипові форми зайнятості (порушення умов стандартної)	– праця на дому; – часткова, тимчасова зайнятість; – випадкова праця за наймом; – праця домогосподарок; – «поділ праці», «робочого часу»

Зайнятість населення реалізується через конкретні форми включення працівника в економічну діяльність (суспільно корисну працю).

Форми зайнятості:

– наймана праця за договором – найпоширеніша форма офіційної зайнятості (65–90 % працездатного населення);

– обрані на посади (громадська робота);

– зайняті підготовкою і перепідготовкою;

– зайняті вихованням дітей, доглядом престарілих тощо;

– тимчасова зайнятість за власним бажанням:

а) на певний час;

б) сезонна праця;

в) через посередництво спецфірм (від 5–15 до 20–32 % у різних країнах);

– надомна зайнятість (особливо в Японії, Італії);

– самозайнятість (6–28 %), крім сільського господарства, або підприємництво – праця, коли робітник має свою власність (7,7–20 %);

– військовослужбовці;

– учні старших класів і студенти денної форми навчання;

– праця у фермерських господарствах і в особистому підсобному господарстві;

– часткова, неповна зайнятість – тимчасове скорочення робочого часу; відпустки за свій рахунок тощо (15–17 %). Вимушене простоювання виробництва або свідоме скорочення робочого часу – визначальна риса перехідної економіки;

– часткова форма нетипової зайнятості переважно жінок (80–90 %);

– нелегальні форми зайнятості.

Міжнародна статистика вирізняє такі *основні категорії зайнятості:*

– I – зайняті за наймом і отримують зарплату;

– II – самозайняті працівники, або підприємці;

– III – неоплачувані працівники сімейних господарств.

Основні показники зайнятості:

– норма активності (На) – відношення кількості зайнятих (Кз) до всього населення (Кн):

$$На = (Кз / Кн) \times 100\ \%;$$

– раціональність використання трудових ресурсів, або працездатного населення, як відношення зайнятих до трудових ресурсів;

– норма зайнятості – процент зайнятих серед представників певної групи (за статтю, професіями, галузями тощо).

На показники зайнятості впливають фактори, що залежать від:

– певного способу й мети виробництва (задоволення потреб; отримання прибутку);

– рівня розвитку продуктивних сил (низький рівень – повна зайнятість; високий – безробіття);

– форми організації виробництва (товарної; планової; змішаної та дії економічних законів);

– соціально-економічного устрою й політики держави (більш ринкової, більш регульованої, більш соціально орієнтованої економіки);

– від динаміки, темпів і типу економічного зростання; від розміру інвестицій в економіку.

Таблиця 4.2

Типи зайнятості

Види зайнятості	Ознаки
Раціональна, або ринкова, «повна» зайнятість	– виникає з розвитком розвиненого товарного виробництва; – метою виробництва є прибуток на основі раціонального використання факторів виробництва (зокрема, й робочої сили); – передбачає існування «природного безробіття», тобто неповну зайнятість; – економічний фактор (мотив) використання робочої сили є панівним – економічна ефективність; – людина має право на працю
Повна (фактично), або соціально раціональна зайнятість (неринкова)	– виникає за панування суспільної власності на засоби виробництва і планомірної форми організації суспільного виробництва; – метою виробництва є задоволення потреб; – відсутність безробіття і повна зайнятість як показник справедливості та соціального захисту людей; – соціально-економічний фактор стає панівним; – людина зобов'язана працювати – держава гарантує робоче місце

Структура зайнятості (кількісна та якісна) залежить від глибини суспільного поділу праці, освітньої та професійно-кваліфікаційної структури, рівня і характеру розвитку продуктивних сил, економічної та соціальної політики держави.

Раціональна структура зайнятості та її еволюція: зростання частки механізованої, автоматизованої, творчої праці та скорочення частки ручної праці; зменшення зайнятості в матеріальному виробництві та зростання зайнятості у сфері послуг; скорочення зайнятості в традиційних галузях (с/г, промисловість тощо) і зростання в нових галузях (радіоелектроніка, телекомунікації тощо); зростання частки кваліфікованої робочої сили та скорочення некваліфікованої за підвищення її рівня; зростання частки чоловіків і скорочення частки жінок і дітей у складі сукупної робочої сили.

Специфіка зайнятості у країнах з перехідною економікою: абсолютне падіння, зростання безробіття, особливо прихованого; консервація неповної зайнятості з економічних причин; поширення неофіційної зайнятості та нетипових форм зайнятості.

Зайнятість і безробіття – два боки розвиненої ринкової економіки, наслідок взаємодії об'єктивних економічних законів, раціонального використання робочої сили капіталом.

Сутність поняття «безробіття»: 1) стан частки трудових ресурсів, яка не має можливості для існування і відтворення робочої сили завдяки праці; 2) економічний стан, за якого ті, хто бажає працювати, не можуть знайти роботу при звичайній зарплаті; стан незайнятості частки трудових ресурсів [1].

Відповідно до причин безробіття розрізняють:

1) природне безробіття – безробіття, яке пов'язане з пошуком роботи, переходом на іншу роботу. Може існувати за наявності робочих місць і небажання працювати;

2) економічне (вимушене) безробіття – людина бажає працювати, шукає роботу, але немає робочих місць; коли працівників звільняють з роботи з економічних причин (скорочення, закриття виробництва, переоснащення тощо). Сукупність природного й економічного безробіття становить фактичне (поточне) безробіття країни [2].

Показники безробіття:

– рівень безробіття (Рб) – обчислюється як відношення офіційно зареєстрованих повністю безробітних (Кб) до кількості працездатного населення (Пр):

$$Рб = (Кб / Пр) \times 100\ \%.$$

Коли норма безробіття перевищує 10 %, то починається масове безробіття;

– тривалість безробіття – показує, скільки часу безробітні позбавлені роботи (місяць, рік). Якщо людина не знаходить роботу понад рік, безробіття вважається довгостроковим і може перейти в застійне (застійну форму безробіття).

Норма безробіття – важливий показник стану економіки та суспільства. У різних країнах коливається від 1,5–2 % до 10–15 %. Якщо фактично норма безробіття в країні перевищує природну, це призводить до негативних економічних і соціальних наслідків.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених чинним законодавством доходів і зареєстровані в Державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні взятися до відповідної роботи.

2. Основні теорії безробіття.

Марксистська теорія безробіття. Дія економічних законів нагромадження капіталу, зростання його органічної будови, економічного закону народонаселення тощо веде до відносного скорочення попиту на робочу силу порівняно з попитом на машини й обладнання – стосовно потреб капіталу в самозростанні:

$$Б \text{ (безробіття)} = f (Н).$$

Кейнсіанська теорія. Зайнятість залежить від сукупної пропозиції, схильності до споживання й обсягу інвестицій, нестачі сукупного попиту на товари завдяки дії «психологічного закону збереження». Безробіття – це закономірність ринкової капіталістичної економіки, а основна причина – психологічний фактор.

Сучасні теорії.

1. Дія природних демографічних законів і абсолютне перенаселення – мальтузіанська теорія.

2. Високий рівень зарплати веде до зростання безробіття і навпаки (ліберальна школа).

3. Розвиток НТП, технологій – «технологічні теорії».

4. Конкуренція на ринку праці, порушення рівноваги між попитом і пропозицією на робочу силу – неокласична теорія.

5. Циклічні коливання виробництва й безробіття як природний прояв саморегулювання ринку.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке робоча сила і за яких умов вона може з'явитися на ринку як товар?

2. Дайте характеристику різним формам зайнятості.

3. Чим визначається вартість робочої сили?

4. У якій формі виражається ціна праці?

5. Наведіть визначення ринку праці. Які його основні функції?

6. Сформулюйте принципи функціонування ринку праці.

7. Взаємодією яких основних чинників визначається функціонування ринку праці?

8. У чому сутність стану рівноваги ринку праці?

9. Які установи надають інформацію про ситуацію на ринку праці?

10. Назвіть особливості функціонування ринку праці.

11. Що собою являє ціна праці?

Термінологічний словник

Суспільна праця – це цілеспрямоване функціонування сукупності окремих індивідуумів, взаємопов'язаних розподілом, обміном, спеціалізацією та кооперацією праці, спрямоване на створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення корисних людині потреб.

Відтворення робочої сили – це безперервне відновлення і підтримка фізичних і розумових здібностей людини, постійне поновлення і підвищення його професійно-кваліфікаційного та освітнього рівня.

Ринок праці – це сукупність соціально-трудових відносин з приводу найму та використання працівників у суспільному виробництві.

Ринок трудових ресурсів – це не тільки сукупність відносин з приводу найму та використання працівників, а й певний історично сформований механізм, що регулює певне коло соціально-трудових відносин, що сприяє встановленню та дотриманню балансу інтересів між трудящими, підприємцями та державою.

Ринок праці (Labour market) – це інститут взаємодії споживачів праці і її постачальників, тобто юридичних або фізичних осіб, з одного боку, і конкретних фізичних осіб, які мають певні фізичні і розумові здібності, професійні знання та навички – з іншого.

Гнучкий ринок праці – це складається сучасна форма функціонування ринку трудових ресурсів, що розуміється як комплекс заходів соціально-економічного, виробничого та юридичного характеру для швидкого пристосування діяльності підприємств до мінливих умов господарювання.

Зайнятість – це певна сукупність соціально-економічних відносин між людьми стосовно забезпечення працездатного населення робочими місцями, формування розподілу і перерозподілу трудових ресурсів з метою його участі в суспільно корисній праці і забезпечення розширеного відтворення робочої сили.

Повна зайнятість – це надання суспільством усьому працездатному населенню можливості займатися суспільно корисною працею, на основі якої здійснюється індивідуальне (у межах сім'ї) та колективне (за участі фірм, компаній, держави) відтворення робочої сили і задоволення всієї сукупності потреб.

Неповна зайнятість – вважається зайнятість менше нормативної тривалості робочого періоду; окремим видом неповної зайнятості є часткова, яка відрізняється своєю добровільністю або вимушеністю.

Ефективна зайнятість – це зайнятість, що здійснюється відповідно до вимог інтенсивного типу відтворення та критеріїв економічної доцільності й соціальної результативності, зорієнтована на скорочення ручної, непрестижної, важкої праці.

Нестандартна зайнятість – зайнятість, яка не має певних стандартів і повної регламентації робочого часу. Це – тимчасова зайнятість, самозайнятість громадян та їхніх сімей, сезонна робота тощо.

Нелегальна зайнятість – явище, що супроводжує тіньову економіку і є складовою тіньової зайнятості, це – сукупність економічних відносин, пов'язаних за участі громадян, фізичних осіб у рамках дозволеної законом економічної діяльності, що здійснюється ними самостійно чи в межах дрібних виробничих одиниць, результати якої за різних причин (основні серед яких – законодавче неврегулювання, висока ступінь бюрократичних перепон з боку

держави) не враховуються офіційною статистикою. В Україні – на рівні 26 %.

Загальна (глобальна) зайнятість – включає участь працездатного населення у виробництві товарів і послуг, у роботі органів державної влади та громадських організацій, службу в збройних силах, навчання у навчальних закладах різних рівнів, ведення домашнього господарства і виховання дітей, догляд за хворими, інвалідами та людьми похилого віку та ін.

Економічна (продуктивна) зайнятість – участь працездатних громадян у суспільному виробництві (виробництві товарів і послуг), яка приносить їм дохід у грошовій чи іншій формах.

Раціональна зайнятість – зайнятість, яка має місце в суспільстві з урахуванням доцільності перерозподілу і використання трудових ресурсів, їхньої статево-вікової та освітньої структури.

Ефективна зайнятість – зайнятість, що має такий рівень і структуру, які в цей момент забезпечують максимальну економічну віддачу від використання кожної одиниці людського ресурсу.

Незадоволена пропозиція – це безробіття або резерв людського ресурсу.

Рівень безробіття (Рб) – обчислюється як відношення офіційно зареєстрованих повністю безробітних (Кб) до кількості працездатного населення (Пр).

Тривалість безробіття – показує, скільки часу безробітні позбавлені роботи (місяць, рік). Якщо людина не знаходить роботу понад рік, безробіття вважається довгостроковим і може перейти в застійне (застійну форму безробіття).

Норма безробіття – важливий показник стану економіки та суспільства. У різних країнах коливається від 1,5–2 % до 10–15 %.

Фрикційне безробіття – тимчасове безробіття, пов'язане з добровільними професіональними, регіональними і віковими переміщеннями працівників (зміна місця роботи, проживання, одержання нової кваліфікації тощо).

Сезонне безробіття – вимушена форма безробіття, спричинена специфічними умовами виробництва в певних галузях (сільське господарство, цукроваріння, риболовство тощо).

Регіональне безробіття виникає в результаті диспропорцій між попитом і пропозицією людського ресурсу на цій території (регіоні).

Соціальний захист – це комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах.

Контрольні тестові завдання

1. Трудові ресурси – це:

а) частина населення, яка володіє фізичним розвитком, інтелектуальними даними, а також знаннями для виробництва матеріальних благ та послуг;

б) частина населення, що бажає працювати, але не має роботи за будь-якими причинами;

в) громадяни, що займаються створенням національного продукту країни;

г) частина населення, що має роботу.

2. Сукупність фізичних та духовних якостей, якими володіє організм і які пускаються нею в хід щоразу, коли вона виробляє будь-які споживчі вартості, – це:

а) трудовий капітал;

б) праця;

в) робоча сила;

г) людський капітал.

3. Згідно з якою із теоретичних моделей ринок праці діє на основі цінової рівноваги, тобто регулятором ринку є ціна робочої сили (заробітна плата), що регулює попит та пропозицію робочої сили:

а) кейнсіанською;

б) класичною;

в) неокласичною;

г) монетаристською.

4. Яку функцію виконує соціально-економічна система зайнятості:

а) економічну – як фактор створення суспільного продукту;

б) дохідну – як засіб одержання трудових доходів;

в) суспільну – як засіб задоволення потреби в праці;

г) усі відповіді правильні.

5. Вкажіть правильне визначення повної зайнятості:

а) достатність робочих місць для всіх добровільно бажаючих працювати;

б) економічно доцільна, вигідна зайнятість;

в) одночасно і економічно, і соціально доцільна зайнятість;

г) правильної відповіді немає.

6. Зайнятість – це:

а) діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб, і така, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формах;

б) діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб;

в) діяльність громадян, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формах;

г) діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих потреб, і така, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формах.

7. Концептуально виділяють такі види зайнятості:

а) ефективну і раціональну;

б) повну і раціональну;

в) повну, ефективну і раціональну;

г) повну, неповну.

8. Ефективна зайнятість:

а) означає створення матеріально-технічних, організаційних, соціально-економічних умов, які б забезпечили можливість працевлаштування працездатного населення;

б) забезпечує баланс між попитом і пропозицією робочої сили, відповідність наявної кількості робочих місць та професійно-кваліфікаційної робочої сили;

в) означає створення матеріально-технічних, організаційних, соціально-економічних умов;

г) забезпечує баланс між попитом і пропозицією робочої сили.

9. Повна зайнятість:

а) означає створення матеріально-технічних, організаційних, соціально-економічних умов, які б забезпечили можливість працевлаштування працездатного населення;

б) має місце в суспільстві з урахуванням доцільного перерозподілу працівників між галузями та регіонами;

в) забезпечує баланс між попитом і пропозицією робочої сили, відповідність наявної кількості робочих місць та професійно-кваліфікаційної робочої сили;

г) означає створення матеріально-технічних, організаційних, соціально-економічних умов.

10. Раціональна зайнятість:

а) означає створення матеріально-технічних, організаційних, соціально-економічних умов, які б забезпечили можливість працевлаштування працездатного населення;

б) означає створення матеріально-технічних, організаційних, соціально-економічних умов, які б забезпечили можливість працевлаштування працездатного населення;

в) має місце в суспільстві з урахуванням доцільного перерозподілу працівників між галузями та регіонами;

г) означає створення матеріально-технічних, організаційних, соціально-економічних умов.

Тема 5. Державне регулювання ринкової економіки. Макроекономічна політика

План

5.1. Об'єктивна необхідність державного регулювання.

5.2. Еволюція ролі держави в економічних теоріях.

5.3. Сутність державного регулювання та концепція «ефективної держави».

5.4. Сутність макроекономічної політики.

Самостійна робота (тези)

5.1. Держава як регулятор національної економіки.

5.1. Об'єктивна необхідність державного регулювання

У найбільш загальному розумінні *державне регулювання економіки* – це регулюючий вплив держави на соціально-економічний розвиток країни. Одночасно державне регулювання потрібно розглядати і як *галузь господарської практики*: це конкретні заходи держави щодо її впливу на всю сукупність соціально-економічних процесів, що відбуваються на макро- і мікрорівні, спрямовані на досягнення цілей державної економічної політики.

Питання про роль держави у системі економічних відносин – одне з ключових у практиці господарського життя. Концепції мінімалізму, централізму, дирижизму щодо ступеня участі держави в економіці активно обговорюються упродовж багатьох років. Ці дебати, за визнанням одного з найбільш відомих фахівців економіки державного сектору Джозефа Е. Стігліца, продовжуються й сьогодні. Незалежно від того, є економіка командно-розподільчою чи ринковою, державне регулювання об'єктивно необхідне для будь-якого уряду.

Історичний погляд на системи державного регулювання, аналіз світового досвіду використання його інститутів дає безліч прикладів поєднання державою інтересів суспільства, колективів, особистості, забезпечення владного регулювання при збереженні саморегулювання та саморозвитку суспільства. Тому оптимізація ролі державного регулювання – завдання актуальне не лише для оцінки минулого, а й для розбудови сучасності.

Історія людської цивілізації не дає прикладів економіки, що була б вільною від держави, хоча ступінь і форми втручання держави в економіку завжди були різними та залежали від певних факторів. Серед основних з них – *тип економічної системи,* що являє собою особливу, певним чином впорядковану систему взаємодії між суб'єктами національної економіки.

Коли розглядати типи економічних систем за ознакою способу (форми) організації і функціонування відносин між суб'єктами економіки, то кожен з них має, заснований на різному співвідношенні держави і ринку свій механізм регулювання економічних відносин між суб'єктами національної економіки (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Характерні риси державного регулювання у різних економічних системах

Тип економічної системи	**Базові принципи організації**	**Характер регулювання**	**Механізм регулювання**
Традиційна	Натуральне господарство	Натуральний обмін	Відсутній
Ринкова	Економічна свобода, вільна конкуренція	Ринковий	Ринкове саморегулювання
Адміністративно-командна	Монополія державної власності, жорстка централізація	Централізовано-директивний	Планово-державний
Змішана	Плюралізм форм власності і господарювання	Змішаний	Система ринкових і державних важелів
Перехідна	Відсутність чіткої стратегії	Неорганізований, стихійний	Безсистемна лібералізація

У ринковій економічній системі, де відносини між суб'єктами господарювання ґрунтуються на принципах економічної свободи, вільної взаємодії попиту і пропозиції, вільному ціноутворенні та конкуренції вони й визначають основні риси механізму регулювання економічних процесів. Для держави найпершим

кроком є створення умов, за яких дії суб'єктів господарювання у вільному ринковому середовищі, ведуть до їхнього власного зміцнення, а відтак – і до зміцнення держави. Тобто завдання держави полягає у становленні дієздатних суб'єктів господарювання та заохоченні їх до легальної прозорої ринкової самоорганізації.

Ринковий тип економічної системи, заснований на ринковому механізмі регулювання економічних процесів, містить багато *переваг*. За висловом А. Сміта, «незрима рука» ринку об'єднує виробників і споживачів у єдину економічну систему, підпорядковує виробництво суспільним потребам у формі платоспроможного попиту. У ринковій економіці, де виробництво і розподіл благ здійснюються на основі використання механізму цін, виробляються саме ті товари, ціна яких перевищує витрати, тобто виробники принаймні у довгостроковій перспективі прагнуть уникнути неефективних виробництв. Іншими словами, в умовах ринку одна з найфундаментальніших проблем суспільства – розподіл обмежених ресурсів, шляхом дії механізму ринкового саморегулювання ресурси спрямовуються на виробництво найбільш потрібних суспільству товарів, вишукуючи при цьому найефективніші його форми.

Однак у реальній дійсності, що далека від ідеальних умов, механізму ринкового саморегулювання присутні певні *недоліки*, що обумовлюють об'єктивну потребу державного регулювання. Внаслідок існування ряду обставин ринковий механізм нездатний без зовнішнього втручання з боку держави подолати перешкоди на шляху до ефективного розподілу ресурсів або доходів, прийнятного з точки зору соціальної справедливості. У таких випадках йдеться про вади, *неспроможність ринку.*

Згідно з положеннями теорії суспільного добробуту ринок вважається неспроможним, якщо за допомогою ринкових механізмів не вдається досягнути оптимального за Парето розподілу ресурсів.

Стосовно причин такої неспроможності, то основними з них є такі.

1. *Неспроможність конкуренції.* Система досконалої конкуренції не завжди забезпечує ефективність ринку. На конкурентних

ринках можуть виникати обставини, що ведуть до відхилення обсягів випуску від рівноважних та ефективних. Існування неповної конкуренції на багатьох ринках призводить до втрат в ефективності порівняно з ситуацією повної конкуренції. Недосконала конкуренція та монополізація ринків у більшості випадків не відповідають інтересам суспільства з економічних і соціальних міркувань. За наявності монопольної влади фірми завищують ціни, на монополізованих ринках втрачаються чисті вигоди для суспільства порівняно з конкурентними ринками, зменшується суспільний добробут, зростає нерівність доходів за рахунок монополістичного прибутку. Крім того, монополії створюють певну політичну небезпеку для суспільства, коли вони здійснюють надмірний тиск на уряд у пошуках пільг та привілеїв.

Усе це є причиною проведення у більшості країн світу *антимонопольної політики*, а саме втручання держави в роботу ринкової системи з метою підтримки конкуренції, а отже, ефективності економіки. Так, у Конституції України (ст. 43) зазначається, що «держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом».

Щодо природних монополій, які існують об'єктивно, то вони можуть підтримуватися державою. Підприємства, які є природними монополістами, можуть бути і у державній, і у приватній, і у комунальній власності. Ефективнішою вважається регульована державою приватна природна монополія, але у кожному конкретному випадку питання вирішується шляхом суспільного вибору. Державне втручання на ринках природних монополій відбувається не через обмеження поведінки в антимонопольному законодавстві, а у вигляді прямого регулювання, коли ставиться завдання послаблення ринкової влади. Найпоширенішим засобом регулювання природних монополій є регулювання цін (тарифів) на товари та послуги монополістів на рівні середньої або граничної вартості.

2. *Недосконалість інформації.* Неповна інформація учасників як щодо цін, так і інших аспектів функціонування ринків, знання про які необхідні всім учасникам для прийняття ефективних рішень, обмежує можливості ефективного використання ресурсів, зумовлює неоптимальну поведінку продавців і покупців, обмежує конкуренцію та заважає укладанню довгострокових угод. *Інформаційна асиметрія* в сучасних умовах є однією з основних причин фінансової кризи окремих суб'єктів господарювання. Прагнення окремих суб'єктів отримати «інформаційну ренту» призводить до витіснення з ринку його чесних учасників тьми, які надають недостовірну інформацію. Держава має ставати на перешкоді асиметричному (нерівномірному) розподілу інформації, необхідної для здійснення ринкових угод.

Приватний ринок також часто не забезпечує учасників необхідною інформацією. Тому тут необхідна певна підтримка з боку державної влади у вигляді законодавства про захист прав споживачів, фінансування інституцій щодо поліпшення окремої інформації (бюро погоди) та інше.

3. *Зовнішні ефекти (екстерналії).* Вони мають місце, коли на економічний стан суб'єктів господарювання здійснюється позитивний (*позитивні* зовнішні ефекти) чи негативний (*негативні* зовнішні ефекти) вплив у результаті дій інших економічних суб'єктів без відповідної сплати за позитивний вплив або компенсації за заподіяну шкоду.

Завдання держави – усунення небажаних наслідків зовнішніх ефектів та підвищення ефективності функціонування ринкової економіки. Для цього існують різні засоби, а саме:

– встановлення прав власності на ресурси і можливість вільного обміну цими правами;

– колективне або державне надання благ, яким притаманні зовнішні ефекти;

– заборона або встановлення обмежень на викиди речовин, які забруднюють довкілля (адміністративне регулювання);

– запровадження коригуючих податків і субсидій.

Мета використання цих інструментів (за винятком державного надання таких благ) полягає у включенні додаткових суспільних

витрат або додаткової суспільної вигоди від благ із зовнішніми ефектами до приватних (внутрішніх) витрат або, відповідно, до приватних (внутрішніх) вигод економічних суб'єктів. Такі заходи називають *інтерналізацією* зовнішніх ефектів.

Можливість інтерналізації зовнішніх ефектів через встановлення прав власності на ресурси і можливість вільного обміну цими правами пояснюють теоремою Коуза. Згідно з цією теоремою, незалежно від того, кому будуть надані такі права в процесі їхнього вільного обміну, досягається ефективний розподіл ресурсів. За розподілом доходів виграє той, хто перший отримав право на використання ресурсів.

На практиці інтерналізація зовнішніх ефектів на основі переговорів є достатньо складною справою. Фактично зовнішні ефекти виникають через відсутність або недостатньо чітке визначення, чи незадовільне втілення в життя прав власності. У деяких випадках це неможливо здійснити через суто технічні причини. Однак частіше це недоцільне з економічного або соціального погляду. У такому разі надання цих благ бере на себе держава, фінансуючи відповідні витрати за рахунок бюджету.

У сучасній економічній теорії Концепція зовнішніх ефектів розроблена англійським економістом А. Пігу. Податок Пігу є класичним прикладом використання податків для інтерналізації негативних зовнішніх ефектів. Основна його ідея полягає у тому, що економічні суб'єкти, діяльність яких призводить до виникнення зовнішніх витрат, необхідно оподатковувати так, щоб за оптимальним (з народногосподарської точки зору) випуском приватні граничні витрати дорівнювали суспільним. Аналогічний підхід може бути використано й для інтерналізації позитивних зовнішніх ефектів за допомогою субсидій. Інша можливість інтерналізації зовнішніх ефектів ґрунтується на застосуванні штрафних санкцій.

4. *Існування суспільних благ.* В умовах ринкової економіки, крім ринкових (або приватних) благ, є так звані «суспільні», або колективні блага. Вони мають дві характерні ознаки: а) невиключеність – неможливість виключення будь-якого суб'єкта із споживання, незалежно від його участі у фінансуванні відповідних

витрат; б) неконкурентність – відсутність суперництва у споживанні, коли споживання блага одним суб'єктом не перешкоджає споживанню того ж блага іншими.

Розрізняють так звані «чисті» суспільні блага, які поширюються на все населення країни, незалежно від того, хто брав участь у фінансуванні відповідних витрат (оборона, маяк). Проте більшість із суспільних благ є «недосконалими», що пов'язується з таким. По-перше, з різними можливостями використання (через географічне положення, належність до окремої суспільної групи населення (окреме місто, регіон), наявність додаткових приватних товарів (наприклад, можливість користування шосе, автострадою залежить від наявності автомобіля) тощо. По-друге, відсутність суперництва у споживанні суспільного блага може тривати доти, доки не досягнуто межі потужностей. А саме при збільшенні кількості споживачів може зменшуватися «якість» блага. Тобто при наданні таких суспільних благ виникає проблема переобтяження (наприклад, кількість учнів у класі може впливати на якість занять).

Окремою проблемою є регулювання ринків так званих «достойних» і «недостойних» благ. «Достойні» блага – це ті, споживання яких у суспільстві вважається бажаним, незалежно від індивідуальних смаків та уподобань (медичні послуги, зокрема щеплення для запобігання інфекційним захворюванням, середня освіта, безпека руху на транспорті). До споживання «недостойних» благ (алкоголь, тютюн, наркотики) держава може порушувати суверенітет споживача.

У тих випадках, коли за дії ринкових механізмів неможливо забезпечити споживача суспільними товарами, у багатьох країнах надання цих благ приймає на себе уряд (державний сектор). Інколи суспільні блага можуть вироблятися й приватним сектором, але це не завжди ефективно або неможливо чи небажано. Як правило, пропозиція суспільних благ фінансується через бюджет держави, а обсяги їхнього надання визначаються політичним процесом прийняття рішень.

5. *Нестабільність розвитку.* Окремою проблемою є формування механізму протистояння економічній нестабільності, що

обумовлена об'єктивно притаманному економіці циклічному характеру розвитку, який чергує постійні спади та піднесення і не може бути забезпеченим ринковим саморегулюванням, а тому зумовлює необхідність державного регулювання.

6. *Досягнення суспільного добробуту і соціальної справедливості* неможливе без державного втручання. Досягнення більшої міри справедливості в суспільстві нерозривно пов'язане з перерозподілом доходів і потребує від держави різноманітних заходів. Кожне суспільство має визначити для себе критерій, який допоможе зробити вибір щодо розуміння справедливості у суспільстві. В основу розуміння у суспільстві справедливості можуть бути закладені різні підходи. За *утилітариським* підходом суспільний добробут розглядається як сума функцій індивідуальної корисності членів суспільства. Згідно з *роулзівським* підходом (Дж. Роулз – американський філософ) суспільний добробут вимірюється рівнем добробуту найменш забезпеченого члена суспільства. За *егалітарним* підходом найсправедливішим буде розподіл, коли всі блага поділені порівну між усіма індивідами. І, нарешті, *ліберальний (ринковий)* підхід вважає найсправедливішим такий розподіл, якого досягнуто на конкурентному ринку, коли добробут кожного досягається з урахування індивідуальних стартових можливостей і здібностей. Щодо державного регулювання, то, згідно з останнім підходом, найкращим для суспільства є фактично досягнуті оптимальні за Парето варіанти, в той час, коли інші підходи вимагають втручання держави для досягнення найсправедливішого стану суспільства.

Обраному підходу повинна відповідати певна державна політика, яка дозволить максимально наблизитися до найбажанішого варіанта розподілу ресурсів і доходів.

В основі механізму регулювання економічних процесів *адміністративно-командної системи* лежить жорстко централізоване, всеохоплююче державне управління соціально-економічним розвитком на основі директивного плану. У плані відображувалися обов'язкові до виконання завдання практично щодо всіх сторін діяльності для всіх ланок організаційної структури економіки. Відповідно до цього формувалася система постачання

ресурсів, що ґрунтувалася на централізованому розподілі виробничих фондів. Така форма організації економіки відзначалася рядом переваг, серед яких висока ступінь концентрації ресурсів для розв'язання тієї чи іншої проблеми, досягнення швидких структурних зрушень, гарантія певного рівня соціального захисту населення та деяких інших. Водночас охарактеризований механізм містить значні *недоліки*, що породжують суттєві проблеми в діяльності окремих економічних суб'єктів, зменшуючи можливості розвитку й ефективності економіки в цілому. Йдеться насамперед про виключення приватної ініціативи, підрив стимулів до високоефективної праці. Пригнічення економічної свободи, конкуренції призводить до корупції, бюрократизму, хабарництва, не стимулює науково-технічний прогрес, а тому закріплює нераціональне ресурсномістке виробництво, низьку якість і вузький асортимент продукції, спричиняє постійний дефіцит товарів і, як наслідок, незадоволений попит у всіх сферах.

Тривала практика господарювання за директивними планами, характерна Радянському Союзу, засвідчила неспроможність адміністративно-командної системи забезпечити збалансований та ефективний розвиток економіки і, відповідно, належний життєвий рівень населення.

Змішана система управління національною економікою базується на використанні ринкових і державних регуляторів. Тут з'являється можливість поєднати гнучкість ринкового саморегулювання, що забезпечує високу економічну ефективність виробництва, його конкурентоспроможність, необхідні для економічного зростання, із забезпеченням соціальної справедливості.

Як правило, в змішаних системах організації економіки основним регулятором економічних процесів виступає ринковий механізм. Держава доповнює ринкові важелі, регулюючи ті сфери і процеси, які ринок виконує недостатньо ефективно або взагалі не має змогу координувати. При цьому в розвинених ринкових країнах широко використовуються й додаткові регулятори, зокрема корпоративне управління та *інститут соціального партнерства,* який ґрунтується на механізмі переговорів, консультацій,

досягнення домовленостей представників загальнодержавних і групових інтересів.

У змішаних системах організації економіки держава і ринок постійно взаємодіють, що й визначає подальший розвиток економічних процесів. Кількість регулятивних функцій, які виконують держава і ринок, може постійно змінюватися залежно від цілого ряду обставин. Стратегія взаємодії ринку і держави вимагає визначення меж і форм державного впливу на процес розвитку ринкових відносин, визначення необхідності і своєчасності здійснення послідовної лібералізації у тій чи іншій галузі з комплексом заходів, здатних компенсувати супутні їй соціальні ущемлення. Тому важливого значення набуває завдання ефективного поєднання ринкових і державних методів регулювання, оптимального співвідношення між ними. Для його розв'язання важливо системно враховувати не лише функції держави як компенсатора вад ринку, але й неспроможність державного регулювання.

Неспроможність державної влади означає її нездатність забезпечити оптимальне розміщення ресурсів, яке виникає внаслідок неспроможностей ринку та невідповідності політики розподілу доходів тим уявленням щодо справедливості, які прийняті в суспільстві. Основними причинами такої неспроможності є (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Основні причини неспроможності ринку і неспроможності державної влади

Неспроможність ринку	**Неспроможність державної влади**
1. Неспроможність конкуренції	1. Асиметрична інформація
2. Недосконалість інформації	2. Недосконалість політичних процесів
3. Зовнішні ефекти (екстерналії)	3. Обмеженість можливостей контролю
4. Існування суспільних благ	4. Нездатність передбачати всі наслідки прийнятих рішень
5. Нестабільність розвитку	
6. Досягнення суспільного добробуту і соціальної справедливості	

Асиметрична інформація – викликана неможливістю вчасного отримання необхідної інформації як через технічні причини, так і через незацікавленість певних груп інтересів у її постачанні.

Недосконалість політичних процесів, зокрема при ухваленні політичних рішень. Це відбувається через ігнорування виборів з боку виборців, пошук окремими політиками власної вигоди, маніпулювання голосами, лобіювання політичних рішень.

Обмеженість можливостей суспільства щодо контролю над владними структурами.

Нездатність державних структур повністю передбачити наслідки прийнятих політичних рішень, особливо віддалених у часі.

Тобто неспроможність ринку ще не означає, що оптимальне розв'язання тієї чи іншої проблеми гарантується в результаті втручання держави чи навпаки. Кожне суспільство робить для себе компромісний вибір між двома групами неспроможностей. Іншими словами, стратегія взаємодії ринку і держави вимагає визначення меж і форм державного впливу на процес розвитку ринкових відносин, визначення необхідності і своєчасності здійснення послідовної лібералізації у тій чи іншій галузі з комплексом заходів, здатних компенсувати супутні їй соціальні ущемлення.

Доречно навести думку лауреата Нобелівської премії 1973 р. В. Леонтьєва, який ще в часи перетворень у радянській економіці періоду горбачовської перебудови наголошував на складності пошуку правильного співвідношення ринку та держави. Він стверджував, що важливо намагатися дійти до наступної комбінації: частину відповідальності за прийняття рішень та їхнє здійснення залишити в руках держави, а частину – в окремих підприємств, колективів [1]. Щодо конкретного інструментарію, то в 1976 р. В. Леонтьєв попереджував, що не можна виправдати практично виключне положення монетарних та фіскальних інструментів державної економічної політики, для утримання економіки на правильному курсі повинні використовуватися й інші засоби. Для підтвердження цих думок автор наводив приклад Японії, де є приватна ініціатива, але й держава відіграє значну роль, впливаючи

на розвиток економіки в кращому напрямі. Ідеальним кінцевим результатом, вважав В. Леонтьєв, було б встановлення змішаних систем європейського типу, за якими ринковий механізм функціонує під строгим контролем держави, а різні суспільні та соціальні служби поглинають більшу частину загального національного доходу. До речі, в 1996 р. В. Леонтьєв підписався під відкритим листом найвидатніших російських та американських економістів про необхідність посилення ролі держави при переході до ринкової економіки.

Через існування різних співвідношень держави і ринку в межах змішаної системи управління виділяються окремі види регулювання. При *економічному лібералізмі* домінують ринкові регулятори, а роль держави зведена до мінімуму. Прикладом такого виду регулювання вважають американську модель державного регулювання економіки. *Економічний дирижизм* передбачає значний вплив держави на соціально-економічний розвиток. Як приклад цього виду регулювання, можна навести японську модель і особливо шведську, де на відміну від централізованого регулювання соціально-економічного розвитку на основі використання переважно економічних методів (яке застосовано в японській моделі) здійснюється управління соціально-економічним розвитком на основі активного втручання держави в процес розподілу і перерозподілу доходів, створення міцної системи соціального захисту на основі ідей рівності та солідарності.

У перехідних економіках на відміну від розвинених механізми ефективного і державного, і ринкового впливу на економічні процеси знаходяться ще в стадії формування. Найголовнішу проблему становить відсутність усталеної системи консолідації інтересів, яка в розвинених країнах існує у вигляді симбіозу промислового, торговельного і фінансового капіталу, розвиненої системи ринків, фінансово-кредитних, бюджетно-податкових та інших відносин, нормативно-правової бази. Відтак основним завданням держави у сфері економічної політики в перехідних економіках є здійснення заходів, які забезпечуватимуть мінімізацію підстав

для конфлікту інтересів при максимумі безпосередньої зацікавленості провідних економічних груп у реалізації запропонованої державою стратегії економічного зростання. При цьому основу регулюючої ролі держави становлять закони розвитку й функціонування ринкової економіки. Держава не повинна діяти поза межами цих законів, інакше вона підриватиме основи ринкової економіки. Хоча це жодною мірою не означає підпорядкованості державного регулювання процесам ринкової самоорганізації. Йдеться про поєднання загальних закономірностей ринкового розвитку, цінностей економічної лібералізації з інтересами суспільства, завданнями підвищення ефективності суспільного відтворення, зростання добробуту населення.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Леонтьев В. В. Экономические эссе: Теория, исследования, факты и политика / В. В. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1990. – С. 15–17.

5.2. Еволюція ролі держави в економічних теоріях

Світовий досвід розвитку економіки засвідчує, що однією з його визначальних рис було постійне чергування періодів посилення то ринкового, то державного регулювання. Для наукового обґрунтування цих процесів на практиці використовувалися різні теорії макроекономічного регулювання (табл. 5.3).

У XVII–XVIII стст. провідною була ідея *меркантилістів* про активну роль держави у справі накопичення золота, сприяння експорту та стримання імпорту. Зокрема, державою вперше були використані тарифи, мито для обмеження ввезень у країну. Прихильники школи меркантилістів вважали, що для розвитку промисловості й торгівлі та взагалі сприяння загальному добробуту необхідні активні дії уряду. Така політика проводилася у Франції та Німеччині, а також у Росії. Активна участь держави в економіці забезпечила багатьом державам економічне процвітання.

Таблиця 5.3

Основні теорії макроекономічного регулювання

Назва теорії	Період	Представники	Основні положення
Меркантилізм	XV–XVII стст.	А. Монкретьєн, Е. Міссельден, Т. Ман, Дж. Чайлд	Активна роль держави у розвитку економіки, зокрема міжнародної торгівлі
Класична теорія (фізіократи, англійська (промислова) школа	XVIII – початок XIX ст.	Ф. Кене, А. Р. Ж. Тюрго, А. Сміт, Д. Рікардо, С. Сісмонді, Ж. Б. Сей	Обмежене втручання держави в економіку
Кейнсіанство	XIX ст. – до кінця 70-х рр. XX ст.	Дж. М. Кейнс, Д. Д'ю	Активна державна політика, спрямована на стимулювання сукупного попиту
Монетаризм	70–90-ті рр. XX ст.	М. Фрідмен, Ф. Кейген, К. Бруннер	Обмежене втручання держави в економіку, активізація політики регулювання грошового обігу
Неокласичний напрям (теорія раціональних очікувань, неокласичний синтез)	80–90-ті рр. XX ст.	А. Маршалл, Дж. С. Мілль, А. Пігу, Ф. Хайєк, Р. Лукас, Дж. Тобін, Т. Серджент, Д. Мут	Мінімальне втручання держави через існування в розвиненій ринковій економіці тенденції до рівноваги та стабільності завдяки конкуренції
Неокейнсіанський напрям	Друга половина 60-х рр. XX ст.	Р. Клауер, Р. Берроу, Г. Гросманн, П. Девідсон	Активне втручання держави в економіку внаслідок збереження в ринковій економіці корінних причин, здатних викликати нестабільність та неефективне використання ресурсів
Неоліберальний напрям («економіка пропозиції»)	50-ті рр. XX ст.	В. Ойкен, А. Лаффер, М. Фельдстайн, Р. Манделла, П. Робертс	Усунення державного втручання в економіку, орієнтація на стимулювання пропозиції, формування і захист конкурентного господарського порядку

Водночас у світі існували країни, де держава менше втручалася в економіку, проте їх економічний стан характеризувався високими показниками. Саме в таких країнах найперше сталася промислова революція. Це Англія, Шотландія, Бельгія та Швейцарія. Виявлення причин таких розбіжностей стало поштовхом для відповідних досліджень. Адам Сміт у своїй першій праці «Багатство націй» (1776) дійшов висновку, що досягти суспільного добробуту дозволяє прагнення індивідів додержуватися власних інтересів (мотив особистої вигоди). Ці ідеї А. Сміта мали значний вплив на участь держави в економіці. Поступово переважаючою стала думка про обмеження ролі уряду. Вільна конкуренція вважалася найкращим засобом захисту інтересів суспільства.

У класичній теорії виділяються дві основні школи її розвитку: французька, що дістала назву «фізіократи», та англійська або промислова. Основна їхня розбіжність полягала у різному трактуванні сфери і джерел національного багатства, доходів, функції грошей.

Фізіократи (засновником цієї школи є Ф. Кене) вважали, що джерелом багатства є праця у сільському господарстві, тому рекомендували урядам своїх країн розвивати саме цю галузь. Представники *англійської класичної школи* (А. Сміт, Д. Рікардо та ін.) надавали винятково важливого значення зростанню виробництва багатства народів, його розподілу та об'єктивним законам, що ними управляють.

Однак спільним є те, що обидві школи виходили з тези невтручання держави в економіку, категорії «невидимої руки» (invisible hand), концепції так званого «нічного сторожа». Найвизначніші економісти XIX ст. Джон Стюарт Мілль та Насо старший оприлюднили доктрину, відому як «laissez-faire» – «дозволяйте робити (чого хочуть), яка не визнавала втручання уряду у справи приватного сектору. Урядові відводилася роль, що обмежувалася виконанням в основному фіскальних та емісійних функцій. Починаючи з 20-х років XX ст. розвиваються ідеї мінімалістської держави. Спираючись на традиційні положення неокласичної ринкової концепції, її представники (Л. Мізес, Ф. Хайєк,

М. Фрідмен) неухильно висловлювали думку про неефективність державного втручання в економіку.

Однак у 30-х роках XX ст. ринкові невдачі періоду Великої депресії, глибока і затяжна криза не змогли бути подолані ринковою системою, що згідно з класичними уявленнями мало відбутися автоматично, внаслідок притаманних їй саморегулюючих механізмів. Способи виходу з депресії запропонувала нова економічна теорія – *кейнсіанство*, засновником якої був Джон Мейнард Кейнс. Кейнсіанство панувало в економічній теорії та практиці господарського регулювання упродовж багатьох десятиліть минулого століття, аж до кінця 70-х років.

Провідні положення кейнсіанської теорії – це необхідність активного втручання держави в економіку, здійснення антикризового регулювання, управління сукупним попитом, а також соціальною політикою. «Держава, – писав Дж. Кейнс, – повинна здійснювати свій керівний вплив на схильність до споживання частково шляхом відповідної системи податків, частково шляхом фіксації норми проценту і частково, можливо, ще й іншими способами» [1]. Тобто основними засобами й інструментами державного впливу було визнано стимулювання сукупного попиту шляхом заохочення інвестиційної діяльності через зменшення рівня облікової ставки кредиту, розширення державних закупок, підвищення рівня зайнятості як фактора зростання доходів населення, проведення раціональної фіскальної політики та ін. Для підвищення сукупного попиту, який згідно з кейнсіанською теорією обумовлює рівень виробництва та, відповідно, рівень безробіття, уряд повинен збільшити видатки, інвестиції та зменшити податки для зростання купівельної спроможності. При досягненні досить високого рівня сукупного попиту та загрозливих масштабів інфляції потрібно, навпаки, вдатися до «фіскальної рестрикції», скоротити видатки або зменшити доходи. Ці погляди багато в чому визначали розвиток і напрями економічної думки того часу. Наприклад, американський економіст Д. Д'ю стверджував, що в «сучасному суспільстві податки функціонують швидше як регулятори, ніж дохідний захід» [2].

Згідно з поглядами Кейнса зниження податків на прибуток, безперервне розширення урядових видатків, незважаючи на зростання бюджетного дефіциту, а також прийняття інших рішень, пов'язаних з регулюванням капіталістичної економіки, здатні забезпечити високу ділову активність і зайнятість населення.

Концепція регульованого і планового капіталізму була підхоплена рядом реформаторів-теоретиків, які стверджували, що держава повинна забезпечувати і гарантувати стійке економічне зростання шляхом підтримки в своїх рішеннях рівноваги попиту і пропозиції.

Економічна політика, в основу якої були покладені ідеї Кейнса, багато в чому сприяла виходу із кризи багатьох країн. Зокрема, для подолання депресії 30-х років уряд США інтереси приватного підприємництва значною мірою підкорив громадським і національним інтересам. У США жорстка регулююча державна політика виявилася у встановленні після Великої депресії нових регулятивних норм, а саме заборони банкам купівлі акцій промислових і комерційних компаній, сплати процентів за депозитами до запитання, інвестиційного кредитування. Для посилення державного контролю були утворені Федеральна корпорація страхування депозитів, Комісія з цінних паперів, спеціалізовані державні банківські установи. Розробка і реалізація ряду програм у 60-х роках, коли президент Ліндон Б. Джонсон оголосив «війну з бідністю», наслідування принципів кейнсіанства в економічній політиці дозволили досягти США високого рівня розвитку.

Кейнсіанська концепція переважала в повоєнний період у розвинених країнах Європи. В окремих європейських країнах під впливом різних за часом кризових подій мала місце пряма націоналізація великих комерційних банків. Можна також додати, що в Японії і сьогодні простежується кейнсіанський підхід до управління економікою.

Але незважаючи на успіхи кейнсіанської політики, вже в 30-ті роки поступово почало відбуватися її критичне переосмислення. Зокрема, при врученні Нобелівської премії з економіки у 1974 р. Фрідріху фон Хайєку були відзначені його погляди проти будь-якого втручання держави в економіку. Він пропагандував переваги

механізму вільного ринку. Характеризуючи переваги конкурентного ринку, він вважав, що конкуренція – це «ефективний спосіб спрямування невідомих ресурсів на невідомі цілі» [3]. Тобто йдеться про розподіл тих ресурсів, які раніше не могли бути враховані на цілі, що не могли бути виявлені.

В умовах стагнації 70-х років відбувся особливо активний перегляд здійснених кроків з реалізації кейнсіанської політики. Економічна думка повернула в бік консерватизму: її основою стали положення про необхідність максимального скорочення прямого державного втручання й економіку та підвищення ролі ринкових регуляторів. Виникли теорії неокласичного, неоліберального, неоконсервативного напрямів. Усі вони хоча і визнають необхідність державного втручання в економічне життя суспільства, однак зводять його до мінімуму та віддають перевагу непрямим методам державного впливу. Дж. Мід, який побудував неокласичну модель, вважав державу дестабілізуючим фактором з безмежним зростанням її витрат.

У неокласичній теорії отримала широке розповсюдження насамперед економічна школа – монетаризм, яка диктує відмову від втручання держави в економіку, віддаючи перевагу серед непрямих методів державного впливу регулюванню грошового обігу. Передбачається контроль за темпами зростання пропозиції грошей, який має відповідати темпам реального економічного зростання й очікуваної інфляції. Найбільш впливовою ця теорія стала у 80–90-ті рр. XX століття. На думку монетаристів, система вільного ринку забезпечує на основі конкуренції макроекономічну стабільність, якщо держава не втручається в економіку, а збільшення грошової маси помірне і становить лише 3–5 % на рік. Збільшення грошової маси понад 5 % здатне спричинити підвищення цін. Збільшення грошової маси, що випереджає збільшення обсягів виробництва, може викликати довготривалу інфляцію.

Для зміцнення економічної стабільності монетаристи радять проводити довгострокову політику помірного нарощування обсягів грошової маси стабільними темпами, незалежно від коливань сукупного попиту.

У науковій літературі існують *два концептуальних підходи* щодо суті та напрямів монетарної політики. Перший – визначальним фактором стабілізації цін, збалансованості бюджету, попиту і пропозиції в цілому визнає грошову масу. Жорстке регулювання грошової маси та встановлення високого рівня облікової ставки і процентних ставок за кредитами комерційних банків лежать в основі такої обмежувальної версії монетарної політики. Другий підхід базується на більш вільному і цілеспрямованому розширенні пропозиції грошей, оскільки гроші та кредит є активними факторами стимулювання господарського обороту, поповнення оборотних коштів підприємств та організацій. Вважається, що звуження грошової маси призводить до стагнації всього платіжного обороту.

У США упродовж кількох десятиріч велася дискусія, який грошовий параметр повинен бути чітко контрольованим – процентна ставка чи темпи приросту грошової маси. Тривалий час переважала концепція впливу на ставку процента. І це визначало всю грошово-кредитну політику США. Однак з 80-х років XX ст. пріоритетним стало регулювання грошової маси. Хоча в окремих розвинених країнах, наприклад у Великобританії, й досі зберігається управління грошовою масою за допомогою ставки процента.

До теорій, які зводять до мінімуму державне втручання, належать також теорії «економіки пропозицій» та «раціональних очікувань».

Теорія «економіки пропозиції» (М. Фелдстайн, А. Лаффер) належить до неоліберального напряму і на відміну від неокейсіанства диктує необхідність стимулювання не стільки сукупного попиту, скільки сукупної пропозиції. На думку прихильників цієї теорії, політика держави повинна обмежуватися стимулюванням підприємницької діяльності та зростанням сукупної пропозиції завдяки лібералізації ринку, розвитку конкуренції та зменшенню податків. Надання пільг, передусім податкових, сприяє не лише підвищенню сукупної пропозицій, але й збільшенню податкових надходжень до бюджету. Стосовно доказу останнього особливого розповсюдження набула крива А. Лаффера, що пояснювала залежність між податковими надходженнями та податковими ставками.

Згідно з цією кривою податкові надходження зростають лише до певного рівня податкових ставок, у подальшому їхнє підвищення призводить до зменшення таких надходжень.

Неокласична теорія «раціональних очікувань» (Р. Лукас, Т. Серджент, Д. Мут) стверджує, що заходи держави зі стабілізації економіки є неефективними. Це обумовлене тим, що суб'єкти господарювання (підприємці, споживачі, наймані робітники), оцінюючи всю інформацію про об'єкти, які являють для них грошовий інтерес, розуміючи можливі наслідки економічної політки держави, ведуть себе раціонально: приймають оптимальні (найкращі для них) рішення, тобто ті, які максимізують їхній добробут.

На думку неокласиків, для забезпечення сталого зростання потрібна не компенсаційна діяльність держави з її інфляційними витратами, а усталеність грошової системи, кредитно-грошової політики центрального банку, що забезпечить автоматичність механізму перерозподілу доходів і заощаджень, який підтримає необхідну зайнятість ресурсів і стале економічне зростання. Своєю теоретичною концепцією неокласики намагаються довести, що держава з її схильністю до зростання бюджетних витрат є дестабілізуючим чинником, а політика державного втручання неефективна.

Водночас модернізаційні проекти, що відбулися у XX столітті в ряді країн, показали хибність твердження прихильників неоліберальних теорій про те, що держава становить основну перешкоду на шляху ринкового економічного успіху. Саме неординарна дієздатність державних інститутів, а не тільки ринкові сили, створила «економічне чудо» в Японії, Китаї, Південній Кореї, інших країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Зокрема, в Китаї, який на відміну «шокової терапії» реалізації ринкових перетворень здійснив поступову реструктуризацію та лібералізацію економіки, отримано високі темпи розвитку.

Економічна школа, що має назву *«неокласичний синтез»*, поєднує переваги неокейнсіанства і неолібералізму. Ця школа стала теоретичною основою змішаної системи регулювання ринкової економіки, яка сьогодні існує практично. Важливого значення

тут набуває раціональне поєднання ринкових і державних методів регулювання. Прихильники створення змішаної економіки, зокрема лауреати Нобелівської премії у 1972 р. К. Ерроу та у 1980 р. Л. Клєйн, припускали навіть теоретичну можливість існування ринкового соціалізму, який розумівся ними як особливий тип ринкової системи, заснованої на поєднанні приватної і державної власності, що повністю відкидалося консервативними економістами.

Близьким до неокласичного синтезу вважають *соціально-інституціональний напрям*, згідно з яким формування економічних відносин відбувається під дією (крім економічних) ряду інших факторів: соціально-політичних, психологічних, а також інститутів-корпорацій, держави, профспілок тощо.

Таким чином, можна стверджувати, що конкретне наповнення системи державного регулювання економіки має історичний характер. Воно нерозривно пов'язано з існуванням держави, її функціонуванням та відповідає характеру і меті певної історичної епохи. Кожен із охарактеризованих варіантів співвідношення держави і ринку, маючи позитивні та негативні риси, тією чи іншою мірою знайшов практичне застосування, бо раціональне співвідношення ринку і держави ніколи не було сталим у жодній країні. Воно формувалося під впливом багатьох умов, які повинні були забезпечити розвиток економіки та задоволення суспільних потреб.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Кейнс Д. М. Общая теория занятости, процента и денег / Д. М. Кейнс; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1978. – С. 156.

2. Федосов В. М. Налоги в экономике современного капитализма (на примере ФРГ) / В. М. Федосов. – К. : Вища школа, 1997. – С. 71.

3. История экономических учений: (современный этап) : учебник / под общ. ред. А. Г. Худокормова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – С. 64.

5.3. Сутність державного регулювання та концепція «ефективної держави»

При визначенні сутності поняття «державне регулювання» важливо враховувати його багатоаспектний зміст. Інколи визначення цього терміна обмежують лише вибором можливого ступеня чи варіанта впливу держави на економіку. У такому випадку зміст цього поняття звужується та не розкривається повністю його сутність. Системне уявлення про державне регулювання економіки вимагає послідовного пізнання усіх етапів, що формують сутність такого регулювання (табл. 5.4).

Для характеристики можливостей та оцінки ефективності впливу держави на економіку важливо зрозуміти зміст та трансформацію ролі держави виходячи з її місця, в першу чергу, в системі суспільних відносин.

Видатний представник німецької класичної філософії Г. Гегель (1770–1831) розглядав державу як сутність, влада якої перевершує все, що можна було б їй надати. Вона наділена волею, яку виявляє через державні дії (наприклад, ухвала законодавчих актів, запровадження особливого стану тощо), має розум, завдяки якому переконує чи відраджує (через конституційний процес) робити ті чи інші дії. Нарешті, вона має право (стосовно своїх громадян та інших держав) і обов'язки щодо забезпечення нормальних умов життєдіяльності своїх громадян. Державу, як її розумів Гегель, слід розглядати не лише як засіб, але й як мету. Її права потребують особливої поваги й шани, і до них треба підходити з тими безособистісними установками, які застосовуємо до явищ, які мають природу цілей у самих собі.

Провідне завдання держави полягає у поєднанні інтересів суспільства, колективів та особи, забезпеченні владного регулювання зі збереження саморегулювання та саморозвитку суспільства.

Тобто розвиток країни у кінцевому підсумку визначається співвідношенням:

1) держави як особливої, універсальної організації, що має публічну владу та спеціалізований апарат регулювання суспільних відносин;

2) суспільства, яке у вузькому розумінні можна представити як сукупність індивідів, які проживають на території цієї країни, та різних політичних й інших організацій;

3) економіки.

Таблиця 5.4

Принципова схема послідовності процесу пізнання сутності та механізму державного регулювання

Основні етапи пізнання	Характерні ознаки визначеного етапного поняття
1. Держава	Особлива, універсальна організація, яка має публічну владу та спеціалізований апарат регулювання суспільних відносин з метою поєднання інтересів суспільства, колективів та особи, забезпечення владного регулювання зі збереження саморегулювання та саморозвитку суспільства
2. Функції держави	Впорядкування і вдосконалення суспільних відносин, що відбувається шляхом виконання державою політичних, міжнародних, соціальних та економічних функцій
3. Економічні функції держави	Створення передумов, необхідних для ефективної економічної діяльності суб'єктів ринку
4. Економічна політика	Впорядкована система цілей, заходів і дій, спрямованих на економічні процеси на макро- і мікрорівні
5. Державне регулювання економіки	Вплив держави через її законодавчі і виконавчі органи на хід соціально-економічного розвитку з метою досягнення цілей і пріоритетів державної економічної політики
6. Механізм державного регулювання економіки	Сукупність важелів, інструментів, за допомогою яких держава здійснює економічну політику

Успішний соціально-економічний розвиток країни залежить саме від рівня взаємодії держави, суспільства й економіки. Якщо

домінує держава, пригнічуючи ініціативні сили суспільства, цілковито контролюючи виробничі сили економіки, то виникає *тоталітаризм*. Коли домінує суспільство, держава проявляє слабкість, економічна активність низька, то в країні виникає *анархія*. Якщо в суспільстві домінують інтереси окремих індивідів, а держава не користується авторитетом, це призводить до *дезорганізації*.

Взаємодія держави, економіки і суспільства реалізується таким чином:

– держава регулює та стимулює економіку і сприяє організації суспільства;

– економіка визначає можливості і міць держави та формує економічні інтереси суспільства;

– суспільство «виховує» державу, вказує бізнесу цілі й обмеження його розвитку.

Визнаючи важливість взаємодії держави, економіки і суспільства, водночас слід зазначити специфічні функції та обов'язки держави стосовно суспільства й економіки. Держава – партнер суспільства й економіки, крім того, вона захисник і гарант територіальної цілісності країни і її безпеки. Провідне завдання держави полягає у поєднанні інтересів суспільства, колективів та особи, забезпеченні владного регулювання зі збереження саморегулювання та саморозвитку суспільства. На державу більшою мірою, ніж на суспільство та економіку, покладається завдання виявлення і реалізації інтересів громадян, до того ж не лише тих, які проживають сьогодні, але й майбутніх поколінь.

Виділяють три канали впливу держави на економіку:

– безпосереднє регулювання через законодавчі, адміністративні та перерозподільні види діяльності;

– управління державною власністю, в тому числі держсектором;

– вплив на суспільство і в подальшому на економіку через прямий і опосередкований (непрямий) вплив суспільства на неї.

Наступний етап у розкритті сутності державного регулювання економіки – функції держави. У сучасному суспільстві держава виконує політичні, міжнародні, соціальні та економічні функції, спрямовані на впорядкування і вдосконалення суспільних

відносин. Ці функції постійно розвиваються у тісному взаємозв'язку та у зв'язку із суспільним прогресом. Та незважаючи на тісний взаємозв'язок названих функцій, на думку багатьох економістів, економічні функції посідають одне з найважливіших місць серед інших функцій.

Економічні функції держави полягають у формуванні нею передумов, необхідних для ефективної економічної діяльності суб'єктів ринку та ринкової системи, а саме:

1) створення умов для ефективного функціонування ринкового механізму як найбільш оптимального механізму організації економіки;

2) розв'язання проблем, які не можуть бути вирішені чи вирішуються недостатньо ефективно ринковим механізмом;

3) усунення негативних наслідків ринкових процесів;

4) захист національних інтересів на світовому ринку.

Роль держави в регулюванні економіки визначається створенням умов не лише для функціонування ринку, але й дотримання балансу суспільних інтересів, соціальної стабільності і захисту національних інтересів як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Основне завдання державного управління в економічній сфері – забезпечення зростання матеріального виробництва з метою задоволення зростаючих потреб населення. Автор фундаментального підручника «Економіка» П. Самуельсон вбачає економічну роль держави у виконанні нею трьох основних функцій: забезпечення ефективності економічної системи, її справедливості та стабільності.

Виконання функцій, безпосередньо пов'язаних із діяльністю суб'єктів господарювання, здійснюється державою через відповідну економічну політику, що являє собою впорядковану систему цілей, заходів і дій, спрямованих на економічні процеси на макро- і мікрорівні.

Економічна політика – важливий елемент ринкової системи. Держава прямо чи опосередковано визначає найважливіші параметри ринку, встановлює орієнтири діяльності окремих фірм чи підприємців. Економічна політика повинна сприяти зміцненню фінансів суб'єктів господарювання і домашніх господарств,

накопиченню національного капіталу, підвищенню доступності кредитних ресурсів вітчизняним товаровиробникам. Вона формує загальний економічний простір, встановлює обмеження для суспільно шкідливої діяльності. У кінцевому підсумку досягнення цілей і пріоритетів державної економічної політики, власне, і формує зміст *державного регулювання економіки* – вплив держави через її законодавчі і виконавчі органи на хід соціально-економічного розвитку з метою досягнення цілей і пріоритетів державної економічної політики через відповідний механізм. Такий вплив може обмежувати і навіть придушувати небажані для суспільства види економічної діяльності, такі як виробництво і торгівля наркотиками, зброєю тощо. Одночасно він може бути спрямованим на підтримку окремих форм підприємництва, фермерських господарств, малих форм економічної діяльності, видів благодійної діяльності.

Державне регулювання основною своєю метою ставить захист інтересів держави, суспільства в цілому, соціально незахищених верств населення, зважаючи при цьому на права і свободи особистості. Важливо, щоб в умовах економічної свободи суспільні інтереси не обмежувалися устремліннями та інтересами окремих регіонів, соціальних груп, галузей, монополістів, підприємців, приватних осіб. Державне регулювання спрямовано також на захист інтересів майбутніх поколінь, охорону навколишнього середовища.

Узагальнено до класичного набору *цілей державного регулювання* відносять: економічний розвиток; повну зайнятість; економічну ефективність; стабільний рівень цін; економічну свободу; справедливий розподіл доходів; економічну забезпеченість; збалансованість експорту та імпорту. Та разом з тим у кожній країні, на кожному конкретному історичному етапі цілі державного регулювання коригуються залежно від багатьох чинників: обраної теоретичної концепції розвитку, що визначає економічну політику країни, рівня загального розвитку економіки; місця країни в міжнародному розподілі праці, політичної орієнтації та ін.

Основними завданнями державного регулювання економіки в розвинених країнах є:

– правове забезпечення економічної діяльності, важливою особливістю якого є захист прав власності;

– організація грошового обігу;

– виробництво суспільних товарів та послуг, що покликані задовольняти суспільні потреби (національна безпека, охорона здоров'я, безкоштовна освіта, дороги, комунікації тощо);

– мінімізація трансакційних витрат, а саме витрат на експлуатацію економічної системи;

– антимонопольне регулювання, розвиток конкуренції, підтримка малого та середнього бізнесу;

– контроль за становищем зовнішнього середовища (оптимізація впливу зовнішніх факторів-екстерналій);

– співвідношення доходів підприємців та найманих працівників;

– підтримка оптимального рівня зайнятості населення, тобто мінімізація рівня безробіття;

– проведення регіональної економічної та соціальної політики, що особливо важливо в умовах суттєвої нерівномірності розвитку окремих регіонів;

– реалізація національних інтересів економіки на світовому рівні.

Реалізація поставлених завдань здійснюється через відповідний механізм.

Механізм державного регулювання економіки – це сукупність методів, інструментів, за допомогою яких держава здійснює економічну політику в цілому та за її окремими напрямами. Система таких методів та інструментів змінюється залежно від стратегічних цілей розвитку, реальної соціально-економічної ситуації, накопиченого досвіду.

У країнах з централізованою економікою участь держави в управлінні економікою здійснюється в прямій, безпосередній формі шляхом використання директивних планів, жорстких законів, державного розпорядження матеріальними, фінансовими,

природними і навіть трудовими ресурсами, централізованого розподілу основної маси грошових коштів через державний бюджет і фінансові органи.

У країнах з ринковою економікою державне регулювання економіки носить переважно опосередкований характер і здійснюється шляхом законодавчих обмежень, податкової системи, обов'язкових платежів і нарахувань, державних інвестицій, субсидій, пільг, кредитування, здійснення державних соціальних та економічних програм.

Державне регулювання економіки на рівні фірм, корпорацій, окремих підприємств здійснюється за допомогою таких методів:

– формування державної політики регулювання ціноутворення;

– формування системи державних замовлень на випуск товарів;

– контроль ефективності приватизації державної власності;

– формування державної фінансової, кредитної, податкової і митної політики та контроль за її реалізацією на рівні організації;

– сертифікація товарів і послуг;

– регулювання зарплати на державних підприємствах і установах;

– надання субсидій, пільгових кредитів, квот та інших пільг;

– державна підтримка інноваційної діяльності організацій, збуту продукції на зовнішніх ринках, формування спільних підприємств, лізингових фірм, холдингових структур та ін.

Основна відмінність державного управління в централізованій і ринковій економіках полягає в тому, що в першому випадку органи державної влади пристосовують економіку до своїх політичних та економічних інтересів, ідеологічних доктрин, а в другому – управління переважаючою мірою будується згідно зі змістом ринкових відносин, законами ринку. Цим визначається зміст державного регулювання економікою.

5.4. Сутність макроекономічної політики

У сучасних умовах сформувалося декілька напрямів макроекономічної політики, основні з яких фіскальна і монетарна. Провідником кожної з них у розвинених країнах виступають різні управлінські структури. Так, у США монетарну політику здійснює Федеральна резервна система, по суті, центральний банк країни, а фіскальну політику – Конгрес. В Україні, відповідно, монетарну політику розробляє і реалізує Національний банк України, а фіскальну – Верховна Рада України як вищий законодавчий орган. Об'єктами регулювання при проведенні монетарної політики виступають основним чином величина грошової маси і ставка відсотка, а для фіскальної політики – величина податків і обсяг урядових витрат.

Теоретичні спори між різними школами макроекономіки ведуться з урахуванням цих обставин не тільки з питання про допустимість державного втручання в перебіг економічних процесів, але і з приводу порівняльної оцінки результативності фіскальної і монетарної політики в розв'язанні тих або інших конкретних проблем, а також стосовно проблеми поєднання фіскальної і монетарної політики. У такій площині питання, по суті, зводиться до того, який набір монетарних і фіскальних заходів є оптимальним для розв'язання проблеми відновлення рівноваги в цій конкретній ситуації? Саме набір відповідних заходів у часі утворює стабілізаційну політику, мета якої – зменшення коливань ділового циклу. Усе мистецтво такої політики зводиться до визначення тривалості здійснення тих або інших заходів і за можливості точного дозування їхнього впливу на сукупний попит і сукупну пропозицію. Такі задачі легше поставити, ніж вирішити, тому що відповідність цілей і результатів політики ніколи не гарантована.

У зв'язку з цим самостійною теоретичною проблемою стає оцінка міри повноти врахування всіх обставин, які можуть вплинути на реалізацію тієї або іншої міри саме в тому напрямі, в якому ця реалізація намічена. З цією проблемою тісно пов'язана і проблема ціни помилок у проведенні стабілізаційної політики, оскільки в реальному житті, наприклад, заходи, що мають на меті

пом'якшення коливань циклу, насправді можуть призвести до їхнього посилення.

Розглянути, наприклад, проблему співвідношення пріоритетів боротьби з інфляцією і боротьби з безробіттям. Залежно від того, за яким обраним пріоритетом – зменшення інфляції або зниження безробіття, формується відповідний набір економічних заходів уряду. Важливо підкреслити, що на вибір варіанта дій впливає не тільки об'єктивне положення справ, але також (в умовах реальної багатопартійності та інших політичних чинників) і кон'юнктурні міркування, пов'язані з тим, скільки часу до чергових виборів залишається у правлячої політичної партії і чи існує нагальна необхідність у проведенні такої політики, яка створить видимість успіху саме в період, що залишився до виборів, хоч би і ціною неминучого погіршення економічної ситуації одразу після них.

З урахуванням таких обставин у макроекономічній теорії сформувався досить цікавий розділ під назвою «Теорія політичного ділового циклу».

З кожної проблеми економічної політики існує цілий спектр точок зору, що представляють різні школи макроекономічної думки, які розрізняються за своїми теоретичними підходами. Так, рекомендації монетаристів у сфері антиінфляційної політики ґрунтуються на їхньому трактуванні провідної ролі підтримки темпів зростання грошової маси в забезпеченні економічного зростання. Прихильники ж активного державного втручання в економіку (їх називають активістами), навпаки, вважаючи, що між темпами зростання грошової маси і темпами економічного зростання в короткостроковому плані немає жорсткого зв'язку, зазначають, що сама по собі підтримка постійних темпів зростання грошової маси не є гарантією забезпечення необхідних темпів економічного зростання. Тому, на їхню думку, необхідне застосування й інших заходів із стимулювання попиту, наприклад, зменшення оподаткування в періоди спаду.

Неокласики, заперечуючи активістам у їхньому схвальному відношенні до ідеї державного втручання в економічні-процеси, в своїх висновках щодо принципів економічної політики не дотримуються суворо поглядів монетаристів, а відстоюють свою версію

трактування ефективності державного втручання в економіку. Виходячи з концепції раціональних очікувань неокласики вважають, що активна політика не має гарантованих шансів на успіх, тому що дійсна реакція людей і фірм на політику уряду може не співпасти з тією, на яку уряд розраховує, бо ця реакція багато в чому залежить від того, що насправді думають про цілі урядової політики ті, до яких вона звернена. Незважаючи на відмінності концептуальних засад різних шкіл макроекономіки, в окремих питаннях відмічається подібне тлумачення взаємозв'язків між економічними процесами. Так, і неокласики, спираючись на реальний факт повільної реакції заробітної плати на зміну цін, пропонують цілком обґрунтовані заходи щодо проведення стабілізаційної політики, і неокейнсіанці, відходячи від традиційного кейнсіанства, загалом розділяють такий підхід.

Теорія економічної політики в сучасних умовах не вичерпується обґрунтуванням заходів монетарного і фіскального характеру. Вона торкається також аналізу проблем, що породжуються самим фактом державного втручання в економічне життя. Доки не мало місця широкомасштабне втручання держави в господарські процеси, не було і пов'язаних з ним специфічних проблем. Серед них першорядне значення має проблема бюджетного дефіциту і державного боргу. На початковій стадії формування кейнсіанської моделі, коли методи стимулювання попиту з боку держави своїм супутнім результатом мали виникнення бюджетного дефіциту і поступове збільшення сукупного державного боргу, це не мало явних негативних наслідків для економічного зростання і грошового обігу.

Однак у сучасних умовах, коли величина державного боргу стала порівнянною з розмірами валового національного продукту і сума щорічних виплат одних тільки відсотків за боргом займає одне із провідних місць у витратній частині бюджету, це не може не справляти впливу, переважно негативного, на стабільність грошового обігу і можливості держави впливати на здійснення стабілізаційної політики. Сам дефіцит бюджету перетворюється в могутній інфляційний чинник, і розробка заходів стабілізаційного характеру в обов'язковому порядку повинна передбачати

проведення традиційних заходів щодо розв'язання трьох основних макроекономічних проблем (зростання, зайнятість, інфляція) у зв'язку з одночасним розв'язанням четвертої проблеми – збалансованості держбюджету і підтримки оптимальної величини державного боргу. З цих проблем у макроекономічній теорії відсутня єдність думок і йдуть тривалі та цікаві дискусії.

Потрібно зазначити важливість ще однієї макроекономічної проблеми, значення якої в сучасних умовах неухильно зростає. Будь-який тип стабілізаційної політики, що проводиться урядом окремої країни, не зможе надати бажаних результатів, якщо тільки у відповідних заходах не враховується дія зовнішньоекономічних чинників. Економіка будь-якої країни в сучасних умовах носить відкритий характер, певна частина її ВНП створюється або реалізується за кордоном. І якщо теоретичні макроекономічні моделі не враховують цієї обставини, то практична їхня застосованість може виявитися нульовою, оскільки всі стабілізаційні заходи можуть не дати очікуваного результату саме через те, що в них не врахований вплив зовнішньоекономічних чинників. У макроекономічній теорії ця проблема отримала назву «проблема рівноваги платіжного балансу». Відповідно, потрібно виділити такий відносно самостійний різновид економічної політики, як зовнішньоекономічна політика. Тому потрібно говорити вже не про три, а про п'ять ключових мікроекономічних проблем.

Говорячи про різновиди економічної політики, досі йшлося про таку їхню форму, як стабілізаційна політика. До неї держава вдається, коли економіка стикається з непередбаченими труднощами, і потрібне вживання термінових заходів, розрахованих на короткострокову перспективу. З припиненням впливу несприятливих чинників відпадає і необхідність застосування відповідних заходів. Водночас усі різновиди економічної політики і передусім такі, як фіскальна і монетарна, застосовуються і для вирішення довгострокових завдань, підтримки рівноваги в економіці поза прямим зв'язком з поточними економічними негараздами. У цій якості вони утворюють структурну політику.

Звичайно, структурна політика проводиться як один з елементів довгострокової політики економічного зростання, коли

характер завдань, що вирішуються, такий, що потрібний більш тривалий час для досягнення відповідних цілей. Іноді у зв'язку з цим говорять про промислову політику, маючи на увазі, що промисловість становить основу структури економіки будь-якої розвиненої країни. У рамках такої структурної політики особливо виділяють науково-технічну та інвестиційну політику.

Існування необхідності проведення довгострокових за своєю природою заходів економічної політики багато в чому зумовлене існуванням так званих великих циклів економічної кон'юнктури, пов'язаних із закономірностями науково-технічного прогресу, а не з поточними коливаннями сукупного попиту і пропозицій. Окремий випадок структурної політики – перехідний період до ринку, який переживає Україна. Основна мета цього періоду – перехід від командної моделі економіки до ринкової, коли необхідно повністю перебудувати застарілу структуру економіки як з точки зору галузевого підходу, так і з позицій реформування відносин власності, з урахуванням особливо обтяжуючої ролі розпаду СРСР саме для економічної системи України. Відповідно до ситуації другої половини 90-х років можна говорити про необхідність одночасного розв'язання довгострокових економічних проблем структурного порядку і поточних проблем циклічного спаду, що ставить перед економічною політикою особливо складні завдання.

У кінцевому підсумку потрібно відмітити ще один різновид економічної політики – соціальну. Її також не можна звести до вирішення одного із завдань стабілізаційної політики, незважаючи на те, що у ході подолання економічних спадів як одне з найважливіших завдань ставиться зниження рівня безробіття – типова соціальна проблема. У сучасних умовах соціальна політика в розвинених країнах вийшла за рамки розв'язання таких суто кон'юнктурних проблем. У поле її реалізації потрапили такі проблеми, як соціальне забезпечення, розвиток суспільних систем освіти, охорони здоров'я, культури та інших сфер діяльності, які охоплюють розвиток людини. У виділенні соціальної політики в особливу галузь економічної політики знаходить відображення безперечний факт соціалізації економічного життя в сучасних

умовах. На жаль, в Україні необхідність проведення саме такої сильної соціальної політики не усвідомлюється належною мірою.

Отже, розглянувши основні проблеми макроекономіки, потрібно врахувати, що підхід, застосований при викладенні відповідних теоретичних проблем, спирається на аналіз досвіду макроекономічного регулювання в розвиненій ринковій економіці. У командно-адміністративній системі також проводилася певна макроекономічна політика, однак її цілі і механізми здійснення спиралися на абсолютно інші принципи. В умовах руйнування командної системи управління і становлення ринкового господарства неминуче міняється і зміст макроекономічної політики.

Зрозуміло, що в готовому і розвиненому вигляді, як це мало місце в сучасних розвинених країнах, макроекономічна політика в умовах перехідного періоду не може мати місця. У перехідній економіці нарівні із загальними рисами, що роблять її схожою на розвинену ринкову економіку, існує також істотна специфіка у прояві ринкових закономірностей, що вимагає особливої ретельності в розробці стабілізаційних заходів. Досвід розвинених країн при проведенні стабілізаційної політики може і повинен бути прийнятий за основу, але при цьому не треба прагнути до його сліпого копіювання. Завжди важливо пам'ятати, що країн із ринковою економікою і державним її регулюванням багато, але високорозвинених серед них набагато менше. Сама по собі макроекономічна теорія є ключем до успішного розв'язання багатьох економічних проблем у будь-якій країні, але вона в принципі не може гарантувати успіх макроекономічної політики, яка використовує ці теоретичні побудови.

Самостійна робота (тести)

5.1. Держава як регулятор національної економіки

Сутність держави розкривається і реалізується в її взаємодії з суспільством. Що і як держава робить для впорядкування та вдосконалення суспільної, колективної та приватної життєдіяльності людей характеризується поняттям «функції держави». Слово

«функція» походить від лат. functio й означає виконання, обов'язок, коло діяльності.

Сучасні держави світу виконують політичну, соціальну, міжнародну та економічну функції [1, с. 8–9].

Серед науковців продовжуються дискусії з приводу обсягу обов'язкового мінімуму функцій держави, його якісних та кількісних параметрів [2, 3]. До мінімального набору функцій держави відносять ті, які ніхто, крім держави, виконати не може. Серед них: функції держави-захисника («нічного сторожа»); макроекономічної стабільності; функція соціального захисту тих верств населення, які не можуть самостійно подбати про себе, – інвалідів, хворих, сиріт тощо. Щодо інших соціальних функцій держави, то і їх перелік, і їх обсяги є предметом гострих дискусій як серед науковців, так і серед політиків [4].

Державне втручання є неминучим і у випадку «провалів ринку», зумовлених неефективною конкуренцією, яка є наслідком розвитку монополістичних тенденцій і зростання диспропорцій, породжених дією приватних сил.

Державі відводиться важлива роль і в подоланні «провалів ринку», зумовлених неповнотою інформації та її нерівномірним розподілом [5]. У країнах з ринковою економікою держава виконує цю функцію, беручи участь у формуванні інформаційної інфраструктури ринку, здійснюючи контроль за якістю товарів і послуг (через стандартизацію та сертифікацію), забезпечуючи правове регулювання суперечок між покупцями і продавцями, пов'язаних з приховуванням важливої інформації від покупців, яке призводить до збитків, або з порушенням гарантії відповідальності виробника [6, с. 22–23].

Такі форми участі держави у подоланні «провалів ринку» є звичайною практикою у країнах з розвинутою ринковою економікою, оскільки вони не порушують дію ринкового механізму.

До обов'язкового мінімуму функцій держави можна віднести і забезпечення розвитку фундаментальної науки, оскільки у сучасному світі досягнуто консенсус відносно недоцільності обмеження доступу до такого суспільного блага. З огляду на це,

результати фундаментальних досліджень підлягають оприлюдненню і безоплатно використовуються в усьому світі, тобто на них не поширюється патентне право. Це означає, що фундаментальна наука не може розвиватися на ринкових засадах, вона повинна фінансуватися державою.

На відміну від фундаментальної науки, послуги галузей охорони здоров'я та освіти у принципі можуть надаватися без участі держави. Інша справа, що держава, визнаючи суспільне значення цих послуг, більшою чи меншою мірою бере на себе їх фінансування. З необхідністю виконання державою цієї функції погоджуються більшість представників різних наукових шкіл, а отже, її можна віднести до класичних функцій держави. Однак питання міри участі держави у фінансуванні охорони здоров'я та освіти є предметом наукових дискусій [7, с. 23].

З розвитком НТП змінюється функція макроекономічної стабільності, яка до обов'язкових функцій сучасної держави включена ще в 20–30 роки XX ст. За кейнсіанською теорією, державна стабілізаційна політика повинна спрямовуватися на стимулювання ефективного попиту й запобігання на цій основі кон'юнктурним коливанням економіки та масовому безробіттю, тоді як, згідно з сучасними теоріями, завданням держави є довгострокове стратегічне регулювання довгих хвиль кон'юнктури, пов'язане з оновленням технологічних систем, а отже, подолання циклічної природи ділової активності за допомогою державного регулювання розвитку технологічного потенціалу господарського життя. При цьому якщо основними інструментами кейнсіанської стабілізаційної політики були податки й державні видатки (державні інвестиції та закупівлі), за допомогою яких держава могла впливати на складові сукупного попиту (споживчі витрати та інвестиції), а також на обсяг грошової маси, то інструментами сучасної політики є державні видатки на розвиток НДДКР, науки та освіти.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Державне регулювання економіки : навч. посібник / С. М. Чистов, А. Є. Никифоров, Т. Ф. Куценко та ін. – К. : КНЕУ, 2000. – 316 с.

До економічних функцій держави автори відносять:

1) емісійну;

2) формування правових засад функціонування економіки;

3) усунення вад ринкового саморегулювання (захист конкуренції, продукування чистих і змішаних суспільних товарів, реагування на можливість виникнення негативних екстерналій, розв'язання проблеми неповноти ринків, формування інформаційної інфраструктури, стабілізаційна політика);

4) перерозподіл доходів;

5) забезпечення людей обов'язковими товарами.

2. Дослідник Є. Ясін вважає, що мінімальний набір функцій держави («ліберальний мінімум») має включати:

– формування законодавства, забезпечення законності та правопорядку, вирішення суперечок на основі законів (суд), примус до виконання законів і судових рішень (функції держави як «нічного сторожа»);

– оборону і безпеку, захист від зовнішніх загроз; забезпечення макроекономічної стабільності (Ясин Е. Государство и экономика на этапе модернизации // Вопросы экономики. 2006. № 4. С. 5).

3. Представники ліберального і неоліберального напрямів економічної науки вважають, що держава може сприяти розвиткові економіки через створення, корекцію і втілення в життя відповідних «правил гри», а не через пряме державне втручання в сам економічний процес. Свої загальні функції держава має виконувати через:

– формування законодавчої бази, адекватної вимогам ринкової економіки; захист прав власності та контрактів;

– створення умов для ефективної конкуренції;

– створення оптимальної податкової системи;

– проведення ефективної грошово-кредитної політики;

– розбудову системи ринків і ринкових інститутів;

– формування інформаційної інфраструктури ринку.

4. Зокрема, функція боротьби з бідністю та проведення політики перерозподілу доходів з метою зниження соціальної нерівності у суспільстві заперечується ідеологами неолібералізму, оскільки обмежує свободу індивіда, ставлячи його в залежність від держави.

5. Розробники концепції інформаційної асиметрії (Дж. Акелроф, М. Спенес, Дж. Стігліц) обґрунтували такі положення:

1) інформація, яка використовується для прийняття економічних рішень, є різноманітною;

2) учасники ринку, як правило, мають різний рівень інформованості про стан ринку, товари, конкурентів;

3) для здійснення ринкової операції учасники повинні обмінюватися сигналами, тобто інформацією, причому ці сигнали можуть передавати як правдиву, так і недостовірну інформацію в розрахунку на отримання односторонньої вигоди за рахунок партнера. (Социально-экономические проблемы информационного общества : монография / под ред. д.э.н. Л. Г. Мельника, к.э.н., доц. М. В. Брюханова. Вып. 2. Сумы : Университетская книга, 2010. С. 205–223).

6. Соколовська А. Економічна функція держави та особливості її виконання в Україні / А. Соколовська // Економіка України. – 2007. – № 3. – С. 21.

7. Щодо освітніх послуг, то найбільшого поширення набула думка про доцільність державного фінансування початкової та середньої освіти, яке має стати фундаментом створення рівних стартових можливостей для дітей з різних сімей. Тим часом підходи до участі держави у фінансуванні вищої освіти є більш різноманітними – від повного перекладання відповідних витрат на плечі індивіда до їх повного державного фінансування. Однак найбільше прихильників отримала модель змішаного фінансування вищої освіти.

Аналогічна модель вважається найбільш прийнятною і у сфері охорони здоров'я, її доцільність обґрунтовується тим, що, з одного боку, жодна людина не може бути виключена з системи

медичної допомоги з огляду на негативні наслідки від цього як для індивіда, так і для соціуму. З іншого – повне фінансування державою такої допомоги (тобто її безплатний характер для окремих індивідів) послаблює стимули до профілактики захворювань і посилює стимули до надмірного споживання медичних послуг і, як наслідок, зростання державних витрат на охорону здоров'я. Щодо конкретної моделі розподілу медичних витрат між державою та індивідом, то найбільш прийнятною вважається модель змішаної бюджетно-страхової системи їх фінансування.

З огляду на можливість різних підходів до поєднання державних і ринкових засад у фінансуванні освіти та охорони здоров'я, визначено мінімально допустимий рівень державної присутності у цих сферах: для освіти він становить 5–7 % ВВП, а для охорони здоров'я (за рекомендаціями ВООЗ) – 5 % ВВП (Соколовська А. Економічна функція держави та особливості її виконання в Україні // Економіка України. 2007. № 3. С. 23).

5.2. Включення держави в економічну систему:

1) модель «витрати-випуск» для змішаної закритої економіки;

2) модель «вилучення-ін'єкції» для змішаної закритої економіки;

3) функція споживання для змішаної закритої економіки;

4) модель мультиплікатора для змішаної закритої економіки (мультиплікатор витрат, мультиплікатор податків, мультиплікатор збалансованого бюджету).

Запитання та завдання для контролю

1. Що таке державне регулювання економіки?

2. Чим викликана необхідність державного регулювання економіки?

3. Назвіть основні причини неспроможності ринку і неспроможності державної влади.

4. Назвіть основні завдання державного регулювання економіки в розвинених країнах.

5. Охарактеризуйте механізм державного регулювання в різних економічних системах.

6. Охарактеризуйте основні теорії державного регулювання економіки.

7. Назвіть основні функції державного регулювання економіки.

8. Чому економічним функціям належить особливе місце серед сукупності функцій, які виконує держава?

9. У чому полягає сутність макроекономічної політики?

10. Охарактеризуйте основні складові макроекономічної політики.

Термінологічний словник

Асиметрична інформація – неможливість вчасного отримання необхідної інформації як через технічні причини, так і через незацікавленість певних груп інтересів у її постачанні.

Економічні функції держави полягають у формуванні нею передумов, необхідних для ефективної економічної діяльності суб'єктів ринку та ринкової системи

Державне регулювання економіки – вплив держави через її законодавчі і виконавчі органи на хід соціально-економічного розвитку з метою досягнення цілей і пріоритетів державної економічної політики через відповідний механізм.

Зовнішні ефекти (екстерналії) мають місце тоді, коли на економічний стан суб'єктів господарювання здійснюється позитивний (позитивні зовнішні ефекти) чи негативний (негативні зовнішні ефекти) вплив у результаті дій інших економічних суб'єктів без відповідної сплати за позитивний вплив або компенсації за заподіяну шкоду.

Недосконалість інформації – неповна інформація учасників як щодо цін, так і інших аспектів функціонування ринків, знання про які необхідні всім учасникам для прийняття ефективних рішень, обмежує можливості ефективного використання ресурсів,

зумовлює неоптимальну поведінку продавців і покупців, обмежує конкуренцію та заважає укладанню довгострокових угод.

Неспроможність державної влади – нездатність держави забезпечити оптимальне розміщення ресурсів, яке виникає внаслідок неспроможності ринку та невідповідності політики розподілу доходів тим уявленням щодо справедливості, прийнятим у суспільстві.

Механізм державного регулювання економіки – це сукупність методів, інструментів, за допомогою яких держава здійснює економічну політику в цілому та за її окремими напрямами.

Суспільні або колективні блага характеризуються невиключеністю – неможливість виключення будь-якого суб'єкта із споживання незалежно від його участі у фінансуванні відповідних витрат; неконкурентністю – відсутність суперництва у споживанні, коли споживання блага одним суб'єктом не перешкоджає споживанню того ж блага іншими.

Контрольні тестові завдання

1. Державне регулювання національної економіки:

а) породжено винятково інтересами бюрократичного державного апарату;

б) викликано перш за все потребами військово-промислового комплексу;

в) це дія на ринковий механізм шляхом втручання в економіку через державні витрати (зокрема, через трансфертні платежі), оподаткування, державне підприємництво;

г) слугує для придушення і експлуатації найманої праці власниками засобів виробництва.

2. Потреба в державному регулюванні економіки:

а) породжена винятково інтересами бюрократичного державного апарату,

б) слугує економічним цілям національного фінансового капіталу;

в) викликана насамперед інтересами військово-промислового комплексу;

г) покликана слугувати зміцненню існуючого ладу, адаптації його до мінливих умов шляхом постановки і вирішення завдань, які не може вирішувати ринковий механізм;

д) усі разом.

3. Яке із тверджень є помилковим:

а) «фактором вад ДРЕ є... обмеженість інформації»;

б) обмеженість контролю над державним апаратом з боку суспільства;

в) неспроможність конкуренції;

г) нездатність держави повністю контролювати реакцію контрагентів на її дії;

д) недосконаліть політичного процесу.

4. Яке із тверджень є помилковим: Вади ринку виникають внаслідок...

а) нездатності ринкового механізму забезпечити оптимальний розподіл ресурсів за Парето;

б) зовнішніх ефектів (екстернати);

в) нездатності ринку забезпечити людей суспільними товарами;

г) економічної нестабільності;

д) державного втручання в економіку.

5. Державне регулювання ринкової економіки визначається необхідністю:

а) зміцнення обороноспроможності країни;

б) протекціонізму відносно олігархічного капіталу;

в) загальнодержавного планування;

г) усі відповіді правильні.

6. До прямих адміністративних методів державного регулювання економіки належить:

а) бюджетно-податкова політика;

б) антимонопольне регулювання;

в) індикативне планування;

г) усі відповіді правильні.

7. Американська модель державного регулювання економікою полягає в тому, що:

а) державне регулювання зводиться до використання правових та опосередкованих методів, насамперед податково-бюджетних;

б) відбувається активне втручання держави у процес розподілу та перерозподілу доходів з метою створення сильної системи соціального захисту населення;

в) має місце система взаємодії державних органів та корпорацій, спрямована на досягнення стратегічних цілей в економіці;

г) правильної відповіді немає.

8. Політична функція держави полягає в:

а) забезпеченні на всій території країни прав і свобод кожної людини і громадянина;

б) підтримуванні свободи, суверенітету та історичного існування народів конкретної країни в рамках світового співтовариства;

в) забезпеченні цілісності й збереженні суспільства, у створенні умов для спокійного та гармонійного його розвитку;

г) створенні передумов, необхідних для ефективної економічної діяльності суспільства.

9. До основних функцій органів виконавчої влади в Україні можна віднести:

а) формування та реалізацію інвестиційної політики;

б) формування та реалізацію політики у сфері виконання робіт і поставок продукції для задоволення державних потреб;

в) розробку фінансово-економічних та інших нормативів і механізмів їх впровадження, затвердження галузевих стандартів;

г) усі відповіді правильні.

10. До складових макроекономічної політики належить:

а) промислова політика;

б) фіскальна політика;

в) екологічна політика;

г) усі відповіді правильні.

Тема 6. Фінансова система. Державний бюджет. Бюджетний дефіцит і державний борг

План

6.1. Фінансовий ринок та механізм його регулювання.

6.2. Державні фінанси та їх роль у ринковій економіці.

6.3. Державний бюджет: структура доходів і видатків.

6.4. Бюджетний дефіцит. Державний борг. Шляхи досягнення збалансованості держбюджету.

Самостійна робота (тези)

6.1. Державний борг як інструмент регулювання. Дефолт і методи його врегулювання.

6.2. Інфляція: макроекономічні причини та наслідки.

6.1. Фінансовий ринок та механізм його регулювання

На грошовому ринку, як і на будь-якому іншому, функціонують *його суб'єкти – пропозиція і попит, а також є об'єкт угод і відносини конкуренції.*

Грошовий ринок можна визначити як сукупність ринкових інститутів, що забезпечують взаємодію пропозиції грошей і попиту на них.

Суб'єкти грошового ринку – всі банки країни, підприємства (у різноманітті організаційних форм), державні фінансові установи, різні фінансові організації, індивіди. Всі вони одночасно можуть бути і як позичальники, і як кредитори, що персоніфікують попит на гроші і пропозицію грошей через посередника.

Об'єкт взаємодії суб'єктів грошового ринку – гроші.

Купівля-продаж грошей має деякі особливості порівняно з купівлею-продажем товарів.

Гроші не продаються у звичному сенсі, вони обмінюються на інші ліквідні активи за альтернативною вартістю, яка вимірюється, як правило, в одиницях процентної ставки.

Аналіз попиту на гроші підтверджує *товарну природу грошей* і поглиблює наші знання про сутність і функції грошового ринку. Поняття попиту на гроші трактується економістами неоднаково.

Одні економісти розуміють його тільки як бажання мати гроші в запасі. Інші включають в нього попит і на ті гроші, які індивід хоче витратити на поточні витрати, і на ті, які він бажає мати в запасі з метою майбутніх можливих витрат.

Попит завжди конкретний. Певні суб'єкти висувають попит на певні компоненти грошової маси. Є й загальне поняття сукупного попиту як категорії макроекономічного рівня, що включає поточний і трансакційний попит. Величина першого визначається обсягом поточних угод у грошових цінах, другого – кількістю грошей, яке підприємство і індивіди хочуть мати в запасі для можливих угод у майбутньому.

Попит на гроші можна розрізняти:

– як споживчий;

– і як інвестиційний.

6.2. Державні фінанси та їх роль у ринковій економіці

Державні фінанси являють собою досить розгалужену систему відносин, яка опосередковується формуванням і використанням централізованих на різних рівнях адміністративного поділу фондів грошових коштів. Розгалуженість цієї системи і наявність значної кількості фондів зумовлюється різноманітністю функцій держави і завдань, які вона вирішує, а також розмежуванням функцій і повноважень між різними рівнями державної влади.

За своєю економічною сутністю державні фінанси – це сукупність процесів розподілу та перерозподілу вартості ВВП, що виникають у процесі формування, розподілу і використання централізованих фондів грошових коштів, призначених для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

У цьому визначенні ключовий елемент – фінансові відносини. Вони є досить складними.

Так, з позицій держави, *з одного боку,* формування коштів централізованих фондів характеризує і відносини обміну, і розподілу, і перерозподілу. Відносини обміну досить незначні за обсягами і питомою вагою та пов'язані з надходженням доходів,

отриманих від реалізації державного майна і ресурсів, від майнових прав, від надання послуг тощо. Відносини розподілу відображають частку держави у створеному ВВП, яку вона отримує у формі непрямих податків. Відносини перерозподілу відображають формування фондів за рахунок оподаткування доходів юридичних і фізичних осіб.

З іншого – у процесі використання державних коштів виникають відносини розподілу і перерозподілу. Розподільні відносини з боку держави характеризують використання тієї частини державних доходів, що отримані нею на основі обміну і розподілу, а перерозподільні – тих, що отримані на основі перерозподілу. З погляду юридичних і фізичних осіб державні фінанси мають насамперед яскраво виражений перерозподільний характер, хоча в них наявні й елементи обміну – плата за державні послуги.

В Україні державні фінанси як провідна сфера фінансової системи держави опосередковують приблизно 80 % усіх фінансових ресурсів і охоплюють різноманітні фінансові інституції, за допомогою яких держава здійснює свою фінансову діяльність.

Ланками державних фінансів є:

– бюджет держави (зведений бюджет);

– позабюджетні фонди цільового призначення;

– державний кредит;

– фінанси державного сектору (державних та муніципальних підприємств).

Державний бюджет – це основний фінансовий план держави, що має силу закону.

Позабюджетні цільові фонди – це централізовані фонди грошових коштів, що утворюються поза державним бюджетом для реалізації прав громадян на пенсійне і соціальне забезпечення та соціальне страхування.

Державний кредит передбачає залучення коштів державою на позиковій основі для використання через видатки на конкретні проекти.

Фінанси державного сектору об'єднують фінанси:

– державних;

– муніципальних (комунальних) підприємств.

За рівнями управління державні фінанси поділяють на:
– загальнодержавні;
– місцеві.

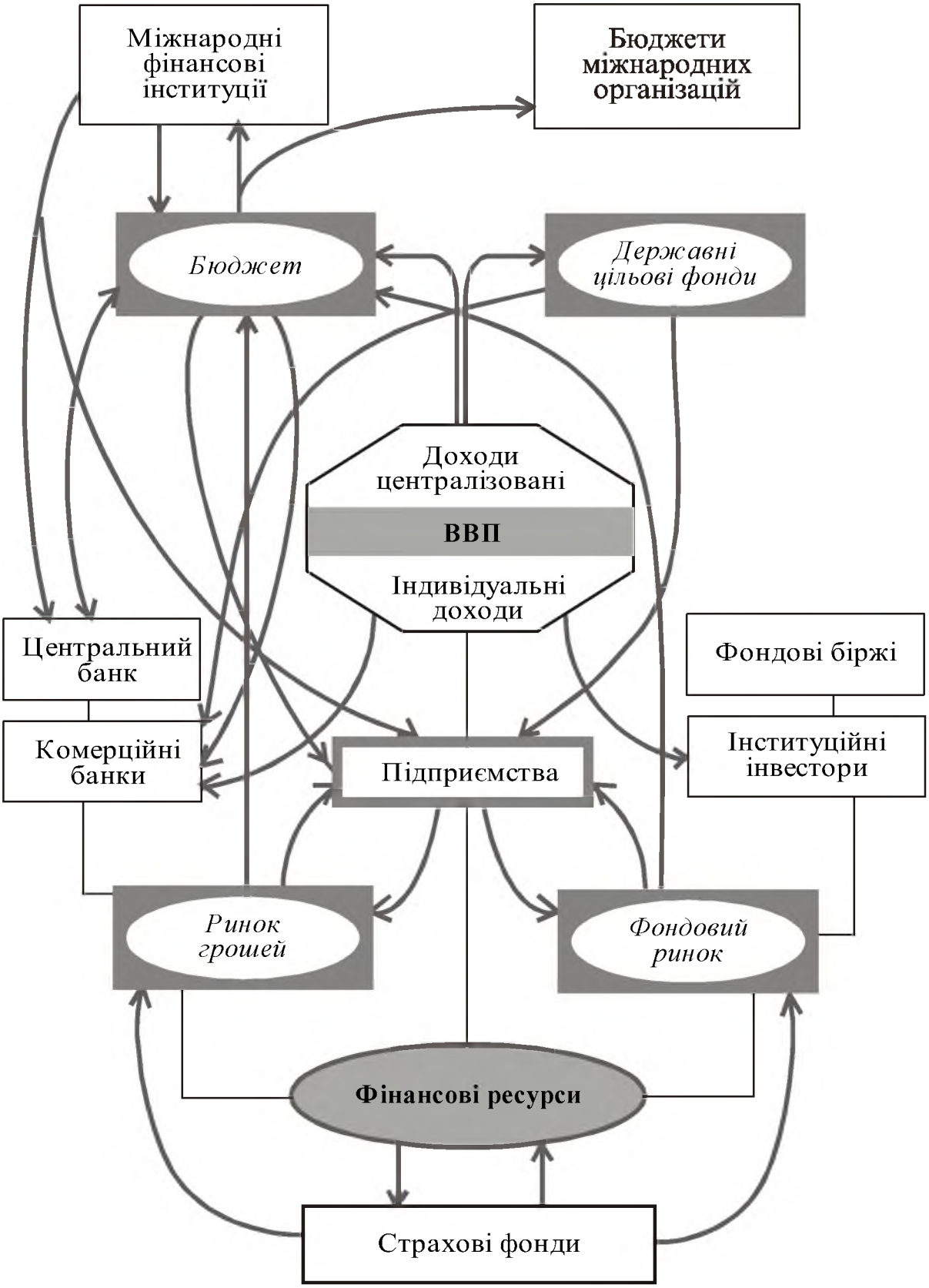

Рис. 6.1. Організація функціонування фінансової системи

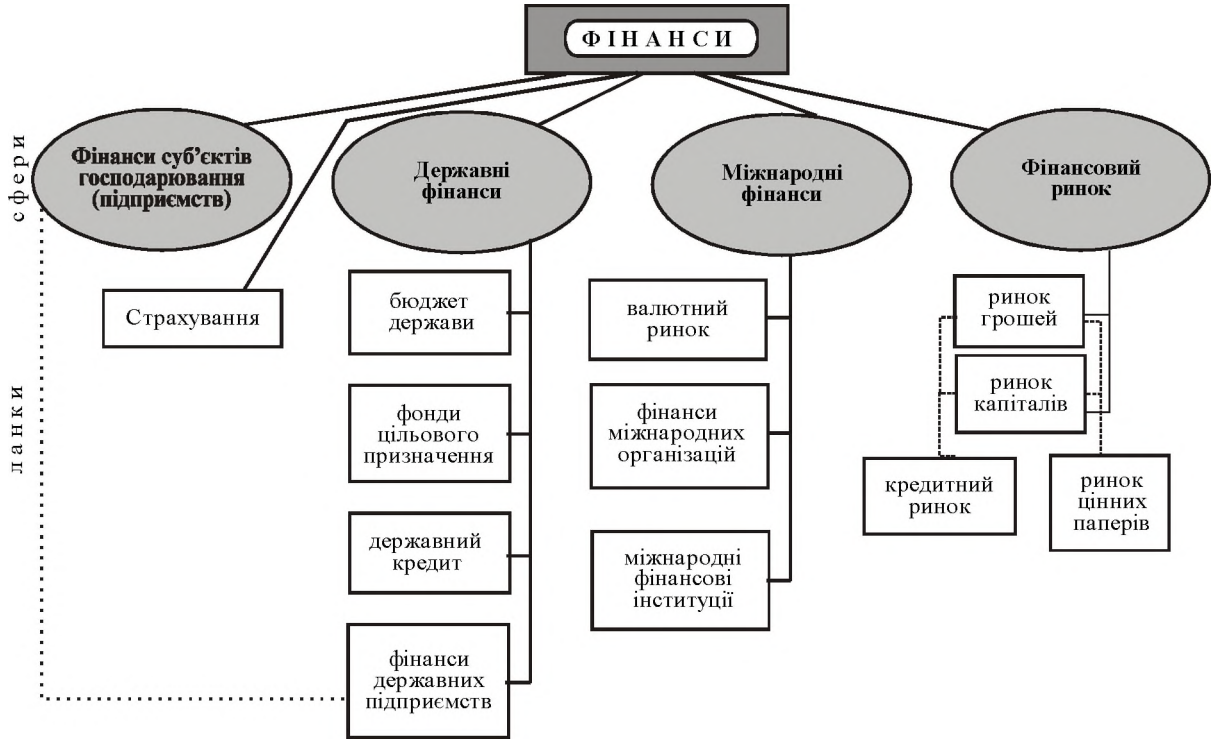

Рис. 6.2. Внутрішня структура фінансової системи

Склад державних фінансів прийнято розглядати за ланками та рівнями органів державної влади й управління.

Рівні	Ланки			
	бюджет держави	позабюджетні цільові фонди	державний кредит	фінанси державного сектору
Загальнодержавні фінанси	державний бюджет	загальнодержавні фонди	державні позики	фінанси державних підприємств
Місцеві фінанси	місцеві бюджети	регіональні фонди	місцеві позики	фінанси комунальних (муніципальних) підприємств

Рис. 6.3. Система державних фінансів

Загальнодержавні фінанси призначені для забезпечення тих потреб суспільства, які мають загальнонаціональний характер і відображають інтереси держави взагалі. Вони є інструментом впливу на соціально-економічний розвиток країни.

Через загальнодержавні фінанси здійснюють розподіл та перерозподіл ВВП між окремими регіонами країни та галузями економіки з метою *збалансованого їх розвитку.*

Місцеві фінанси являють собою фінансову базу місцевих органів влади та управління. Вони забезпечують регіональні потреби у фінансових ресурсах та доходах, їх внутрішньотериторіальний перерозподіл. Основне призначення місцевих фінансів полягає у забезпеченні фінансової незалежності й автономності регіональних адміністративних формувань (областей, районів) та поселень.

Побудова системи державних фінансів потребує установлення відповідного оптимального співвідношення між її рівнями: загальнодержавним та місцевим.

Функціонування сфери державних фінансів характеризується такими фінансовими категоріями:

– державні доходи;

– державні видатки;

– державний кредит.

Внутрішні відносини у системі державних фінансів складаються між бюджетами різних рівнів та між бюджетами і фондами цільового призначення.

У системі зовнішніх відносин сфери державних фінансів пріоритетними є взаємовідносини з юридичними та фізичними особами. Це, з одного боку, сплата податків та інших обов'язкових платежів до бюджету, внески в цільові фонди, купівля державних цінних паперів, з іншого – асигнування та виплати з бюджету і цільових фондів, повернення боргів та доплата процентів за позиками. Через бюджет забезпечуються міжнародні фінансові відносини держави – платежі міжнародних організацій і фінансових інституцій та надходження від них. Тимчасово вільні кошти бюджету та цільових фондів можуть розміщуватись на фінансовому ринку, внаслідок чого формуються відповідні доходи. За потреби фінансування дефіциту бюджету держава може залучати на фінансовому ринку необхідні їй додаткові кошти шляхом випуску та розміщення державних облігацій та казначейських зобов'язань.

Основні елементи фінансового господарства держави:

– фінансові ресурси;

– державні доходи і державні видатки;

– доходи і видатки бюджетів.

Управління державними фінансами – це сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу держави на формування й використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, що перебувають у розпорядженні державних органів управління.

Об'єкти управління державними фінансами – це процес створення та використання державних фондів і фондів підприємницьких структур державної форми власності.

Суб'єкти управління державними фінансами – фінансові органи держави.

Міністерство фінансів України здійснює організаційну й методичну роботу з управління державними фінансами в Україні.

Його повноваження та основні функції визначаються Положенням про Міністерство фінансів України.

6.3. Державний бюджет: структура доходів і видатків

Фінансові ресурси – це першооснова фінансового господарства держави.

Загалом фінансові ресурси являють собою сукупність доходів і надходжень, які перебувають у розпорядженні підприємств, організацій та держави і спрямовуються на задоволення суспільних потреб з метою розширеного відтворення та зростання матеріального добробуту населення.

Фінансові ресурси держави охоплюють ресурси всіх секторів економіки:

– державного;

– підприємницького;

– а також приватного сектору.

До складу фінансових ресурсів держави відносять:

1) фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні органів державного управління:

– ресурси державного бюджету;

– ресурси місцевих бюджетів;

– цільові державні фонди;

– фінансові ресурси державних фінансових інституцій (Національного банку, державних страхових органів, державних кредитних установ);

2) фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні господарських підприємств, установ і організацій різних форм власності та видів діяльності;

3) фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні населення (вклади, заощадження, депозити).

Проте держава розпоряджається не усіма переліченими фінансовими ресурсами, а лише тими, які зосереджені в бюджетній системі, централізованих та децентралізованих державних фондах, а також в державних фінансових інституціях. На відміну від фінансових ресурсів держави, державні доходи є власністю держави без будь-яких умов і зобов'язань щодо суб'єктів держави.

Фінансові ресурси держави включають:

1. Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні органів державного управління:

– ресурси державного бюджету;

– ресурси місцевих бюджетів;

– цільові державні фонди;

– фінансові ресурси державних фінансових інституцій (національного банку, державних страхових органів, державних кредитних установ).

2. Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні господарських підприємств, установ і організацій різних форм власності та видів діяльності.

3. Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні населення (вклади, заощадження, депозити).

Варто зазначити, що фінансова діяльність держави ґрунтується на принципово інших засадах, ніж у підприємницьких структурах, і характеризується досить простою, на перший погляд, схемою.

Система державних фінансів характеризується досить розгалуженими грошовими потоками, які поділяються на зовнішні – з іншими суб'єктами розподільних відносин та іншими сферами і ланками фінансової системи, і внутрішні – між окремими ланками державних фінансів (рис. 6.4).

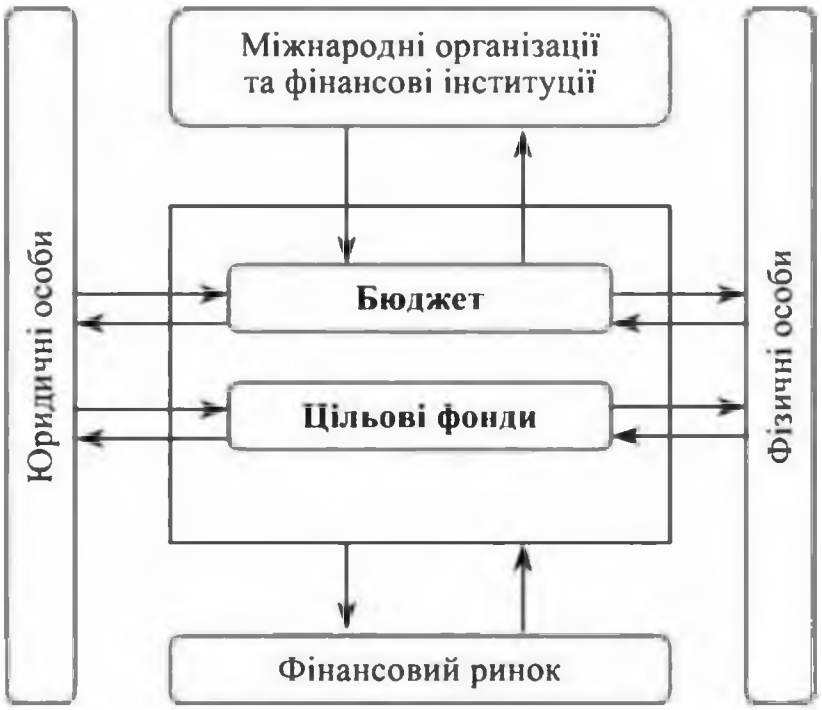

Рис. 6.4. Грошові потоки сфери державних фінансів

Таким чином, характерною ознакою сфери державних фінансів є збалансованість вхідних і вихідних грошових потоків загалом. У розрізі ж окремих суб'єктів, сфер і ланок характерною ознакою є саме незбіг цих потоків як у часі, так і за вартістю, що й відображає перерозподільний характер державних фінансів.

Державні доходи – це:

1) сума коштів, що мобілізується державою на забезпечення своєї діяльності;

2) частина грошових відносин з приводу розподілу і перерозподілу ВВП, що пов'язана з формуванням доходів одного з головних суб'єктів розподільних відносин – держави.

Групи державних доходів за методами акумулювання фінансових ресурсів:

– обов'язкові платежі й збори;

– добровільні надходження;

– емісія (включаючи як емісію грошей, так і кредитну емісію);

– надходження від роздержавлення та приватизації державного майна;

– державний кредит;

– надходження від зовнішньоекономічної діяльності.

Джерела державних доходів можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми.

Внутрішніми джерелами є валовий внутрішній продукт своєї країни.

Зовнішні джерела – це ВВП інших країн.

У країнах з розвиненою ринковою економікою державні доходи становлять значну частину сукупного суспільного продукту та справляють величезний вплив на його перерозподіл та розширене відтворення. У середньому *в розвинених країнах вони становлять 30–44 % ВВП.*

Державні доходи, обчислені щодо валового внутрішнього продукту, показують не лише відносини перерозподілу, а й місце держави у процесі відтворення. Державні доходи показують рух грошових коштів від різних верств суспільства до держави. Те, що для держави є доходом, для широких верств населення та підприємств є видатком.

Державні доходи на 85–92 % формуються за рахунок податків, неподаткові доходи становлять 3–13 %, державний кредит – від 0,5 до 4 % їх загального обсягу.

Централізовані доходи концентруються в бюджеті держави і фондах цільового призначення.

Децентралізовані доходи надходять у розпорядження окремих державних підприємств, установ, організацій, формуються за рахунок їх доходів і використовуються відповідно до їх фінансових планів.

Слід урахувати, що необґрунтовано висока частка централізації фінансових ресурсів спричинює негативні наслідки, оскільки централізовано важко вести раціональний розподіл і забезпечувати його ефективне виконання. Однак зниження централізації за умови збереження на високому рівні державної власності може

породити безгосподарність і різні порушення в розподілі і використанні фінансових ресурсів, а врешті-решт – фінансовий розлад у державі.

Перерозподільні процеси, що здійснюються за допомогою державних фінансів, – це явище макрорівня, проте роль державних фінансів виявляється не меншою мірою в методах мобілізації державних доходів.

За методами мобілізації держані доходи поділяються на податкові, позикові, емісійні.

З цих методів *найважливіший податковий,* оскільки податки забезпечують основну частину державних доходів.

Податки – це економічні відносини, які виникають між державою та юридичними й фізичними особами *з приводу примусового відчуження нею частини новоствореної вартості у грошовій формі, її вилучення і перерозподілу для фінансування державних видатків.* Вони є вихідною категорією фінансів, економічною базою функціонування держави та найважливішою фінансовою формою регулювання ринкових відносин. Податки – це головний дохід державної скарбниці.

Державний кредит (позики) – це сукупність економічних відносин, що виникають між державою як позичальником і кредиторами – фізичними або юридичними особами (приватними особами, фінансово-кредитними установами, корпораціями, іноземними урядами та міжнародними фінансовими організаціями) *у процесі формування загальнодержавного фонду грошових ресурсів.* Державний кредит безпосередньо пов'язаний з бюджетним дефіцитом, оскільки є джерелом його покриття. В окремих випадках за його допомогою можуть мобілізовуватися кошти у фонди цільового призначення чи під цільові проекти. Крім того, до системи державного кредиту належать позики, що надаються під державні гарантії, та поповнення валютних резервів центрального банку від Міжнародного валютного фонду.

Цей метод суттєво відрізняється від податкового. За допомогою податків держава примусово акумулює частину вартості, втілену в доходах окремих соціальних верств. За кредитного методу держава переважно в добровільній формі залучає частину

вартості, яка втілена в позичковому капіталі, тобто частину суспільного капіталу, що відокремилася. Податковий метод держава використовує для акумуляції внутрішніх джерел, кредит дає їй змогу залучати не тільки внутрішні, а й зовнішні джерела.

Емісійний дохід – це грошові відносини між державою та фізичними і юридичними особами, у процесі функціонування яких *держава отримує дохід від емісії в обіг надлишків грошей, що призводить до їхнього наступного знецінення і скорочення реальних доходів населення.* Надмірний випуск грошей в обіг є найгіршою формою примусової позики, що призводить до зниження їхньої купівельної сили. У результаті відбувається інфляція – переповнення каналів грошового обігу надмірною масою знецінених грошей, зростання цін. Усе це знижує роль такого фінансового ресурсу, як дохід державної скарбниці.

Порівняно незначну частину доходів держава одержує як власник засобів виробництва та майна. Фінансові методи формування державних доходів взаємопов'язані та взаємозумовлені. Аналіз показує, що існує тісний кореляційний зв'язок між зростанням державних видатків, бюджетного дефіциту, державного боргу, податків та емісійного доходу. Це означає, що зростання державного боргу веде до збільшення податків. Водночас однією з причин зростання державного боргу є збільшення бюджетного дефіциту, що, у свою чергу, зумовлюється зростанням видатків бюджету, тобто чим швидше зростають державні видатки, тим вищі суми заборгованості держави.

Єдність і взаємозумовленість фінансових методів формування державних доходів не виключають їх протилежності. Так, податки прямо або опосередковано відчужують частину створеної вартості для державних потреб. Державний кредит залучає частину створеної вартості на певний час і за певну плату. Емісійний дохід зумовлює вилучення вартості опосередковано, приховано, шляхом інфляційного зростання цін. Роль того чи іншого фінансового методу може змінюватися під впливом економічних, соціальних або політичних обставин та умов.

Під час війни різко зростає роль державного кредиту й емісійного доходу та скорочується частка податків у загальній сумі

державних доходів. Те саме, тільки меншою мірою, відбувається під час економічних криз. І навпаки, в мирний час, а також під час виходу з кризи та стабілізації економіки зростає роль податків і зменшується значення державного кредиту та емісійного доходу.

Зовнішні джерела залучаються двома методами:

– у формі кредиту;

– безоплатно, тобто без оплати грошового еквівалента залучених ресурсів.

Основним методом залучення зовнішніх джерел є зовнішні державні позики.

Центральне місце в системі доходів держави посідають доходи державного і місцевих бюджетів, завдяки яким мобілізується основна частка фінансових ресурсів, необхідних для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Так, у США через бюджет перерозподіляється 28 % ВВП, у Німеччині – 40, Швеції – 50 %. В Україні бюджетні ресурси становлять 34 % фінансових ресурсів держави і майже 45 % ВВП.

Державні видатки – це грошові відносини, що *складаються при розподілі й використанні централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів держави з метою фінансування витрат розширеного відтворення і задоволення інших суспільних потреб.*

Державні видатки за формами фінансування:

– *кошторисне фінансування* – забезпечення державними грошовими коштами установ і організацій соціально-культурної сфери, оборони, органів державного управління, органів правоохоронних та органів безпеки, органів судової влади і прокуратури. Вони отримують кошти на своє утримання з бюджету на підставі фінансових документів – кошторисів;

– *державне фінансування інвестицій* – державні інвестиції на основні об'єкти економічного і соціального розвитку;

– *бюджетні кредити* – надаються на поворотній і, як правило, платній основі під затверджені проекти використання коштів

державним та іншим підприємств, у яких понад 50 % майна є державною власністю;

– *державні дотації* – це форма бюджетного фінансування планово-збиткових підприємств, організацій і установ, які надають послуги або виробляють необхідні товари, витрати на виробництво яких перевищують ціну продажу;

– *державні субсидії* – трансферти підприємствам з боку держави (у грошовій формі або у вигляді послуг, що мають грошову оцінку) на фінансування поточних витрат.

За матеріальним змістом державні видатки – це сума коштів, *що витрачається державою у процесі здійснення її фінансової діяльності.*

Система державних видатків призначена забезпечити раціональне розміщення та ефективне використання державних коштів.

До Першої світової війни (1914 р.) економічна наука, дотримуючись принципу свободи підприємництва, виступала проти втручання держави та її фінансів в економіку. Держава XVIII – початку XX ст. – це «нічний сторож», що охороняє мир, власність і правопорядок, але ні в якому разі не суб'єкт господарювання. Уся система централізованих грошових фондів акумулювала тоді порівняно невелику частку національного доходу, що не перевищувала на початок 20-х років XX ст. 15 % ВВП. Хоча ще з 1830-х років відносні й абсолютні показники величин державних видатків починають зростати. Першим, хто це помітив і зробив відповідний прогноз, був економічний радник О. фон Бісмарка А. Вагнер. Він поділив економіку на два сектори – державний і приватний та сформулював «закон зростаючої державної активності». Відповідно до цього закону в усіх країнах, де швидко розвивається промисловість, державні видатки повинні збільшуватись більш високими темпами, ніж обсяги виробництва і національні доходи. У наші дні геніальні прогнози А. Вагнера порівнюють з пророцтвами М. Нострадамуса.

Процес державного регулювання виробництва і розподілу посилився в період світової економічної кризи 1929–1933 рр.

Економічна теорія Дж. Кейнса (1883–1946) обґрунтовує необхідність втручання держави в економіку в умовах нестабільного розвитку. Основним інструментом такого втручання повинні були стати державні видатки. З метою активізації підприємницької діяльності і зростання національного доходу та ліквідації безробіття держава, на думку Дж. Кейнса, повинна не тільки нарощувати обсяг своїх видатків, а й впливати на особисте та інвестиційне споживання. Представники неоконсервативного напряму, який сформувався із неокласичної школи, розробили теорію «економіки пропозиції», згідно з якою на державу та її фінансову систему покладалось стимулювання науково-технічного прогресу і забезпечення довгострокового економічного зростання.

Наприкінці XX ст. держава перетворилась на великого підприємця, споживача й інвестора, банкіра, позичальника й експортера капіталу. Економічна наука все більше надає перевагу ринковій системі, законам бізнесу, практичній діяльності у будь-якій сфері економіки. Оскільки матеріальні потреби безмежні, а ресурси обмежені, регулювання економічних процесів здійснюється постійно через фіскальну політику і трансфертні платежі з бюджету.

Механізм функціонування державних видатків усе активніше сприяє розвиткові внутрішнього та розширенню зовнішніх ринків збуту. Зросло втручання держави у сферу міжнародних валютних, фінансових, кредитних відносин та товарного обміну. Збільшився експорт державного капіталу, ще вагомішим стало його місце в загальному обсязі капіталу, що експортується. Отже, державні видатки стали одним із основних інструментів концентрації та централізації капіталу, збільшення нагромаджень у національній економіці.

Соціально-економічну суть державних видатків визначають природа і функції держави (політичні, економічні, соціальні).

Система державних видатків призначена забезпечити раціональне розміщення та ефективне використання державних коштів.

Вона характеризує державну політику фінансового забезпечення та соціально-економічного розвитку.

Відповідно до рівня розміщення державні видатки поділяють на централізовані (з бюджету і фондів цільового призначення) і децентралізовані.

За роллю в суспільному виробництві та з урахуванням впливу державних видатків на рух суспільного продукту і процес розширеного відтворення розрізняють:

– поточні видатки;

– видатки на розвиток.

В окремих випадках це закріплюється в офіційному поділі бюджету на дві частини: поточний і капітальний.

Поточні видатки – це *витрати бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій і органів влади, фінансування заходів щодо соціального захисту населення та інших заходів, не передбачених у видатках розвитку.* Поточні видатки поділяють на державне споживання (купівля товарів та послуг); виплати (перекази) населенню; перекази за кордон; державні субсидії, дотації, субвенції (трансферти) та ін.

Видатки розвитку – це витрати *бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема фінансування капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення; фінансування структурної перебудови національного господарства; субвенції та інші видатки, що пов'язані з розширеним відтворенням.*

Відповідно до рівня розміщення державних доходів державні видатки також поділяються на:

– централізовані (з бюджету і фондів цільового призначення);

– децентралізовані (витрати підприємств державного сектору).

Відповідно до цільового призначення видатки класифікуються за статтями витрат:

– капітальні вкладення;

– капітальний ремонт;

– оплата праці, послуг, матеріалів та ін.

За формами фінансування розрізняють такі державні видатки:

– кошторисне фінансування;

– державне фінансування інвестицій;

– бюджетні кредити;

– державні дотації, субсидії і виплати.

Кошторисне фінансування – забезпечення державними грошовими коштами установ і організацій соціально-культурної сфери, оборони, органів державного управління, органів правоохоронної системи і органів безпеки, органів судової влади і прокуратури. Вони отримують кошти на своє утримання із бюджету на підставі фінансових документів – кошторисів.

Державне фінансування інвестицій вміщує в собі державні інвестиції в основні об'єкти економічного і соціального розвитку. Фінансування капітальних вкладень із бюджету за умов ринку має свої особливості. Держава втручається у процес фінансово-кредитного забезпечення капітальних вкладень державних підприємств. Поряд з бюджетними коштами залучаються також іноземні джерела інвестиційного фінансування як з боку іноземних держав, так і міжнародних і приватних вітчизняних комерційних банків і кредитних установ. Досвід провідних європейських країн показує, що на період трансформації економіки державі належить вирішальна роль у фінансуванні конкретних загальнодержавних структуроутворюючих інвестиційних програм. Надзвичайно актуальним стає питання якісної оцінки та контролю державних інвестицій у державний сектор.

Бюджетні кредити – це фінансова підтримка державних та інших підприємств, у яких понад 50 % майна є державною власністю. Здійснюється вона з бюджетних асигнувань на поворотній і, як правило, платній основі під затверджені проекти використання коштів, що надаються як державна підтримка. Фінансову підтримку у формі бюджетної позики в Україні надає Міністерство фінансів на договірних засадах. Державні позики надаються різним галузям на значно м'якших умовах, ніж це робиться комерційними установами. Крім того, державному кредитуванню притаманна більша гнучкість порівняно зі звичайними видатками. Кредитування можна розглядати і як важливий інструмент антициклічної політики, що активно використовується в період спаду ділової активності. Коли ж економічна діяльність повертається до свого нормального ритму, обсяги стимулюючих її позик скорочуються. Операції з кредитування є складовою загального бюджетного

курсу уряду з регулювання економіки і впливу на стан фінансового ринку держави.

Державні дотації – це форма бюджетного фінансування планово-збиткових підприємств, організацій і установ, які надають послуги або виробляють необхідні товари, витрати на виробництво яких перевищують ціну продажу.

До субсидій у вузькому значенні належать трансферти підприємствам з боку держави (у грошовій формі або у вигляді послуг, що мають грошову оцінку) на фінансування поточних витрат.

До субсидій у широкому значенні відносять усі форми втручання держави в економічну діяльність, унаслідок яких змінюються ціни на товари або фактор виробництва, а отже, і умови конкуренції на користь окремих підприємств або сфер економічної діяльності.

Тобто субсидією вважається будь-яка виплата держави на користь суб'єкта підприємницької діяльності, якщо ця виплата обмежується певною галуззю, певною метою економічної політики, певним регіоном, певним виробничим фактором. В умовах ринкової економіки до субсидій у широкому значенні також належать трансферти, що мають характер субсидій. Це платежі домогосподарствам і приватним організаціям, які суттєво впливають на структуру економіки.

У дослідженнях Світового банку використовуються поняття «приховані субсидії державним підприємствам», до яких відносять:

– пільгові кредити;

– багаторазову відстрочку виплати основної суми кредиту і відсотків з нього, повне списання боргів за кредитами (це перетворює кредит у пряму субсидію);

– заборгованість зі сплати податків, списання податкової заборгованості;

– привілеї в отриманні державних замовлень;

– привілеї щодо купівлі товарів і послуг у держави або в інших підприємств за цінами, що є нижчими від ринкових;

– користування державними землями і будівлями без сплати оренди;

– вигоди від обов'язкової закупівлі держструктурами продукції підприємства.

Вимоги Європейського Союзу і міжнародні торговельні угоди, як правило, виходять з широкого трактування поняття субсидій.

В останні роки в країнах з перехідною економікою як важливий інструмент стимулювання економіки часто розглядається надання державних гарантій за іноземними кредитами.

За умовами погашення зовнішніх зобов'язань кредити під гарантію уряду можна розділити на чотири групи:

1. Так звані бюджетні кредити. Їх одержують підприємства, але при наданні гарантій щодо цих кредитів відразу передбачається, що їх обслуговування і погашення відбуватимуться за рахунок бюджету без будь-якої участі підприємств, тобто фактично вони є прямими бюджетними витратами, але відкладеними у часі. Надання таких гарантій веде до обмеження можливостей бюджетів у наступні роки.

2. Кредити, надані підприємствам на умовах валютної самоокупності. Усі витрати щодо їх погашення й обслуговування (в іноземній валюті) повинні нести самі підприємства.

3. Кредити на умовах погашення зовнішніх зобов'язань за рахунок бюджету з подальшим відшкодуванням його витрат поставками продукції в державний резерв. Ці кредити з розрахунками у натуральній формі абсолютно «непрозорі».

Як правило, при таких розрахунках використовуються досить умовні коефіцієнти обміну одних товарів на інші, що веде до спотворення механізмів ціноутворення, отже, створює умови як для одержання вигоди «третіми» особами, так і для прихованого додаткового субсидування підприємств.

4. Кредити на умовах погашення зовнішніх зобов'язань за рахунок бюджету з подальшим відшкодуванням його витрат у національній валюті. У цьому випадку підприємства не тільки не несуть повної юридичної відповідальності за своєчасне погашення кредиту, а й звільняються від витрат щодо конвертації валюти. Такі кредити також містять у собі елементи додаткового субсидування підприємств.

Практично за всіма кредитами, за винятком кредитів другої групи, весь валютний ризик покладається на державу. Збільшення обсягів гарантій за такими кредитами означає додаткову можливість збільшити у наступні роки субсидії підприємствам у прихованій формі.

Очевидно, що всі ці форми державного втручання в економіку визначаються економічними умовами, зі змінами яких змінюються як форми бюджетного фінансування, так і їх застосування.

Склад і напрями державних видатків визначаються характером функцій держави.

До складу видатків, пов'язаних з політичними функціями держави, належать:

– утримання армії;

– державного апарату управління і влади;

– посольств; консульств;

– сплата внесків до міжнародних організацій тощо.

Вони становлять від 3 до 10 % валового внутрішнього продукту і від 10 до 25 % загальної суми державних видатків розвинених країн.

До складу видатків, пов'язаних з економічними функціями держави, входять:

– державні інвестиції в галузі економічної інфраструктури;

– субсидії приватному капіталу й державним корпораціям;

– видатки на зовнішньоекономічну діяльність тощо.

Загалом у країнах *з розвиненою ринковою економікою видатки, зумовлені економічними функціями держави, становлять від 10 до 15 % валового внутрішнього продукту і від 20 до 35 % загальної суми державних видатків.*

Щодо видатків на науково-дослідні роботи та дослідно-конструкторські розробки, то сучасна держава з ринковою економікою перетворилася на головного організатора й інвестора наукових досліджень.

За державний кошт *у країнах Заходу фінансується від 15 до 65 % витрат на ці потреби. У провідних країнах світу на наукові дослідження спрямовується від 2,5 до майже 4 % валового внутрішнього продукту.*

Соціальні функції держави втілюються через забезпечення мінімального прожиткового рівня найуразливішим категоріям населення, сприяння розвитку освіти, культури, охорони здоров'я і довкілля.

Загалом видатки *на соціальні потреби становлять від 20 до 35 % загального обсягу державних витрат у більшості країн світу.*

У сучасних умовах посилюється роль і значення управління фінансовими ресурсами, що перебувають у розпорядженні держави. Управління державними фінансами – це *сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу держави на формування й використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, що перебувають у розпорядженні державних органів управління.*

Понад 70 % фінансових ресурсів держави становлять кошти бюджету, тому бюджетний менеджмент є центральною ланкою управління державними фінансами. Бюджетний менеджмент спрямований на управління бюджетними ресурсами у процесі їх руху на всіх етапах бюджетного процесу.

Менеджмент державних фінансів має об'єкт і суб'єкт управління. Об'єктом управління є процес створення й використання бюджетних фондів і фондів підприємницьких структур державної форми власності, суб'єктом управління – фінансові органи держави. Організаційну й методичну роботу з управління державними фінансами в Україні здійснює Міністерство фінансів України. Його повноваження й основні функції визначаються положенням «Про Міністерство фінансів України», яке затверджує Кабінет Міністрів України.

Важливою проблемою посилення ролі бюджету в розподільчих процесах є досягнення оптимальних співвідношень між різними ланками бюджетної системи. Із загальнодержавних бюджетів фінансується нині значна частка всіх витрат. Існує тенденція до збільшення частки місцевих бюджетів у фінансуванні бюджетних витрат, а це може позитивно вплинути на розвиток системи місцевого самоврядування і в кінцевому підсумку на використання бюджетних коштів у цілому.

6.4. Бюджетний дефіцит. Державний борг. Шляхи досягнення збалансованості держбюджету

У загальному розумінні дефіцит державного бюджету – це сума перевищення видатків бюджету над його доходами. За перевищення доходів бюджету над його видатками утворюється профіцит бюджету.

Показник дефіциту (профіциту) бюджету дозволяє оцінити фінансову позицію держави і вплив бюджетно-податкової політики на обсяги внутрішнього попиту, стан грошово-кредитної системи, платіжного балансу тощо.

Дефіцит бюджету зумовлюється також дією як постійних фундаментальних чинників – активна участь держави в економіці, прийняття надмірних соціальних зобов'язань за неможливості мобілізувати достатній рівень надходжень до бюджету, – так і тимчасових.

До тимчасових чинників бюджетного дефіциту слід віднести:

– циклічний спад виробництва і звуження на цій основі податкової бази;

– збільшення державних видатків у передвиборний період (вплив стадії політичного циклу на розмір бюджетного дефіциту);

– трансформація соціально-економічної системи і зменшення бюджетних доходів в умовах суттєвого спаду виробництва;

– збільшення видатків на оборону в мілітаризованій економіці чи в період проведення військових дій;

– упровадження податкової реформи, націленої на зниження податкового навантаження й активізацію економічної діяльності.

Поряд із традиційним показником дефіциту бюджету в теорії та практиці макроекономічного регулювання оперують показниками:

– поточного дефіциту;

– циклічного дефіциту;

– первинного дефіциту тощо.

Основними джерелами фінансування дефіциту бюджету є:

– кредити центрального банку уряду;

– внутрішні запозичення у банківських установ і небанківського сектору;

– зовнішні запозичення;

– ліквідні активи уряду.

Спостереження за економікою багатьох країн показують, що упродовж понад століття відбувається зростання національного доходу і виробництва. Водночас майже у всіх країнах спостерігається тенденція до ще більш швидкого зростання державних витрат. Для кожного критичного періоду – кожної війни, кожної депресії – характерне розширення діяльності держави. Але критичні періоди проходять, а витрати не повертаються до колишнього рівня.

Повністю збалансований державний бюджет, тобто бюджет без сальдо, можливий тільки теоретично.

Але не завжди бюджетний дефіцит є негативним явищем.

Ще Дж. М. Кейнс з метою стимулювання економічного зростання і забезпечення повної зайнятості рекомендував проводити політику дефіцитного фінансування. Нормальним вважається дефіцит бюджету, приблизно відповідний рівню інфляції в країні. Міжнародні стандарти припускають можливий дефіцит бюджету на рівні 2–3 % ВВП.

Бюджетний дефіцит – це *перевищення розміру витрат над величиною бюджетних надходжень, тобто це різниця між державними доходами і витратами.*

Бюджетний дефіцит ділиться на циклічну і структурну складові.

Циклічна складова відбиває зміни, викликані фазою економічного циклу – зміни в податкових надходженнях і державних трансфертах.

Структурний дефіцит відображає вплив фіскальної політики. Замість порівняння реальних витрат і доходів бюджету при обчисленні структурного дефіциту порівнюються витрати і доходи бюджету в умовах повної зайнятості. (Структурний дефіцит іноді називають дефіцитом повної занятості).

Циклічний дефіцит породжений економічною нестабільністю і свідчить про недовикористання виробничих можливостей суспільства.

Структурний дефіцит, якщо це результат виваженої державної політики щодо стабілізації економіки, може істотно допомогти не допустити різких коливань економічної кон'юнктури.

Основними методами покриття бюджетного дефіциту є емісія кредитних грошей і випуск державних позик.

Наслідки емісії грошей загальновідомі.

Розвивається неконтрольована інфляція, підриваються стимули для довгострокових інвестицій, розкручується спіраль «ціни – заробітна плата», знецінюються збереження населення, зростає бюджетний дефіцит.

З метою збереження господарської та соціальної стабільності уряд розвинених країн всебічно уникають невиправданої емісії грошей. Для цього в більшості країн передбачена конституційно закріплена незалежність національного банку від виконавчої та законодавчої влади. Емісійний банк не зобов'язаний фінансувати уряд, таким чином, ставиться бар'єр інфляційному вибуху.

Випуск державних позик за певних умов також робить негативний вплив на економіку країни – має місце так званий «ефект витіснення приватних інвестицій».

Випуск державних цінних паперів зв'язує частину грошових коштів населення, грошовий ринок орієнтується на підвищення попиту на гроші щодо їх пропозиції зростання процентної ставки. Але це зростання скоротить інвестиційні можливості приватних осіб, витісняючи частину потенційних інвестицій. Однак ефект витіснення стає значним і руйнівним тільки при високому рівні зайнятості та обмеженості ресурсів. А в економіці з недовикористаними ресурсами подібні дії в поєднанні з відповідною грошовою політикою швидше будуть стимулювати, а не витісняти приватні інвестиції.

Заборгованість урядових органів власникам державних цінних паперів накопичується і перетворюється на державний борг.

Більшість економістів вважають, що дефіцит бюджету і державний борг суттєво впливають на розвиток економічної системи.

З традиційну точки зору вплив бюджетного дефіциту аналогічно впливу експансіоністської бюджетно-податкової політики

на реальний обсяг виробництва, рівень цін, відсоткову ставку і інвестиції як у короткостроковому, так і в довгостроковому періодах.

Наслідком бюджетного дефіциту в короткостроковому періоді будуть:

1) зростання цін;

2) зростання реального обсягу виробництва;

3) «ефект витіснення» приватних податкових інвестицій;

в довгостроковому періоді:

1) підвищення рівня цін;

2) посилення «ефекту витіснення»;

3) повернення реального обсягу виробництва до природного рівня.

Інша точка зору, відповідна «рикардианской школі», полягає в тому, що заперечується вплив бюджетного дефіциту і державного боргу на зростання процентних ставок, зменшення інвестицій та ін.

Бюджетний дефіцит потребує вжиття енергійних заходів держави щодо його ліквідації. Насамперед це скорочення витрат бюджету, однак це шлях досить складний. Реальнішими та доцільнішими є зміни в податковій і кредитній політиці, які призвели б до пожвавлення економічного життя, передусім до зростання виробництва та його ефективності. В іншому разі дефіцит бюджету стає додатковим найнесправедливішим податком із населення. Бюджетний дефіцит – явище майже постійне в економіці кожної держави, тому важливого значення набувають його розміри та методи ліквідації. Бездефіцитний бюджет – об'єктивна вимога економічного розвитку держави.

Однак нині в більшості країн світу дефіцит бюджету становить від 15 до 2 % валового внутрішнього продукту при середньосвітовій його величині 4,5 %. Існує тенденція до стабілізації бюджетного дефіциту у середньосвітовому вимірі 4–5 %. Слід зазначити, що розмір бюджетного дефіциту, який перевищує 5 % валового внутрішнього продукту, призводить до різкого зниження інвестиційної активності, що переростає в подальшому в різні форми кризових явищ.

Розрізняють поняття «стійкий дефіцит бюджету», який існує в довгостроковому періоді, та тимчасовий дефіцит, що викликається касовими розривами у виконанні бюджету або непередбачуваними обставинами. У науковій літературі існують твердження, що сам собою дефіцит може мати позитивний вплив на пожвавлення економічного життя. З цим можна погодитися лише частково, тому що не сам дефіцит може сприяти економічній активності, а джерела його фінансування. У тих країнах, де добре розвинений ринок державних цінних паперів, розмір бюджетного дефіциту має менш відчутний вплив на становище економіки в даному періоді, але його наявність обов'язково впливатиме на господарське життя в майбутньому. Можна погодитися також із тим, що коли розмір бюджетного дефіциту не перевищує обсягів державних капітальних вкладень, то його вплив на економіку менш негативний.

Основними причинами виникнення дефіциту державного бюджету в Україні є зниження обсягів виробництва й скорочення доходів бюджету, низька податкова дисципліна, наявність значного тіньового сектору в економіці, надмірні державні витрати за окремими статтями бюджету. Ліквідація або значне зменшення зазначених негативних явищ є основними напрямами скорочення дефіциту державного бюджету в Україні.

Дефіцит держбюджету – величина, на яку державні закупівлі перевищують чисті податки. Дефіцит державного бюджету не є безпечним для економіки, якщо він знаходиться на рівні 2 – 3% ВНП, у протилежному разі він негативно відбивається на функціонуванні грошово-кредитної системи і всієї економіки в цілому.

Державний борг – *загальний розмір заборгованості уряду власникам державних цінних паперів, який дорівнює сумі минулих бюджетних дефіцитів (мінус бюджетні надлишки).*

Внутрішній державний борг – заборгованість держави громадянам, фірмам та установам даної країни, які є власниками цінних паперів, випущених її урядом.

Зовнішній борг – заборгованість держави іноземним громадянам, фірмам і установам.

У сучасній економічній науці існують дві різні точки зору на проблему бюджетного дефіциту, державного боргу та їх макроекономічних наслідків.

Створення боргу – це *механізм, за допомогою якого заощадження передаються економічним агентам, що здійснюють витрати.*

Якщо домогосподарства і фірми не схильні до запозичень, то приватна заборгованість зростає недостатньо швидко, аби поглинути зростаючий обсяг заощаджень. Отже, щоб економіка не відійшла від стану повної зайнятості ресурсів, *ці заощадження мають бути використані державою шляхом приросту державного боргу.*

Основними причинами створення і збільшення державного боргу є:

• збільшення державних видатків без відповідного зростання державних доходів;

• циклічні спади й автоматичні стабілізатори економіки;

• скорочення податків з метою стимулювання економіки без відповідного коригування (зменшення) державних витрат;

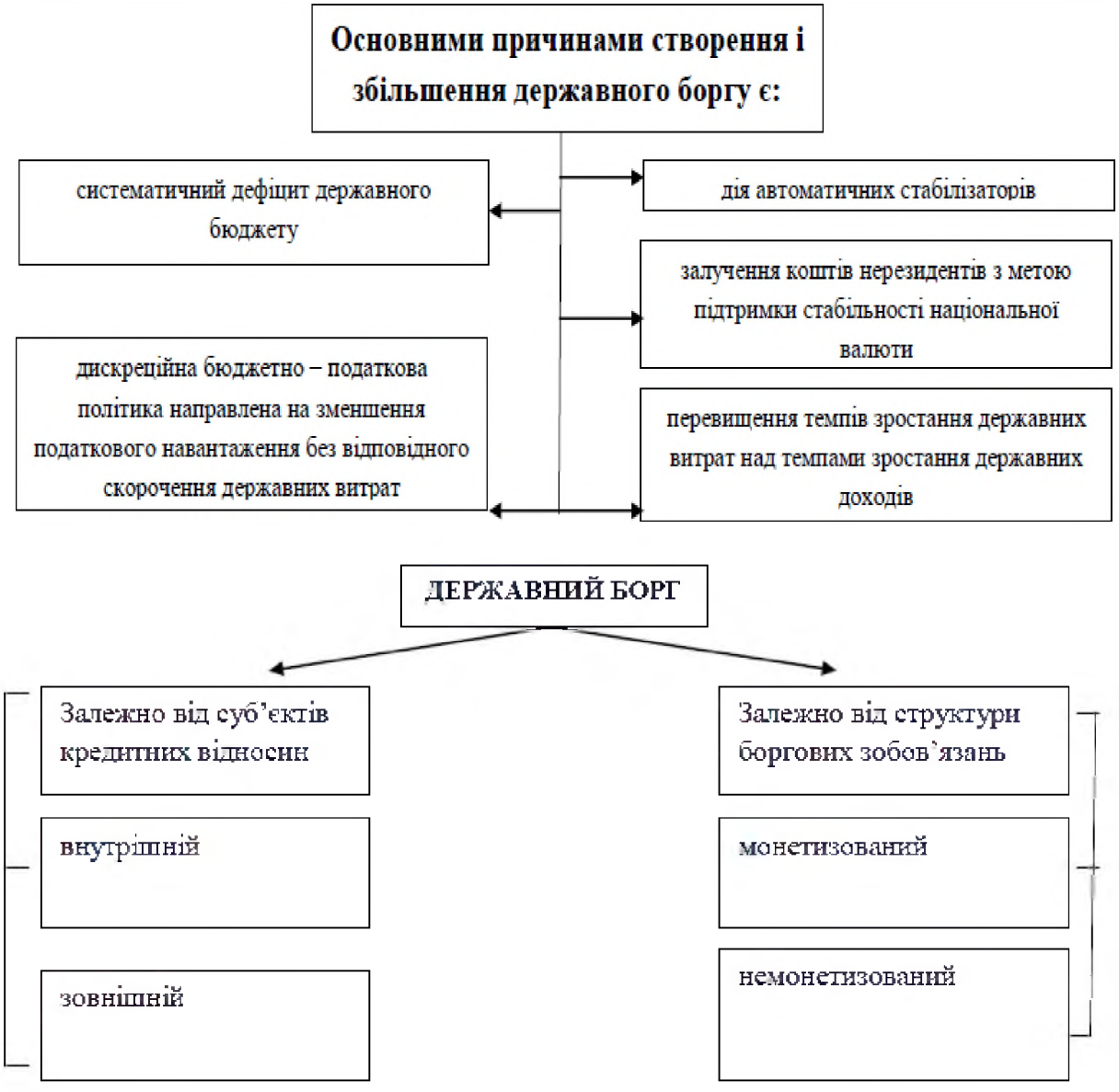
• вплив політичних бізнес-циклів – надмірне збільшення державних видатків напередодні виборів з метою завоювання популярності виборців та збереження влади.

Існує позитивний взаємозв'язок між розмірами бюджетного дефіциту і державного боргу. Бюджетний дефіцит збільшує державний борг, а зростання боргу, в свою чергу, потребує додаткових витрат бюджету на його обслуговування і тим самим збільшує бюджетний дефіцит.

Державний борг – це загальна сума нагромадженої заборгованості уряду власникам державних цінних паперів, яка дорівнює сумі всіх дефіцитів за вирахуванням надлишків бюджетів.

Управління державним боргом – це сукупність заходів держави, пов`язаних з вивченням кон`юнктури на ринку позичкових капіталів, випуском нових позик, з виплатою процентів по займам, проведенням конверсії (зміни умов дохідності) та консолідації (зміни строків) займів, визначення ставок процентів по державному кредиту, а також погашення раніше випущених позик, строк дії яких скінчився.

Відомо три класичних концептуальних підходи до збалансування державного бюджету:

1) збалансування на щорічній основі;

2) збалансування в ході економічного циклу;

3) функціональні фінанси.

Кожна із цих концепцій має характерні риси та економічні наслідки.

До «Великої депресії» 30-х років вважалося, що щорічно збалансований бюджет є бажаною метою державних фінансів. Однак при ближчому розгляді стає очевидним, що щорічно збалансований бюджет має ряд суттєвих недоліків, а саме такий підхід в основному виключає фіскальну діяльність держави як антициклічну, стабілізуючу силу. Більше того, щорічно збалансований бюджет насправді погіршує коливання економічного циклу.

Припустімо, що економіка раптово стикається з тривалим періодом безробіття та зниженням доходів. Тоді держава з метою збалансування бюджету має або збільшити податки, або обмежити власні видатки, або використовувати поєднання цих заходів. Проблема полягає в тому, що ці заходи є стримуючими за характером і кожний з них ще більшою мірою зменшує, а не стимулює ділову активність і сукупний попит. Можна уявити іншу ситуацію. Економіка стикається з інфляційними процесами, внаслідок яких зростають грошові доходи та автоматично підвищуються податкові надходження до бюджету. Щоб збалансувати бюджет і ліквідувати майбутні бюджетні надлишки, держава має зменшити податкові ставки або збільшити державні видатки. Однак кожний із цих заходів (або їх поєднання) зумовить зростання ділової активності, зайнятості та в кінцевому підсумку не зменшить інфляції, а лише посилить її тиск на економіку.

Отже, концепція щорічно збалансованого бюджету не є економічно ефективною, вона має суттєві суперечності та не може забезпечити стабільність економіки в довгостроковому періоді.

Незважаючи на зазначені проблеми, ця концепція має прихильників. Ряд консервативних економістів, виступаючи за підтримку бюджету, що збалансовується на щорічній основі, вважає, що викликати сумнів має не зростаючий дефіцит державного бюджету та державний борг, а збільшення видатків, пов'язаних з проведенням різних урядових програм. Зростання кількості урядових програм, а особливо тих, що потребують значних витрат, має бути суспільно контрольованим. Це можливо в тому випадку, якщо такому зростанню сприяє сплата вищих податків.

Якщо використовується дефіцитне фінансування, цей процес стає суспільно неконтрольованим, бо державні програми мають тенденцію в кількісному відношенні зростати швидше, ніж належало б, тому що суспільна опозиція цьому процесу набагато слабша, коли він фінансується за рахунок зростання дефіциту, а не податків. Зростання дефіциту державного бюджету, спричинене збільшенням кількості урядових програм, у даному разі розглядається як вияв більш фундаментальної проблеми – посягання уряду на існування приватного сектору.

Інша концепція, а саме бюджет, збалансований на циклічній основі, має цілком протилежний підхід. Обґрунтування цієї концепції логічне, просте та зрозуміле. Ідея бюджету, збалансованого на циклічній основі, передбачає, що уряд реалізовуватиме антициклічну політику та водночас збалансовуватиме бюджет. У цьому разі бюджет збалансовується не щорічно, а впродовж економічного циклу. Для того щоб протистояти спаду, уряд має зменшити податки та підвищити державні видатки.

Отже, фактично цілеспрямовано збільшують бюджетний дефіцит, проте водночас стимулюється ділова активність і підприємництво (ставка на майбутнє).

Протягом наступного інфляційного піднесення також логічно буде збільшити податкові ставки та зменшити державні витрати. Це дасть змогу, по-перше, вилучити з обігу частину надлишкової

грошової маси, а по-друге, створити деякий бюджетний надлишок, за допомогою якого можна буде покрити державні борги, що з'явилися в період спаду.

Але навіть при такій привабливій бюджетній концепції стикаємося з серйозними проблемами. Перша з них полягає в тому, що підйоми та спади в економічному циклі найчастіше неоднакові як за глибиною, так і за тривалістю. Тому тривалий та глибокий спад, за яким спостерігатиметься відносно короткий та скромний період підйому, безсумнівно, призведе до значного збільшення дефіциту державного бюджету й водночас до незначного позитивного сальдо бюджету (надлишку). Таке протиставлення не на користь даної концепції, бо воно свідчить про появу циклічного дефіциту державного бюджету.

Сутність другої проблеми полягає в перевагах, які можна отримати внаслідок інфляції. За природою інфляція сприяє перерозподілу доходів між дебіторами та кредиторами. Не передбачувана інфляція дає вигоду дебіторам (позичальникам) за рахунок кредиторів (позивачів). Наслідки інфляції в галузі перерозподілу є довільними та не передбачуваними. Держава також може отримати вигоду від інфляції, якщо вона є отримувачем позик від населення (позивача). Упродовж багатьох років у кожної держави накопичується значна сума державного боргу (як зовнішнього, так і внутрішнього). Інфляція дає змогу Міністерству фінансів сплатити борги грошима, що втратили частину своєї купівельної спроможності. Тобто уряд отримує від населення «дорогі» гроші, а повертає за допомогою інфляції «дешеві». При інфляції національний дохід номінальний (офіційний); як наслідок, зростають податкові надходження, а розміри державного боргу не збільшуються. Це означає, що через інфляцію уряду вдається зменшити реальну величину державного боргу та істотно полегшити собі його сплату (йдеться лише про внутрішній державний борг). Отже, виникає запитання. Чи є гарантія того, що держава не буде зацікавлена в інфляції та свідомо не провокуватиме її, аби розрахуватися зі своїми боргами?

Третій концептуальний підхід до формування бюджету та його використання дотримується ідеї функціональних фінансів.

Відповідно до цієї ідеї на перший план виходить питання про стабілізацію та оздоровлення економіки, питання ж збалансування бюджету як на щорічній, так і на циклічній основі є другорядним. Не варто хвилюватися, якщо у процесі стабілізації економіки будуть стійкі надлишки бюджету або його дефіцит.

Відповідно до даної концепції проблеми, що пов'язана з державним дефіцитом або з надлишком, незначні, порівняно з більш небажаними альтернативами – тривалими спадами або стійкою інфляцією.

Сучасний період побудови ринкових відносин в Україні відбувається у досить складних умовах, що зумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Економічна ситуація характеризується скороченням обсягу національного виробництва майже в усіх галузях кризою платежів, зростанням тіньового капіталу, катастрофічною нестачею бюджетних коштів, а отже, і неспроможністю держави повноцінно фінансувати економічні та соціальні програми. За такого стану, можливо, саме ідея функціональних фінансів – це реальний шанс «піднятися з колін», бо реалізація даної концепції спрямована передусім на розв'язання проблем економіки, що дасть змогу вирішити питання бюджету.

Фінансування дефіциту державного бюджету може не супроводжуватися безпосередньо емісією готівки, а відбуватися в інших формах, наприклад як надання кредитів Центрального банку державним підприємствам за пільговими ставками відсотків або у формі відстрочених платежів, коли уряд, придбавши товари та послуги, не сплачує за них у встановлений термін. В останньому випадку, якщо закупівля здійснюється у приватному секторі, це підштовхує виробників заздалегідь підвищувати ціни, аби застрахуватися від можливих неплатежів. Це, у свою чергу, дає новий поштовх до збільшення загального рівня цін, а отже, і рівня інфляції. Якщо відстрочені платежі належать підприємствам державного сектору, то ці дефіцити здебільшого безпосередньо фінансуються Центральним банком або накопичуються й збільшують загальний дефіцит державного бюджету. Хоча відстрочені платежі, на відміну від монетизації, офіційно вважаються неінфляційним способом фінансування бюджетного дефіциту, на практиці цей розподіл досить умовний.

Самостійна робота (тези)

6.1. Державний борг як інструмент регулювання. Дефолт і методи його врегулювання

Державний борг – це фінансові зобов'язання сектору загального державного управління, що підлягають погашенню й обслуговуванню в установлені терміни зі сплатою визначеного доходу за користування позикою.

Державний борг має фіскальну, регулювальну і перерозподільчу функції.

Фіскальна функція полягає в залученні державою необхідних коштів на фінансування дефіциту бюджету.

Регулювальна реалізується за купівлі-продажу цінних паперів центральним банком, унаслідок чого змінюються обсяги грошової маси в обігу.

Перерозподільча функція державного боргу полягає у здійсненні перерозподілу капіталу між приватним і державним секторами і між сегментами фінансового ринку.

У статистиці державного боргу обліковується лише заборгованість сектору загального державного управління; не враховуються борги державних підприємств і органів грошово-кредитного регулювання.

Згідно з міжнародними стандартами, до державного боргу відносять заборгованість сектору загального державного управління в цілому – як центрального уряду, так і місцевих органів управління.

В Україні термін «державний борг» поширюється лише на борг центрального уряду. Борги місцевого рівня включаються до складу «місцевого» боргу.

Поточну кредиторську заборгованість держави за отримані товари чи надані послуги не вважають державним боргом, доки вона не буде офіційно визнана і не набуде форми договірних зобов'язань з обумовленим терміном оплати. Тобто у складі державного боргу не враховують поточної заборгованості за неоплаченими зобов'язаннями, які не є договірними з фіксованим терміном оплати.

Величину державного боргу оцінюють як суму, яку мають виплатити органи державного управління у визначений строк, тобто за номінальною вартістю. При цьому в разі оформлення державного боргу дисконтними цінними паперами його сума включає вартість відсоткових виплат, а за оформлення відсотковими облігаціями – ні.

Оскільки борг – це стан (запас). Його величину оцінюють на певну дату, наприклад останній день місяця чи фінансового року.

Основними складовими державного боргу є внутрішня і зовнішня заборгованості.

Зовнішній державний борг являє собою суму накопичених фінансових зобов'язань держави перед нерезидентами щодо повернення залучених коштів, отриманих на умовах строковості, зворотності та платності.

Заборгованість перед внутрішніми кредиторами формує внутрішній державний борг.

Таблиця 6.1

Динаміка валового зовнішнього боргу України

Період	Валовий зовнішній борг, на кінець періоду	
	млн дол. США	у % до ВВП
2007	79 955	56,0
2008	101 659	56,5
2009	103 396	88,2
2010	117 346	86,0
2011	126 236	77,4
2012	135 065	76,8
2013	142 079	77,5
2014	126 308	95,8
2015	118 729	131 %
2016	113 618	121 %
2017	116 578	103,9 %
2018 (на 31.03.2018)	116 290	

Джерело: Валовий зовнішній борг України. URL : http://index.minfin.com.ua/index/debt/

Зовнішній державний борг втілюється в імпорті реальних ресурсів, що надає державі додаткових можливостей щодо фінансування пріоритетних напрямів без зменшення внутрішніх ресурсів, які спрямовують на споживання чи накопичення. Втрати національних ресурсів відкладають на майбутнє, коли борг буде обслуговуватися чи погашатися. Внутрішнє запозичення зумовлює перерозподіл ресурсів усередині країни.

Державний борг класифікують за різними критеріями. Основним показником, який характеризує спроможність уряду-позичальника обслуговувати накопичені борги, є відношення державного боргу до валового внутрішнього продукту.

Дефолт і методи його врегулювання

У кризових умовах, коли можливості бюджету обслуговувати надмірно обтяжливий борг держави вичерпано, виплати кредиторам здійснюються з таких основних джерел: валютних резервів (що може призвести до втечі капіталу і спекулятивної атаки на національну валюту), емісійних ресурсів національного банку (що породжує інфляційні сплески), державної власності (шляхом конвертації боргових зобов'язань держави в акції, облігації компаній чи прямого продажу державного майна).

Відмова держави від обслуговування власних боргових зобов'язань має назву дефолту [1].

Для позичальника оголошення дефолту супроводжується такими втратами:

– заморожування майна держави-боржника за кордоном (золотовалютних резервів, будівель і рухомого майна державних установ тощо);

– введення ембарго на торгівлю із суб'єктами господарювання даної країни (застосування торговельних санкцій, обмежень і заборон на експорт);

– затримка перерахування експортної виручки іноземними банками;

– закриття доступу до міжнародного ринку позичкових капіталів.

Боргова спроможність значною мірою визначається об'єктивними економічними умовами. Відношення державного боргу до

ВВП і зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг, рівень середньодушових доходів і темпи зростання національної економіки, рівень відсоткових ставок за позиками є основними детермінантами спроможності уряду виплачувати накопичені борги. Проте бажання позичальника виконувати свої боргові зобов'язання (на відміну від спроможності) є суб'єктивним явищем, на яке впливають ступінь популізму економічної політики, оцінка справедливості вилучення доходів на користь кредиторів тощо.

Для врегулювання дефолтів суверенних позичальників застосовують такі основні методи реструктуризації боргових зобов'язань:

– консолідація;

– уніфікація;

– відстрочення боргу;

– прощення і часткове списання боргу;

– конверсія.

Консолідація боргу передбачає зміну термінів погашення боргових зобов'язань із збереженням графіка відсоткових виплат.

Уніфікація – це об'єднання кількох позик в одну з заміною раніше випущених зобов'язань на нові цінні папери держави.

Відстрочення боргу – перенесення на пізніший термін як погашення основної суми боргу, так і сплати відсотків.

Прощення і часткове списання боргів передбачає проведення відповідних операцій з боку кредиторів і поширюється, як правило, на офіційну заборгованість.

Реалізація цієї схеми вимагає тривалих переговорів і складних погоджень і найчастіше мотивується політичними чинниками.

У світовій практиці прощення і часткове списання боргів на регулярній основі застосовується лише стосовно найбідніших країн із високим рівнем зовнішньоборгового навантаження. Конверсію боргу розглядають як з точки зору зміни дохідності позик, так і з погляду зміни форми боргових зобов'язань чи методу погашення боргу. У світовій практиці для врегулювання заборгованості суверенів використовують такі конверсійні схеми:

– достроковий викуп боргових зобов'язань;

– сек'юритизація боргу;

– конверсія боргу в майнові активи;

– обмін боргових цінних паперів на корпоративні;

– конверсія боргу у програми розвитку.

Зазначені операції мають назву ринкових схем реструктуризації боргів і поширюються здебільшого на борги комерційним кредиторам.

Достроковий викуп боргових зобов'язань держави застосовують за згоди кредиторів або на підставі положень про можливість дострокового викупу у кредитних угодах. За високої вірогідності дефолту достроковий викуп дозволяє позичальникам суттєво скоротити витрати на погашення й обслуговування боргу, оскільки на вторинному ринку зобов'язання неплатоспроможних позичальників котируються зі значним дисконтом. Для викупу можна використовувати як офіційні валютні резерви країни, так і кредити міжнародних фінансових організацій. Ця схема не отримала великого поширення внаслідок опору кредиторів і наявності зворотних стимулів для позичальників.

Сек'юритизація боргу являє собою випуск позичальником нових боргових цінних паперів, які або підлягають продажу і виручка від їх реалізації спрямовується на викуп боргу, або безпосередньо обмінюються на поточні боргові зобов'язання.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Богдан Т. П. Бюджетний дефіцит і державний борг / Т. П. Богдан // Економічна теорія. – 2013. – № 1. – С. 109–110.

6.2. Інфляція: макроекономічні причини та наслідки

Інфляція є складним багатофакторним явищем, що характеризує порушення у відтворенні суспільного виробництва як наслідок загострення суперечностей у сфері товарного і грошового обігу і є закономірністю розвиненої ринкової економіки, яка використовує паперово-грошовий обіг.

Сутність інфляції: знецінення паперових грошей унаслідок перевищення кількості грошових знаків в обігу над сумою товарних цін; переповнення каналів грошового обігу грошовою масою понад потреби товарного обігу, що викликає знецінення грошей,

зниження їхньої купівельної спроможності та виявляється у зростанні цін.

Загальною причиною інфляції є порушення закону грошового обігу, що призводить до зростання кількості неповноцінних грошей та їх знецінення.

Безпосередні (факторні) причини інфляції:

– крах золотого стандарту та перехід до паперових, «пустих» грошей;

– мілітаризація економіки й емісійне фінансування інвестицій;

– дефіцит державного бюджету – перевищення витрат над доходами;

– грошова еміся з різних причин;

– кредитна експансія;

– посилення міжнародної інтеграції та можливість «імпортованої інфляції» за рахунок зростання цін на світовому ринку;

– зростання зовнішнього боргу, структурні світові кризи, війни;

– наслідки інфляційних очікувань: підвищення цін, скуповування товарів про запас.

Причини інфляції можуть бути внутрішніми та зовнішніми.

Види (типи) інфляції:

– повзуча інфляція (помірна): зростання цін не перевищує 10 % на рік;

– галопуюча інфляція: стрімке зростання цін (від 20 до 200 % і більше) [1];

– гіперінфляція: темпи зростання цін перевищують 50 % на місяць протягом тривалого періоду;

– стагфляція – розвиток інфляції в умовах стагнації виробництва;

– збалансована і незбалансована інфляція;

– очікувана і неочікувана інфляція.

Існує три головні напрями в теорії інфляції:

1) кейнсіанська теорія інфляції (інфляція попиту): означає порушення рівноваги між сукупним попитом і сукупною пропозицією з боку попиту. Головні причини: збільшення державних

замовлень і зростання купівельної спроможності населення (зарплати та інших доходів);

2) інфляція витрат виробництва (У. Торн, П. Самульсон): означає зростання цін унаслідок зростання цін на фактори виробництва – зростання витрат виробництва, ринкової монополії, олігополії тощо;

3) монетаристська теорія інфляції (М. Фрідмен): результат надлишкової кількості грошей в обігу – надмірна емісія грошей.

Соціально-економічні наслідки інфляції: зростання вартості життя і знецінення заощаджень; падіння реальної зарплати; сприяє зростанню безробіття; посилюється податковий тиск на зарплату; погіршується життєвий рівень людей із фіксованими доходами; підриваються конкурентні позиції дрібних виробників; відбувається перерозподіл національного доходу; загострюються проблеми стійкості внутрішнього ринку; породжується «втеча» від грошей; загострюються економічні суперечності; наростає соціально-економічна нестабільність; порушуються загальні умови суспільного відтворення.

Наслідки інфляції визначають необхідність проведення політики стабілізації грошового обігу та антиінфляційної політики, що передбачає два підходи до їх здійснення:

1) активна бюджетна політика, постійне маневрування державними витратами і податками, регулювання надходжень останніх до державного бюджету країни;

2) грошово-кредитне регулювання шляхом монетарної політики, яка проводиться центральним (національним) банком країни. Важливу роль у цьому відіграє відновлення фінансової стабільності та рівня споживчих цін. Досягти цього можна відомими методами стабілізації грошового обігу:

– нуліфікацією – вилученням старих грошових знаків з обігу чи їх обміном з незачним викупом [2];

– ревалоризацією – поверненням до попередньої купівельної сили грошових знаків та підвищенням їхнього курсу (через продаж державою цінних паперів або золота та комплексом заходів, спрямованих на оздоровлення національної економіки і збільшення виробництва високоякісних конкурентоспроможних товарів);

– дефляцією – процесом стримування зростання грошової маси в обігу, яка проявляється через зниження цін на товари і послуги;

– девальвацією (зниження курсу грошової одиниці стосовно іноземної валюти);

– деномінація – зміна номінальної вартості грошових знаків з їх обміном на нові більші грошові одиниці з одночасним перерахунком цін, зарплати, тарифів тощо (у такому співвідношенні);

– реставрацією валюти – відновленням доінфляційної купівельної спроможності та курсу національної валюти щодо інших вільноконвертованих валют.

Примітки та ілюстративний матеріл

1. Інфляція в Україні у відкритій формі виникла у 1992 році. За даними Держкомстату України, індекс споживчих цін (індекс інфляції) протягом 1992–1995 рр. характеризується такою динамікою: у 1992 р. споживчі ціни зросли у 21 раз, у 1993 р. – у 102, у 1994 – у 5, у 1995 р – у 2,8 раза.

2. Цим методом скористалась Україна в 1996 р., запровадивши в обіг нову грошову одиницю – гривню.

Запитання та завдання для контролю

1. Чому центральний банк як основний інструмент грошово-кредитної політики застосовує операції на відкритому ринку, а не зміну резервних вимог або облікової ставки? Чим відрізняється вплив кожного з цих інструментів на окремий комерційний банк; на систему комерційних банків у цілому; на пропозицію грошей?

2. Поясніть, чому центральний банк не в змозі стабілізувати процентні ставки і грошову масу в економіці одночасно? Яким чином форма кривої попиту на гроші впливає на ефективність грошово-кредитної політики?

3. Наведіть механізм створення грошей комерційними банками. Чи завжди комерційні банки можуть створювати гроші?

4. Державний бюджет об’єднує державні закупки товарів та послуг і трансфертні платежі в загальну категорію державних

видатків. Чому при виборі інструментів фіскальної політики необхідно розрізняти державні закупки і трансферти?

5. Поясніть, чому курс на постійну збалансованість державного бюджету є надто жорсткою вимогою щодо фіскальної політики? Які проблеми виникають при спрямованості фіскальної політики на щорічну збалансованість бюджету?

6. Назвіть основні концепції бюджетного дефіциту.

7. Яким чином може зростати державний борг? Чому державний борг є тягарем для економіки?

8. Які основні напрями впливу державного боргу на економіку Вам відомі?

9. Поясніть, чому уряд намагається фінансувати державні видатки повністю за рахунок податків, хоча існує можливість з цією метою позичати кошти у населення? Які існують методи фінансування бюджетного дефіциту? Що таке монетизація дефіциту?

10. Чому виникає таке явище, як квазіфіскальні витрати і квазіфіскальний дефіцит? Яким чином квазіфіскальна діяльність держави впливає на оцінку бюджетно-податкової політики?

Термінологічний словник

Грошовий ринок – сукупність ринкових інститутів, що забезпечують взаємодію пропозиції грошей і попиту на них.

Суб'єкти грошового ринку – усі банки країни, підприємства (у різноманітті організаційних форм), державні фінансові установи, різні фінансові організації, індивіди.

Державні фінанси – це сукупність процесів розподілу та перерозподілу вартості ВВП, що виникають у процесі формування, розподілу і використання централізованих фондів грошових коштів, призначених для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Державний бюджет – це основний фінансовий план держави, що має силу закону.

Позабюджетні цільові фонди – це централізовані фонди грошових коштів, що утворюються поза державним бюджетом

для реалізації прав громадян на пенсійне і соціальне забезпечення та соціальне страхування.

Державні доходи – це: 1) сума коштів, що мобілізується державою на забезпечення своєї діяльності; 2) частина грошових відносин з приводу розподілу і перерозподілу ВВП, що пов'язана з формуванням доходів одного з головних суб'єктів розподільних відносин – держави.

Поточні видатки – це витрати бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій і органів влади, фінансування заходів щодо соціального захисту населення та інших заходів, не передбачених у видатках розвитку.

Видатки розвитку – це витрати бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема фінансування капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення; фінансування структурної перебудови національного господарства; субвенції та інші видатки, що пов'язані з розширеним відтворенням.

Кошторисне фінансування – забезпечення державними грошовими коштами установ і організацій соціально-культурної сфери, оборони, органів державного управління, органів правоохоронної системи й органів безпеки, органів судової влади і прокуратури.

Бюджетні кредити – це фінансова підтримка державних та інших підприємств, у яких понад 50 % майна є державною власністю.

Державні дотації – це форма бюджетного фінансування планово-збиткових підприємств, організацій і установ, які надають послуги або виробляють необхідні товари, витрати на виробництво яких перевищують ціну продажу.

Бюджетний дефіцит – це перевищення розміру витрат над величиною бюджетних надходжень, тобто це різниця між державними доходами і витратами.

Структурний дефіцит – відображає вплив фіскальної політики. Замість порівняння реальних витрат і доходів бюджету, при обчисленні структурного дефіциту порівнюються витрати і доходи бюджету в умовах повної зайнятості. (Структурний дефіцит іноді називають дефіцитом повної занятості).

Циклічний дефіцит – породжений економічною нестабільністю і свідчить про недовикористання виробничих можливостей суспільства.

Державний борг – загальний розмір заборгованості уряду власникам державних цінних паперів, який дорівнює сумі минулих бюджетних дефіцитів (мінус бюджетні надлишки).

Внутрішній державний борг – заборгованість держави громадянам, фірмам та установам даної країни, які є власниками цінних паперів, випущених її урядом.

Зовнішній борг – заборгованість держави іноземним громадянам, фірмам і установам.

Створення боргу – це механізм, за допомогою якого заощадження передаються економічним агентам, що здійснюють витрати.

Консолідація боргу – передбачає зміну термінів погашення боргових зобов'язань із збереженням графіка відсоткових виплат.

Уніфікація – це об'єднання кількох позик в одну із заміною раніше випущених зобов'язань на нові цінні папери держави.

Відстрочення боргу – перенесення на пізніший термін як погашення основної суми боргу, так і сплати відсотків.

Інфляція – знецінення паперових грошей унаслідок перевищення кількості грошових знаків в обігу над сумою товарних цін; переповнення грошового обігу грошовою масою понад потреби товарного обігу, що викликає знецінення грошей, зниження їхньої купівельної спроможності та виявляється у зростанні цін.

Повзуча інфляція (помірна) – зростання цін не перевищує 10 % на рік.

Галопуюча інфляція – стрімке зростання цін (від 20 до 200 % і більше).

Гіперінфляція – темпи зростання цін перевищують 50 % на місяць упродовж тривалого періоду.

Стагфляція – розвиток інфляції в умовах стагнації виробництва.

Сламфляція – одночасне зростання темпів інфляції та темпів безробіття.

Контрольні тестові завдання

І. Так – ні:

1. Збільшення видатків державного бюджету на нові системи озброєння під час спаду є марнотратством, яке спричинить ще більше погіршення стану економіки.

2. Величина мультиплікатора державних видатків більша за величину податкового мультиплікатора, оскільки зміна урядових видатків безпосередньо змінює сукупні видатки на ту ж величину, тоді зміна ставки оподаткування змінює споживчі видатки лише в частині, визначеній граничною схильністю до споживання.

3. Єдиним способом фінансування бюджетного дефіциту є грошова емісія.

4. Під час спаду фактичний дефіцит державного бюджету більший за структурний.

5. Мультиплікатор збалансованого бюджету можна визначити як суму мультиплікатора державних видатків та податкового мультиплікатора.

ІІ. Оберіть правильну відповідь:

1. У випадку, коли податкові надходження до державного бюджету перевищують видатки:

а) утворюється дефіцит бюджету;

б) утворюється профіцит бюджету;

в) бюджет є збалансованим на циклічній основі.

2. Прагнення уряду до щорічного збалансування державного бюджету:

а) буде посилювати вплив автоматичних стабілізаторів і згладжувати циклічні коливання;

б) унеможливить здійснення дискреційної фіскальної політики і буде посилювати циклічні коливання;

в) ніяк не вплине на коливання обсягів виробництва і зайнятості.

3. На величину дефіциту (профіциту) державного бюджету впливають:

а) обсяг сукупного доходу (ВВП);

б) дискреційна фіскальна політика;

в) коливання ділової активності циклічного характеру;

г) усі відповіді правильні.

Тема 7. Грошово-кредитна та фіскальна системи

План

7.1. Грошово-кредитна система, її елементи та типи.

7.2. Механізм грошово-кредитного регулювання.

7.3. Рівновага на грошовому ринку.

7.4. Податкова система: суть, структура, значення, принципи побудови та функціонування. Крива А. Лаффера та визначення межі оподаткування.

Самостійна робота (тези)

7.1. Модель пропозиції грошей. Грошовий мультиплікатор.

7.2. Попит на гроші: ефекти доходів, цін та процентних ставок.

7.1. Грошово-кредитна система, її елементи та типи

Грошово-кредитна система – це *форма організації грошового обігу, яка історично та законодавчо склалася в тій чи іншій країні.*

Сучасні гроші мають кредитну природу. І тому сучасна банківська система не просто прискорює обіг уже існуючих грошей, а створює нову грошову масу завдяки мультиплікації банківських депозитів. Це дає підстави розглядати не окремо грошову та кредитну системи, а їх симбіоз – грошово-кредитну систему.

Історії відомі два основних типи грошових систем.

Перший тип – *металевий обіг*. Він виступає теж у двох формах:

– *біметалізм,* коли роль грошей законодавчо закріплюється за двома металами (золотом і сріблом),

– *монометалізм*, коли роль грошей виконує один метал (золото або срібло).

Другий тип – *паперово-кредитна система* грошового обігу, в основу якої лежать паперові та кредитні гроші.

Закон Грехема. У XVIII ст. гроші ділилися на «погані» і «хороші». За законом Томаса Грехема, погані гроші витісняють хороші. *У популярній формі цей закон формулюють так: «погані» гроші витісняють «хороші» гроші з обігу.*

Наприклад, якщо функцію грошей виконує худоба, яка не диференціюється за якістю, то власники худоби намагаються розрахуватись гіршою худобою, залишаючи собі кращу для отримання від неї транспортних послуг, м'яса, шкіри, молока. Отже, «З обігу зникають гроші, ринкова вартість яких по відношенню до поганих грошей і офіційно встановленим курсом підвищується». Вони просто приховуються – вдома, у банківських сейфах. У XX ст. виконавцями ролі «поганих» грошей виступали банкноти, що витісняють з обігу золото. З часу Першої світової війни тенденція до припинення розміну банкнот на золото поширюється повсюдно. Перед центральними банками постало завдання невсипущого контролю за грошовим обігом. Насправді, паперові гроші самі по собі корисної цінності не мають.

Об'єктами грошово-кредитної системи є *гроші, що в процесі історичного розвитку змінюють свої форми, види та функції.*

Розвиток ринкового господарства урізноманітнює та ускладнює зв'язки між економічними суб'єктами, що призводить до збільшення проміжку часу між виробництвом і реалізацією товарів та послуг, і тому найбільш розповсюдженою формою грошей стають кредитні гроші.

Сучасний грошовий обіг здійснюється у двох формах:

– безготівковій;

– готівковій.

1. Готівкові гроші (символічні або декретні гроші) – *засоби обігу у формі банкнот і розмінних монет, монопольне право на випуск яких законодавчо закріплене за державою.*

Серед них:

Банкнота (банківський білет) – грошові знаки, випущені емісійними банками.

У сучасних банкнотах немає власної внутрішньої вартості, тому їх називають борговими зобов'язаннями банків.

Чек – наказ власника рахунка (чекодавця) кредитній установі, яка його обслуговує, сплатити певну суму грошей чекодержателеві.

Вексель – боргове зобов'язання позичальника кредитору про повернення боргу в призначений строк з виплатою процента.

2. Безготівкові гроші – *засоби обігу, які є борговими зобов'язаннями депозитних інститутів.*

Вартість депозитних грошей визначається їхньою купівельною спроможністю.

Депозитні гроші – система спеціальних розрахунків між банками на основі банківських переказів з одного рахунка на інший.

Кредитні гроші є приватними грошима, бо їхньою основою є трансакційні депозити комерційних банків.

У сфері безготівкового грошового обігу рух грошей здійснюється у вигляді перерахування сум через банківські рахунки.

За цією формою здійснюються переважна більшість грошових операцій в економіці:

– розрахунки між самими підприємствами;

– між підприємствами та організаціями;

– між підприємствами, організаціями і населенням;

– окремі операції з бюджетними коштами тощо.

Суб'єкти грошово-кредитної системи можуть бути представлені різними рівнями:

а) *загальнодержавний рівень* суб'єктів в особі центрального банку, міністерства фінансів, казначейства, органів нагляду за діяльністю банків, інститутів, що здійснюють контроль за грошовим обігом, тощо;

б) *рівень комерційних банків*, які не тільки прискорюють рух грошових засобів, але й беруть участь у продукуванні кредитних грошей завдяки мультиплікації банківських депозитів;

в) *рівень небанківських фінансових і кредитних установ;*

г) *рівень нефінансового сектору економіки*, який включає в себе нефінансовий підприємницький сектор та сектор домогосподарств.

Суб'єктами грошово-кредитної системи можуть виступати й міжнародні фінансові організації та грошово-кредитні інститути інших країн.

Кредитна система – це сукупність кредитних відносин та інститутів, які реалізують ці відносини.

У структурі кредитної системи вирізняють банківську систему та небанківські кредитно-фінансові установи. У загальному вигляді структура кредитної системи подана на рис. 7.1.

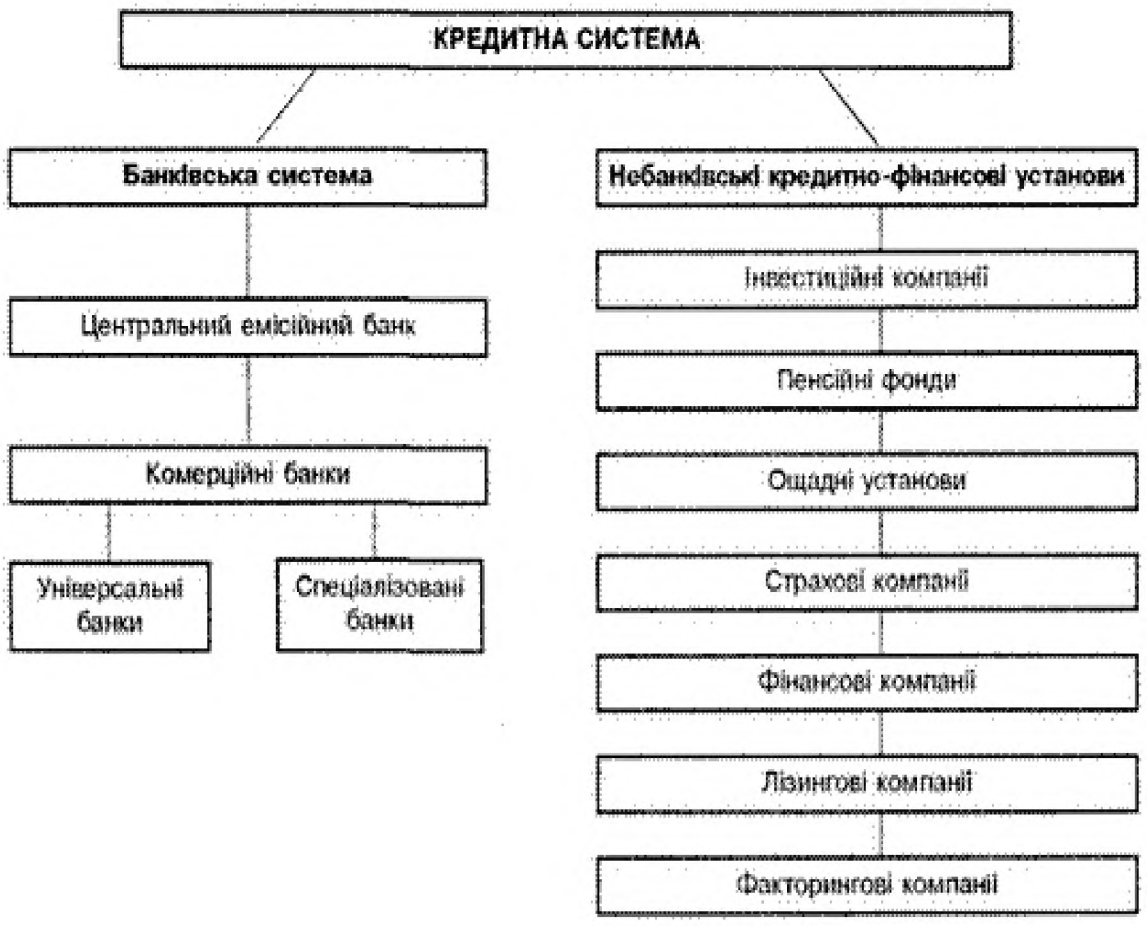

Рис. 7.1. Структура кредитної системи

Головною ланкою кредитної системи у будь-якій країні є банківська система, яка здійснює основну масу кредитних і фінансових операцій і є організаційною сукупністю різних видів банків у їх взаємозв'язку.

Банк – це установа, яка створена для залучення грошових коштів і розміщення їх від свого імені на умовах поверненості, платності, терміновості та забезпеченості. Основне завдання банку – здійснювати посередництво в розміщенні коштів від кредиторів до позичальників.

Залежно від підпорядкованості банків, відповідно до чинного банківського законодавства, розрізняють *два основних типи побудови банківської системи:*

– одноріvнева;

– дворівнева.

Одноріvнева банківська система передбачає горизонтальні зв'язки між банками, універсалізацію їх операцій та функцій. Усі банки, що діють у країні (включаючи й центральні банки), перебувають на одній ієрархічній сходинці, виконують аналогічні функції з кредитно-розрахункового обслуговування клієнтури.

Такий принцип побудови банківської системи характерний для економічно слаборозвинених держав, а також для країн із тоталітарним, адміністративно-командним режимом управління.

Дворівнева банківська система характерна для держав із ринковою економікою, передбачає відносини підпорядкування між центральним і комерційними банками.

На першому рівні банківської системи знаходиться центральний (емісійний) банк, який є емісійним центром держави і відповідає за сталість грошової та банківської систем.

Центральні (емісійні) банки всіх країн світу виконують такі функції:

– розробка та реалізація грошово-кредитної політики;

– емісія грошей і контроль за грошовим обігом у країні;

– кредитно-розрахункове обслуговування держави;

– кредитно-розрахункове обслуговування банківських інститутів.

Крім перелічених функцій, центральний банк може зберігати централізовані золоті та валютні запаси, здійснювати регулювання і нагляд за діяльністю кредитних організацій.

На другому рівні банківської системи знаходяться комерційні банки, які обслуговують економічних суб'єктів, здійснюючи мобілізацію коштів, та надають кредитно-розрахункове обслуговування.

Комерційні банки. Головною їх функцією *є створення за рахунок кредиту додаткових платіжних засобів через збільшення залишків на поточних рахунках клієнтів.* Розрізняють:

– універсальні;

– спеціалізовані комерційні банки.

Крім банків, до кредитної системи входять небанківські фінансово-кредитні інститути.

Небанківські кредитно-фінансові інститути функціонують у порівняно вузьких сферах ринку позичкового капіталу і мають досить специфічну клієнтуру. Такі фінансово-кредитні інститути не мають статусу банку, і їхня діяльність не змінює маси грошей в обігу.

Інвестиційні компанії – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, *який акумулює грошові кошти інвесторів шляхом емісії власних цінних паперів і вкладає їх у цінні папери інших підприємств та нерухомість.*

Розрізняють інвестиційні компанії *відкритого та закритого типу.* Інвестиційні компанії відкритого типу беруть на себе зобов'язання викуповувати свої акції на вимогу інвестора. Інвестиційні компанії закритого типу такого зобов'язання не беруть. Ці компанії більш поширені у світі через більшу ліквідність їхніх акцій.

Пенсійні фонди – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, *що створюється приватними та/або державними установами, підприємствами для виплати пенсій особам, які вносять пенсійні внески.*

Вільні кошти пенсійних фондів можуть бути інвестовані у фінансові активи, які приносять прибуток.

Ощадні установи – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, *який спеціалізується на залученні грошових коштів фізичних осіб і без участі кредитної системи не може розглядатися та функціонувати як інвестиційний капітал.*

Страхові компанії – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, для якого характерна особлива форма залучення коштів – *продаж страхових полісів.* Надходження від страхових премій та активних операцій перевищує суму страхових виплат, що дає змогу страховим компаніям здійснювати інвестиції. Порядок інвестицій страхових компаній встановлюється національним страховим законодавством.

Страхові компанії поділяються на компанії, що *здійснюють страхування населення*, та компанії, що *здійснюють страхування майна.*

Фінансові компанії – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, *що надає позики споживачам шляхом купівлі у торговельній фірмі боргових зобов'язань покупців, а також здійснює кредитування торговельних фірм під заставу боргових зобов'язань покупців.*

Джерелом їхніх позичкових ресурсів є кредити комерційних банків та капітали, які мобілізуються через випуск та розповсюдження власних цінних паперів.

Лізингові компанії – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, *який спеціалізується на купівлі основних засобів виробництва і наданні їх у тимчасове користування орендарю, який поступово сплачує лізинговій компанії вартість узятого в оренду майна.*

Факторингові компанії – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, *що спеціалізується на купівлі дебіторської заборгованості клієнтів, пов'язаної з постачанням товарів або наданням послуг.*

Грошово-кредитна (монетарна) політика – це сукупність форм та засобів державного впливу на пропозицію грошей (M^S) з метою забезпечення рівноваги між пропозицією грошей і попитом на них.

Головним завданням монетарної політики *є визначення реального попиту на гроші* з боку економічних агентів і забезпечення відповідної пропозиції грошей, яка б відповідала запланованому зростанню обсягу виробництва без загрози стабільності національної валюти та грошово-кредитного ринку в цілому, а також запобігала розвитку інфляції за рахунок монетарної складової.

Крім того, монетарна політика покликана вирішувати такі завдання:

– поліпшити структуру грошової маси;

– розширити сферу застосування безготівкових розрахунків;

– забезпечувати економічно обґрунтований рівень обмінного курсу національної грошової одиниці;

– забезпечити зростання обсягів валютних резервів центрального банку.

За кейнсіанською та монетаристською концепціями, центральною проблемою грошової політики є маніпулювання грошовою пропозицією (M^S) з метою впливу на найважливіші макроекономічні параметри.

Кейнсіанська концепція грошової політики передбачає, що:

– грошова політика менш впливова, ніж бюджетно-податкова;

– зміна грошової пропозиції (M^S) може впливати на сукупні витрати (AD) опосередковано через зміну ставки процента (*і*);

– існують певні обмеження впливу грошової пропозиції (M^S) на ставку процента (*і*), а ставки процента – на рівень інвестицій (*I*);

– коливання грошової пропозиції (M^S) змінює ставку процента (*і*), яка визначає рівень інвестування, а інвестиції (*I*) як елемент сукупних витрат впливають на сукупний попит (*AD*) і рівноважний обсяг виробництва (Q).

Відповідно до монетаристської концепції грошової політики:

– зміна грошової пропозиції (M^S) безпосередньо впливає на сукупні витрати (AD), тому що за основу береться рівняння обміну:

$$M \times V = P \times Q;$$

– зростання грошової маси (M^S) призводить до зростання темпів інфляції (P);

– маніпулюючи грошовою масою, не можна вплинути на ставку процента;

– головним засобом пожвавлення економіки має бути не стимулювання зростаючою грошовою пропозицією, а структурні зміни економіки, розширення виробничих можливостей.

Грошова маса – це сукупність купівельних, платіжних та накопичувальних засобів, яка обслуговує економічні зв'язки, належить фізичним та юридичним особам, а також державі. Це важливий кількісний показник руху грошей.

Для аналізу зміни руху грошей на певну дату і за певний період у фінансовій статистиці спочатку в економічно розвинених країнах, а надалі і в нашій країні стали використовувати грошові агрегати МО, М1, М2, М3, М4.

Агрегат МО включає *готівкові кошти в обігу: банкноти, металеві монети, казначейські білети (в деяких країнах).* Казначейські білети – паперові гроші, емісія яких здійснюється казначейством. Паперові гроші в даний час функціонують у слаборозвинених країнах. Переважна роль належить банкнотам, які за своєю сутністю близькі в сучасних умовах до казначейських білетів.

Агрегат М1 складається *з агрегату МО і засобів на поточних рахунках банків.* Кошти на рахунках можуть використовуватися для платежів в безготівковій формі, через трансформацію в готівкові кошти і без переведення на інші рахунки. Для розрахунків власники рахунків виписують платіжні доручення (переважна форма розрахунків в українській економіці) або чеки та акредитиви. Саме агрегат М1 обслуговує операції з реалізації валового внутрішнього продукту (ВВП), розподілу та перерозподілу національного доходу, накопиченню та споживанню.

Агрегат М2 містить *агрегат МІ, термінові та заощаджувальні депозити в комерційних банках, а також короткострокові державні цінні папери.* Останні не функціонують як засоби обігу, але можуть перетворюватись на готівкові кошти або чекові рахунки. Заощаджувальні депозити в комерційних банках знімаються

в будь-який час і перетворюються на готівку. Термінові депозити доступні вкладнику лише при закінченні певного сроку, у них менша ліквідність, ніж у заощаджувальних депозитах.

Агрегат М3 містить *агрегат М2, заощаджувальні вклади в спеціалізованих кредитних закладах, а також цінні папери, які обертаються на грошовому ринку, в тому числі комерційні векселі, які виписуються підприємствами.* Ця частина коштів, яка вкладена в цінні папери, створюється небанківською системою, але перебуває під її контролем, оскільки перетворення векселя в засіб платежу потребує, як правило, акцепту банку, тобто гарантії його сплати банком у випадку неплатоспроможності емітента.

Агрегат М4 дорівнює *агрегату М3 плюс різні форми депозитів в кредитних закладах.*

Між агрегатами необхідна рівновага, в іншому випадку відбувається порушення грошового обігу.

Практика показує, що рівновага буде, коли М2 > МІ (вона закріплюється при М2 + М3 >М1).

У цьому випадку грошовий капітал переходить з готівкового обігу в безготівковий.

При порушенні цього співвідношення між агрегатами в грошовому обігу починаються ускладнення: недостатність грошових знаків, зростання цін тощо.

На грошову масу впливають два фактори: кількість грошей та швидкість їх обертання.

Кількість грошової маси визначається державою – емітентом грошей, а саме його законодавчою владою. Збільшення емісії обумовлене потребами товарного обороту і держави.

Швидкість обігу грошей, інший фактор, який впливає на грошову масу, – тобто їх інтенсивний рух при виконанні ними функцій обігу і платежу.

Швидкість обігу грошей означає кількість разів обертів на рік, яку кожна грошова одиниця загальної грошової маси, що перебуває в обігу, використовує для купівлі готових товарів.

Швидкість обігу грошей характеризує частоту, з якою кожна одиниця наявних в обороті грошей використовується в середньому для реалізації товарів і послуг за певний період (рік, квартал, місяць).

Обчислюється швидкість обігу грошей як відношення номінального продукту до маси грошей в обігу. За трансакційним рівнянням І. Фішера, величину швидкості обігу грошей можна визначити на підставі формули:

$$V = P \times Q / M,$$

де V – швидкість обігу грошей;

P – середній рівень цін товарів і послуг;

Q – фізичний обсяг товарів і послуг, що реалізовані в даному періоді;

M – середня маса грошей, що перебуває в обороті за даний період.

На швидкість обігу грошей впливають загальноекономічні фактори, тобто циклічний розвиток виробництва, темпи його зростання, рух цін, а також грошові (монетарні) фактори, тобто структура платіжного обороту (співвідношення готівкових і безготівкових грошей), розвиток кредитних операцій і взаємних розрахунків, рівень процентних ставок за кредит на грошовому ринку, а також впровадження комп'ютерів для операцій у кредитних установах і використання електронних грошей у розрахунках. Крім цих загальних факторів, швидкість обігу грошей залежить від періодичності виплати доходів, рівномірності витрат населенням своїх коштів, рівня заощадження і накопичення.

Але так як швидкість обігу грошей обернено пропорційна кількості грошей в обігу, прискорення їх оборотності означає збільшення грошової маси. Збільшена грошова маса при тому ж обсязі товарів і послуг на ринку призводить до знецінення грошей, тобто в кінцевому підсумку є одним з факторів інфляційного процесу.

7.2. Механізм грошово-кредитного регулювання

Центральний банк як головний орган державного *регулювання економіки* в рамках своїх повноважень *здійснює комплекс заходів, спрямованих на досягнення цілей монетарної політики*, що, як правило, єдині у переважній більшості країн:

1) забезпечення високого рівня зайнятості робочої сили;

2) стабілізація цін і, відповідно, вартості грошей;

3) постійне економічне зростання;

4) врівноважений платіжний баланс та підтримання стабільності валютного курсу.

Оскільки *центральний банк* не обслуговує безпосередньо господарюючих суб'єктів, можливості його впливу на економічні процеси та грошовий обіг значною мірою зумовлюються *взаємодією з комерційними банками, депозитно-позичкові операції яких є головним джерелом емісії та визначають обсяг і структуру грошової маси.*

Тому механізм реалізації грошово-кредитної політики центрального банку передбачає насамперед вплив на кредитну діяльність комерційних банків.

Усі методи такого впливу поділяються на:

– загальні;

– селективні (вибіркові).

Загальні методи забезпечують *вплив центрального банку на кредитний ринок у цілому,* а селективні дозволяють *регулювати окремі види кредитної діяльності комерційних банків.*

До загальних методів реалізації грошово-кредитної політики належать:

– політика облікової ставки;

– операції на відкритому ринку;

– зміна норм обов'язкових резервів.

1. Політика облікової ставки являє собою *процент за позиками,* які *центральний банк* надає комерційним банкам, що впливає на їх здатність розширювати *кредитні операції.*

Комерційні банки при необхідності можуть отримувати кредити центрального банку у процесі рефінансування шляхом переобліку векселів або під заставу цінних паперів. Центральний банк змінює облікову ставку залежно від типу грошово-кредитної політики, яку необхідно реалізувати в даний період.

При проведенні політики *«дорогих грошей»* центральний банк має на меті *подорожчання процесу рефінансування кредитних установ, а тому піднімає облікову ставку.* Це ускладнює для комерційних банків можливість отримати позику в центральному

банку й одночасно підвищує ціну кредитів, що надаються комерційними банками. У результаті скорочуються кредитні вкладення в економіку і, відповідно, гальмується зростання виробництва.

Рис. 7.2. Реалізація політики офіційної облікової ставки центрального банку

При політиці *«дешевих грошей»* метою центрального банку є *полегшення доступу комерційних банків до рефінансування шляхом переобліку векселів, у зв'язку з чим облікова ставка знижується*. Це, у свою чергу, стимулює розширення кредитних операцій банків, що сприяє прискоренню темпів економічного зростання.

Рівень облікової ставки впливає не лише на грошовий ринок, а й на ринок капіталів, оскільки підвищення ставок центрального банку зумовлює зниження попиту на цінні папери і відповідно їх ринкової вартості, а пониження ставок спричиняє зворотні процеси. Крім того, підвищення ставки сприяє притоку в країну іноземних капіталів, що призводить до зростання обмінного курсу національної валюти.

2. Операції на відкритому ринку полягають у купівлі або продажу центральним банкам цінних паперів з метою впливу на ресурси комерційних банків.

Основними видами цінних паперів, з якими проводяться операції на відкритому ринку, є:

– казначейські векселі;

– безпроцентні казначейські зобов'язання;

– облігації державних позик уряду і місцевих органів влади;

– облігації окремих приватних компаній, допущені до біржової торгівлі;

– а також деякі інші першокласні короткострокові цінні папери. Найбільш часто центральні банки використовують державні боргові зобов'язання.

Цей метод грошово-кредитного регулювання вперше почав застосовуватись у 20-х рр. в США, а в 30-х рр. і в Англії, що було зумовлено високим рівнем розвитку ринку цінних паперів у цих країнах. На сьогодні у промислово розвинених країнах операції на відкритому ринку вважаються найбільш гнучким інструментом стимулювання скорочення або розширення кредитних вкладень в економіку, оскільки обсяги операцій можуть змінюватись практично щоденно відповідно до напряму політики центрального банку.

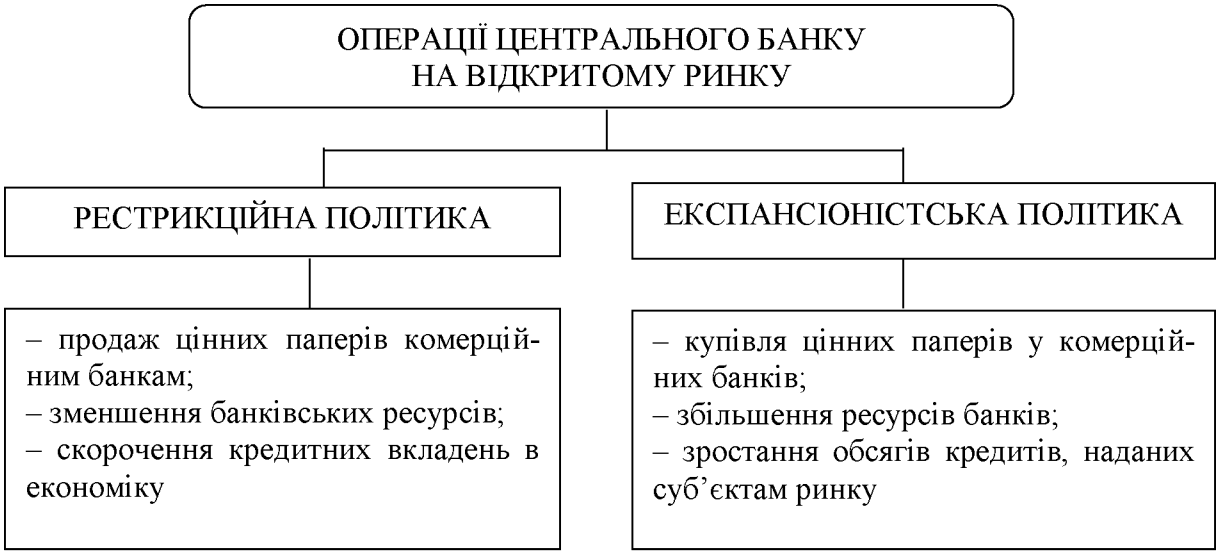

Рис. 7.3. Механізм операцій центрального банку на відкритому ринку

3. Політика обов'язкових резервів. Інструмент монетарної політики для управління грошово-кредитним ринком, який накладає на банки зобов'язання зберігати частину залучених коштів на кореспондентському рахунку в Національному банку України.

Обов'язкові резерви – один з найбільш давніх та традиційних інструментів центральних банків. На початковому етапі використання даного інструменту він виконував також і пруденційну (наглядову) функцію, оскільки серед іншого наявність обов'язкових резервів слугувало запорукою достатньої ліквідності банків для виконання ними зобов'язань.

З часом монетарні та наглядові функції розділилися. Наразі для забезпечення достатньої ліквідності банків існують відповідні економічні нормативи. Водночас обов'язкове резервування має виключно монетарне призначення.

Суть такого інструменту полягає у такому: банк зобов'язаний зарезервувати на своєму кореспондентському рахунку кошти в обсязі, який визначається як певний відсоток від його зобов'язань (норматив резервування). Така сума має бути сформована у середньому за період резервування. Тобто якщо банк недорезервував певну суму коштів в один день, він має зберегти більше в інший. Механізм усереднення дозволяє банку гнучко розпоряджатися власною ліквідністю.

Це дозволяє згладжувати можливі кон'юнктурні (непередбачувані) коливання ліквідності, в той же час забезпечуючи ефективне застосування самого інструменту за прямим призначенням – обмеження надлишкової ліквідності банківської системи.

Для усіх банків встановлюються єдині нормативи та порядок визначення, формування і зберігання обов'язкових резервів. Національний банк може встановлювати для різних видів зобов'язань диференційовані нормативи обов'язкового резервування.

Наразі діють такі нормативи обов'язкового резервування:

– за коштами вкладів юридичних і фізичних осіб у національній та іноземній валютах на вимогу і коштами на поточних рахунках – 6,5 %;

– за строковими коштами і вкладами (депозитами) юридичних і фізичних осіб у національній та іноземній валютах – 3 %.

На сьогодні політика обов'язкових резервів має подвійне призначення:

– забезпечити *постійний рівень ліквідності комерційних банків.* Шляхом зміни розмірів обов'язкових резервів центральний банк може блокувати або змінювати значну частку ліквідних коштів комерційних банків і таким чином впливати на їх діяльність;

– використовувати як інструмент центрального банку *для регулювання грошової маси.* Підвищення норми обов'язкових резервів скорочує кредитний потенціал банків і масу грошей в обігу; зниження, навпаки, вивільняє додаткові ресурси, сприяє розширенню активних операцій банків і масу грошей в обігу.

У світовій банківській практиці немає єдиного ставлення до резервних вимог. У різних країнах, згідно з чинним законодавством, по-своєму встановлюється порядок формування обов'язкових резервів, але всі вони мають на меті заставити комерційні банки тримати відсоткову частку від мобілізованого капіталу, яка повинна перебувати на рахунку в центральному банку. Резервні відрахування комерційних банків вилучаються з обігу, що забезпечує гальмування кредитної емісії грошей.

Центральні банки більшості країн використовують диференційовані норми резервування залежно від виду, терміну і величини банківських зобов'язань (депозитів). Так, резервні ставки для зобов'язань, що підлягають до оплати за першою вимогою, як правило, найвищі, а для ощадних вкладів найбільш низькі. Наприклад, в США, ФРН норма резерву від вкладів до запитання більш висока, ніж від термінових і ощадних вкладів. Центральні банки мають право змінювати норми резервування виходячи із кон'юнктури грошового ринку, але у рамках визначених параметрів. Маніпулюючи ставками обов'язкових резервів, центральні банки намагаються вплинути на пропозицію грошей. Якщо норми обов'язкових резервів високі, то центральний банк обмежує кількість грошей, що перебувають у розпорядженні комерційних банків. При цьому понижується кредитоспроможність банків і підвищуються відсоткові ставки на кредити.

Зміна норм обов'язкових резервів являє собою регулювання ресурсів комерційних банків, які вони зобов'язані зберігати в центральному банку. Сума коштів, що зберігаються, встановлюються у певному процентному відношенні до величини депозитів банку.

Рефінансування

Потрібно врахувати, що комерційні банки мають можливість пом'якшити жорстку політику обов'язкових резервів і значно покращити поточну ліквідність за рахунок активних операцій на відкритому ринку і політики рефінансування, що проводить центральний банк.

Наприклад, компенсаційне рефінансування може здійснюватись шляхом:

– перерахування векселів;

– безпроцентного флотингу (сальдо неоплачених операцій) при безготівкових розрахунках з центральним банком;

– врахування грошей готівкою при виконанні обов'язкового резерву.

Центральний банк для впливу на діяльність комерційних банків може використовувати кредити рефінансування.

Рефінансування охоплює три види кредитів, які надаються комерційним банкам:

1) редисконтний кредит пропонується комерційним банкам в обмін на цінні папери. Призначається для рефінансування централізованих інвестицій. Це цільовий кредит, який надається лише під вже розпочаті проекти;

2) ломбардний кредит надається центральним банком для комерційних банків (які мають проблеми з ліквідністю) під заставу цінних паперів. Має назву «конвертований кредит рефінансування», який призначається на реструктуризацію комерційного банку;

3) кредит рефінансування. Відсоткові ставки на кредити рефінансування визначає центральний банк залежно від прогнозованого рівня інфляції та міжбанківського ринку кредитів.

Існує два різновиди такого кредиту:

• перший призначається для рефінансування централізованих інвестицій. Це цільовий кредит, який надається лише під уже розпочаті проекти;

• другий має назву «конвертований кредит рефінансування» і призначається для реструктуризації комерційного банку.

Процентні ставки на кредити рефінансування визначає центральний банк залежно від прогнозованого рівня інфляції та міжбанківського ринку кредитів.

В окремих випадках загальні методи грошово-кредитного регулювання можуть доповнюватися інструментами селективного впливу на діяльність банків.

Селективні способи реалізації грошово-кредитної політики центрального банку можуть включати:

– регламентацію умов видачі окремих видів позик різним категоріям клієнтів;

– встановлення кредитних «стель» і граничних норм річного приросту позик;

– обмеження окремих видів банківських операцій (наприклад, кредитування угод щодо цінних паперів);

– встановлення граничної маржі під час проведення окремих типів кредитних операцій; лімітування операцій з обліку та перебліку векселів;

– встановлення верхньої межі процентних ставок на вклади або на кредити та деякі інші види обмежень.

Перевагою селективних методів є також порівняно швидкий вплив на діяльність комерційних банків. *Водночас негативними рисами вибіркового регулювання є однобічна спрямованість (тільки на обмеження ділової активності) та зниження рівня конкуренції в банківській справі, що негативно позначається на якості послуг банків різним клієнтам.*

Досягнення пріоритетних цілей діяльності центрального банку з використанням розглянутих інструментів пов'язане з розв'язанням певних суперечностей. Так, експансіоністська політика, спрямована на розширення кредитних операцій комерційних

банків і зниження процентних ставок, сприяє зростанню виробництва та забезпечує вищий рівень зайнятості у країні. Однак така політика супроводжується збільшенням грошової маси, що призводить до посилення інфляційних процесів, знижуючи купівельну спроможність національної грошової одиниці. Інфляція (разом з низькими процентними ставками) не стимулює припливу капіталів з-за кордону, а навпаки, породжує їх відплив, одночасно створюючи сприятливі умови для імпорту, а не для експорту товарів. Наслідком цих процесів є негативне сальдо платіжного балансу.

Рестрикційна політика центрального банку породжує протилежні тенденції. Низький рівень інфляції та високий курс національної валюти може призводити до економічного спаду та зростання безробіття. Тому вибір типу грошово-кредитної політики і тих чи інших методів її реалізації визначається центральним банком у кожному конкретному випадкові виходячи зі стану ринкової кон'юнктури і фази економічного циклу. У будь-якому разі перед центральним банком стоїть непросте завдання оптимально поєднати застосування різних інструментів для вирішення поточних проблем з метою досягнення кінцевих стратегічних цілей.

7.3. Рівновага на грошовому ринку

Моделі макроекономічної рівноваги, розглянуті раніше, описували ринки товарів і послуг, або «реальний» сектор економіки, без обліку грошових факторів. Включення в аналіз загальної рівноваги грошового ринку можливе з використанням моделі *IS-LM*, яка хоча і дещо ускладнює аналіз, але одночасно дає великі можливості для дослідження взаємодії ринків товарів та грошей.

Модель спільної рівноваги *IS-LM (інвестиції – заощадження, перевага ліквідності – гроші) включає в себе елементи «кейнсіанського хреста» і теорії переваги ліквідності Кейнса.*

Вперше модель була представлена англійським економістом, лауреатом Нобелівської премії Дж. Хіксом у статті «Містер

Кейнс і класики» (1937), а більш широке поширення одержала після виходу у світ книги А. Хансена *«Грошова теорія і фіскальна політика» (1949)*. Тому вона іноді звучить як модель Хікса-Хансена.

Крива IS відбиває взаємозв'язок між процентною ставкою і рівнем доходу, який виникає при рівновазі на товарному ринку.

Використаємо функцію попиту на інвестиції і графік «кейнсіанського хреста» для визначення того, яким чином змінюється рівноважний дохід при зміні процентної ставки.

Відомо, що процентна ставка являє собою витрати, що виникають при отриманні кредиту для фінансування інвестицій. За інших рівних умов, чим вища ставка процента (r), тим нижчий рівень планових інвестицій (/). Таку залежність відтворює графік інвестиційної функції. Зменшення інвестиційних видатків скорочує заплановані сукупні витрати (Е) в економіці і зсуває графік планових витрат донизу, що, в свою чергу, скорочує рівноважний рівень доходу (У). Ця залежність показана на графіку «кейнсіанського хреста». Аналогічним чином *зміна процентної ставки* впливає і на рівень споживання: *її зростання сприяє зменшенню споживчого попиту і, відповідно, сукупних витрат.*

Отже, існує сталий зв'язок між процентною ставкою (r) і доходом (Y): при підвищенні ставки рівень доходу в економіці зменшується.

Крива IS узагальнює цей негативний зв'язок і тому має від'ємний нахил.

Таким чином, крива IS – це графічна інтерпретація залежності між процентною ставкою і рівнем доходу, яка з'являється в результаті взаємодії функції інвестицій і «кейнсіанського хреста».

При заданій ставці процента кожній точці кривої IS відповідає певний рівень доходу. Оскільки «кейнсіанський хрест» визначає рівноважний рівень доходу, при якому заплановані витрати економічних аґентів дорівнюють їхнім фактичним витратам і, відповідно, встановлюється рівність між плановими й фактичними інвестиціями та заощадженнями в економіці, то IS є

кривою рівноваги на ринку товарів. Товарний ринок може досягти рівноважного стану шляхом зміни або Y, або (r), або обох змінних разом.

Причому чим менший дохід (Y), тим вищою має бути ставка процента (r), щоб досягнути точки рівноваги.

На грошовому ринку рівновага настає, коли попит на гроші (L) збігається з їх пропозицією (*M*). Остання величина береться за дану. Що стосується попиту на гроші, то, згідно з кейнсіанською теорією, він визначається в основному двома мотивами:

– перший – *трансакційний* – обумовлений потребою у грошах для реалізації комерційних угод. *Він є головним чином функцією доходу:*

$$L1 = L1(Y).$$

Чим вищий рівень доходу, тим більше угод укладається в економіці, тим інтенсивніша при даних цінах потреба у грошах.

– другий мотив – *спекулятивний.* Діючи на фінансовому ринку, економічні суб'єкти постійно опиняються перед вибором, в якій формі тримати кошти у грошах або цінних паперах.

Володіння цінними паперами, з одного боку, пов'язане з великим ризиком, а з іншого – дає право на отримання відсотка. *Чим вище ставка відсотка, тим більша перевага віддається цінним паперам, тим слабкіше спекулятивний мотив попиту на гроші. Тому спекулятивний попит на гроші є убутною функцією норми процента:*

$$L_2 = L_2 (R)$$

Таким чином, сукупний попит на гроші, обумовлений трансакційними і спекулятивними мотивами, ставиться у пряму залежність від рівня доходу й у зворотну залежність від ринкової ставки відсотка: $L = L_1(Y) + L_2(R)$, або $L = L(Y, R)$.

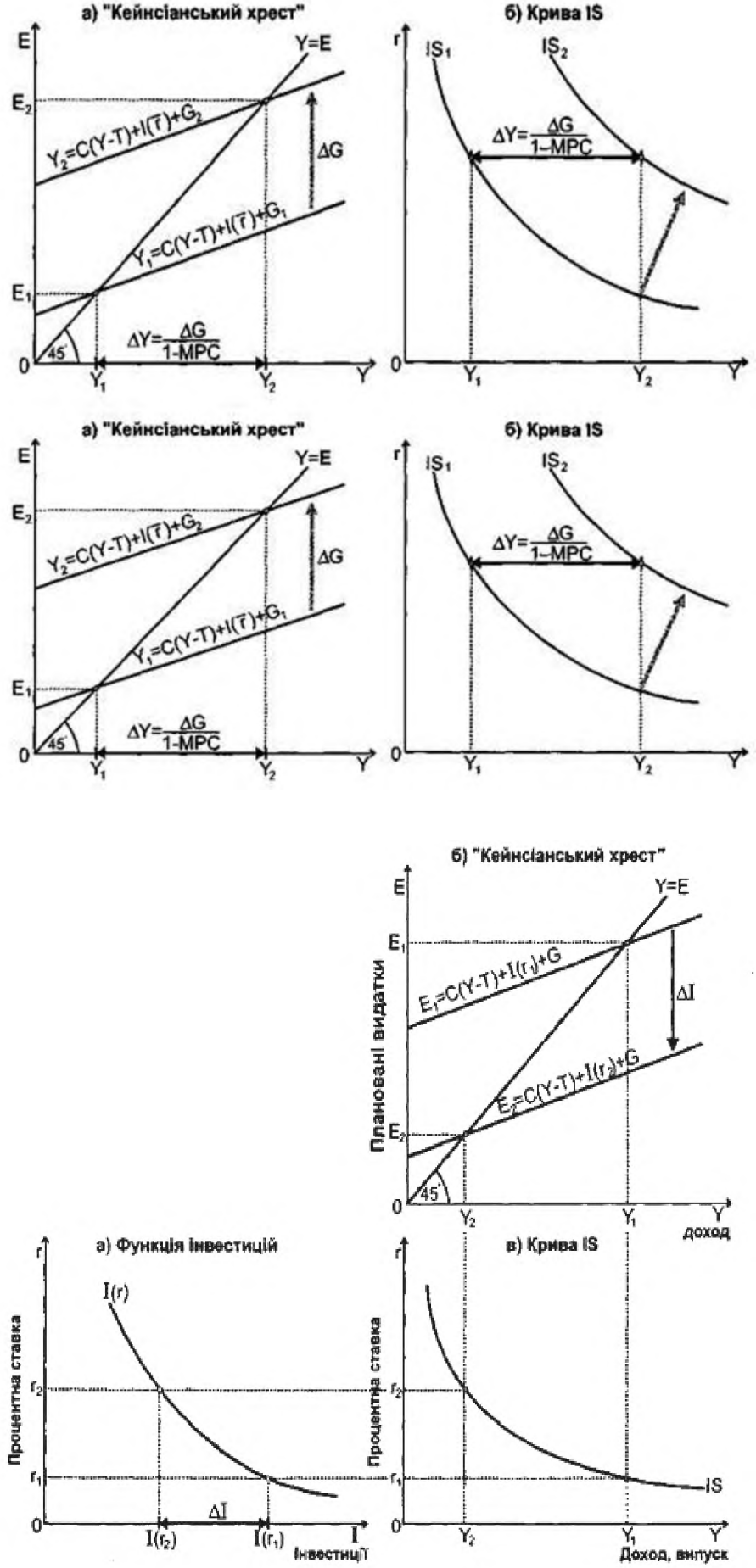

Рис. 7.4. Зсув кривої IS

Прирівнявши L до M, можна отримати функцію:

$$LM\ [L\ (Y, R) = M].$$

Графік кривої LM зображено на рис. 7.5.

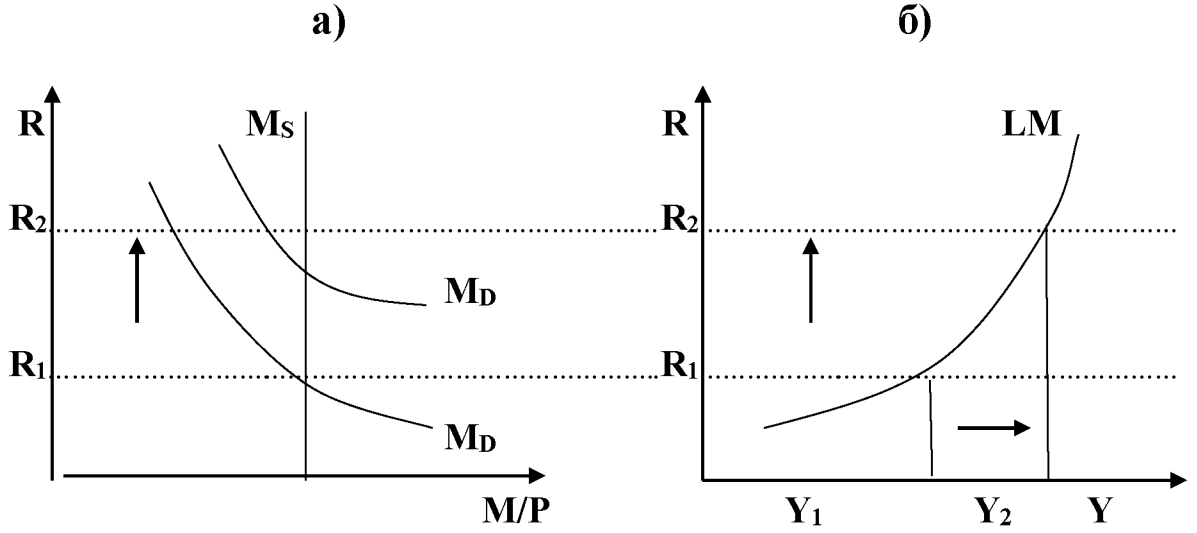

Рис. 7.5. Графік кривої LM

Крива LM – крива рівноваги на грошовому ринку. Крива LM (має додатний нахил і є висхідною): чим вищий рівень доходу, тим вище ставка відсотка. Вона фіксує усі комбінації доходу Y і ставки процента (R), які задовольняють функції попиту на гроші при заданій центральним банком грошовій пропозиції (MS). В усіх точках кривої LM попит на гроші дорівнює їх пропозиції: залежність є позитивною.

Зростання доходу від Y_1 до Y_2 призводить до зростання попиту на гроші і, отже, підвищує ставку відсотка від R_1 до R_2.

Точки нижче і вище від кривої LM характеризують нерівноважний стан грошового ринку. У точках ліворуч від кривої LM ставка відсотка занадто висока, тому пропозиція грошей перевищує попит на них (L < M). У точках, що лежать праворуч від кривої LM, ставка відсотка занадто низька, тому попит на гроші перевищує їх пропозицію (L > M). Отже, рівновазі на грошовому ринку відповідають лише точки, розташовані безпосередньо на кривій LM.

Спільна рівновага на ринках благ і грошей досягається в точці перетину кривих IS і LM.

Точка Е, в якій перетинаються криві *IS* і *LM,* фіксує таке співвідношення ставки відсотка ® і рівня доходу (*Y*), при якому досягається рівновага як у товарному секторі економіки, так і в грошовому. Іншими словами, при такому співвідношенні ставки процента і доходу немає надлишку та дефіциту на товарному ні на грошовому ринку.

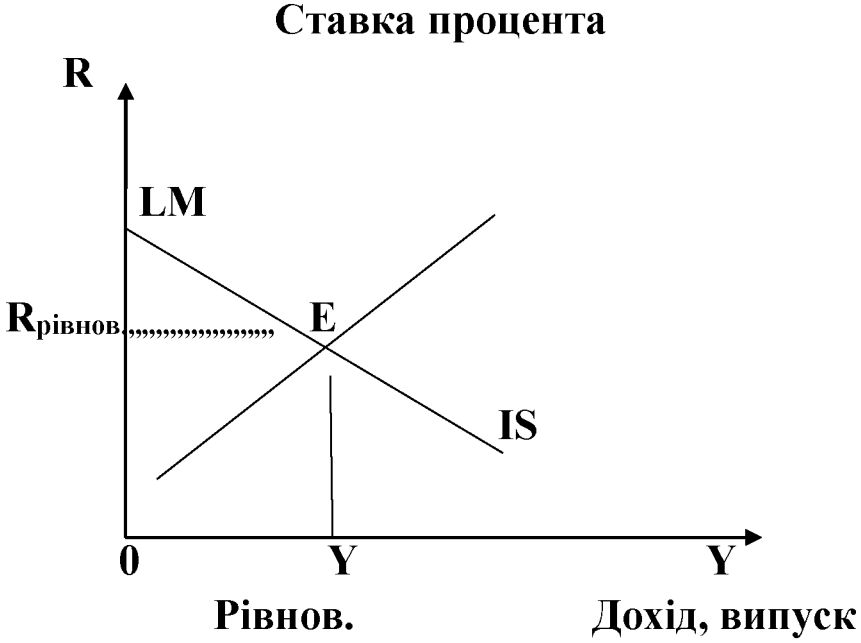
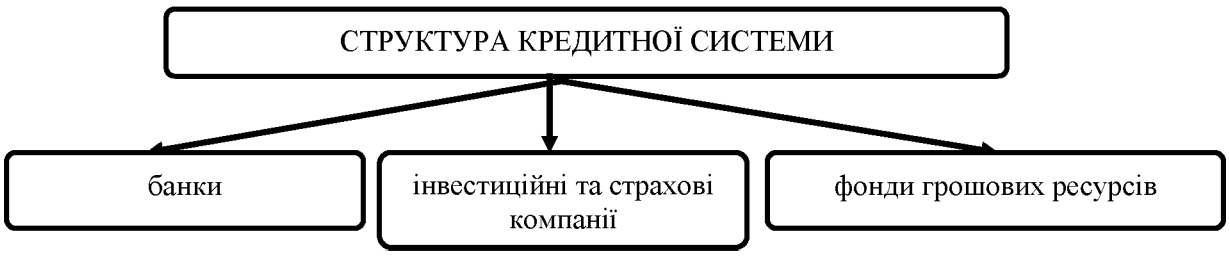

Рис. 7.6. Рівновага на ринках товарів і грошей

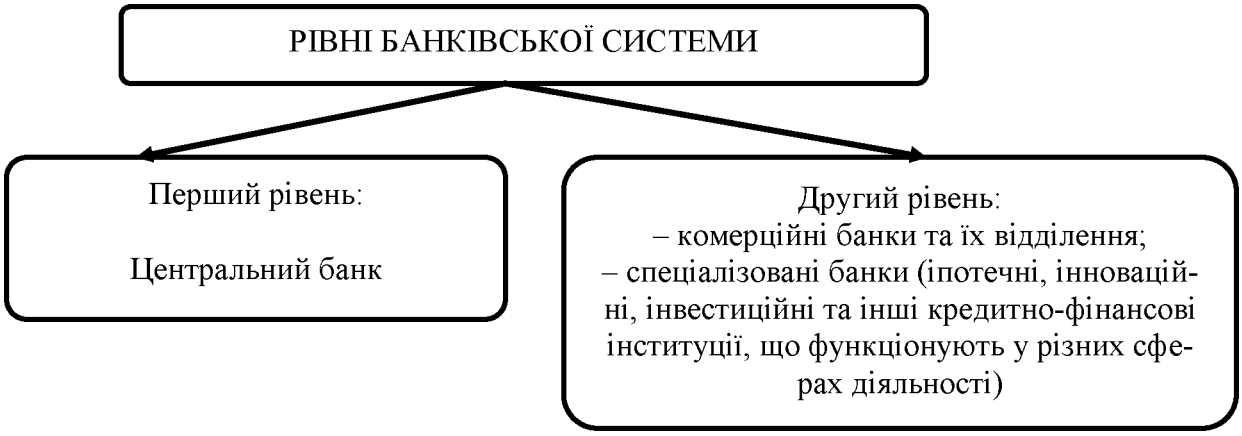
Сукупний попит, що відповідає цій ситуації, називається ефективним попитом.

Примітки та ілюстративний матеріал

Кредит
є конкретною формою руху позичкового капіталу.
Сутність кредиту – мобілізація тимчасових вільних грошових коштів і розміщення їх на умовах повернення й прибутковості

Комерційний кредит – це кредит одного підприємця іншому у вигляді відстрочки на товари або надані послуги. Інструментом такого кредиту є комерційний вексель, в якому визначена ціна товарів (послуг) і відповідний відсоток за них. Об'єктом комерційного кредиту є товарний капітал
Банківський кредит – це позичковий капітал у грошовій формі, що надається банками та іншими кредитно-фінансовими закладами підприємцям, різноманітним позичальникам у тимчасове користування на засадах строковості, повернення, плат, забезпеченості та цільового призначення
Міжнародний кредит виражає відносини між кредиторами й позичальниками різних країн світу щодо надання, використання й погашення кредиту
ФОРМИ КРЕДИТУ
Іпотечний кредит – довгострокова позика під заставу нерухомого майна, житла, виробничих будівель, землі, що надається переважно спеціалізованими іпотечними банками
Лізинговий кредит – відносини між юридичними особами, що виникають із приводу оренди майна на основі лізингової угоди, суб'єктами якої є банки, що купують і надають в оренду обладнання на замовлення орендаря
Державний кредит – обслуговує формування та використання централізованих грошових фондів держави (державного бюджету та позабюджетних коштів) і грунтується на принципах добровільності, повернення та платності

7.4. Податкова система: сутність, структура, значення, принципи побудови та функціонування. Крива А. Лаффера та визначення межі оподаткування

Податкова діяльність держави – важлива складова її фінансової діяльності. Вона пов'язана з таким напрямом останньої, як мобілізація коштів, необхідних для забезпечення існування держави та виконання нею визначених функцій.

Податкова діяльність держави – це діяльність з організації оподаткування та забезпечення його здійснення.

Вона включає в себе кілька напрямів:

– формування податкової системи держави шляхом встановлення та введення податків та їх гармонізації;

– визначення компетенції органів державної влади у сфері оподаткування та розподіл їх повноважень у цій сфері;

– формування системи спеціалізованих податкових органів держави (формування податкової адміністрації) та забезпечення їх належного функціонування;

– організацію та здійснення податкового контролю за дотриманням податкового законодавства, виконанням податкових зобов'язань, а також виконанням інших обов'язків, передбачених цим законодавством;

– здійснення збирання податків як шляхом їх примусового стягнення, так і шляхом самостійної сплати юридичними та фізичними особами;

– підтримку режиму дотримання законності у сфері оподаткування, включаючи встановлення юридичної відповідальності за порушення податкового законодавства та притягнення до відповідальності осіб, які допустили ці порушення.

Серед науковців існують різні думки з приводу функцій податкової діяльності держави.

Особливу одностайність спостерігаємо стосовно *фіскальної функції.* Вона вважається історично найдавнішою та послідовно реалізованою. За допомогою податкової діяльності держава формує певний обсяг фінансових ресурсів, які акумулюються у бюджетній системі та позабюджетних фондах, необхідних для виконання державою покладених на неї функцій.

Існують різні думки з приводу *контролюючої функції* податкової діяльності держави. Ряд економістів контролюючу функцію розглядають як самостійну; інші вважають, що вона проявляється лише в умовах дії регулюючої функції, тобто є підфункцією *регулюючої.*

Фіскальна функція податкової діяльності держави характерна для діяльності всіх держав на різних етапах розвитку. В останні десятиліття у світовій практиці спостерігаємо різке збільшення податкових надходжень до бюджетів. Це пов'язано із збільшенням об'єктів виробництва, розвитком науково-технічного прогресу, які забезпечили реальні умови для збільшення валового внутрішнього продукту, і відповідно, сприяли зростанню фінансових ресурсів держави в основному за рахунок податкових надходжень. З іншого боку, зростання податків у ряді країн привів до збільшення витрат виробництва та зростання цін на товари. Наслідком цього стало зниження темпів економічного зростання.

Надмірне оподаткування населення негативно позначилося на матеріальному стані окремих соціальних груп.

Отже, спостерігаємо суперечність, яка закладена у фіскальній функції податкової діяльності держави: *між необхідністю постійного збільшення дохідної бази держави та обмеженими можливостями юридичних і фізичних осіб у забезпеченні такого збільшення.*

Суперечливість фіскальної функції полягає в тому, що реальна потреба державного втручання у процес виробництва через зростання податкового тиску повинна обмежуватися можливостями економіки. Через взаємозв'язок і взаємодію цих суперечностей має досягатися оптимальний баланс інтересів держави (у зростанні доходів бюджетів) та господарюючих суб'єктів (у підвищенні ефективності та прибутковості виробництва).

Податкова діяльність держави включає в себе:

– встановлення;

– введення

– та справляння податків,

тому контролюючі дії охоплюють всю систему оподаткування, а також здійснюються в розрізі окремих податків, податкових груп, груп платників податків, територій.

У процесі податкової діяльності контроль пронизує всю економіку, забезпечуючи дотримання правил бухгалтерського обліку та звітності, законодавчих основ оподаткування. Отримані в ході контролю цифрові дані та факти, їх аналіз є основою для внесення змін до економічної політики, розробки нових прогнозів, планів, переорієнтації грошових потоків, зміни форм фінансових відносин.

Засоби власне адміністративного податкового впливу на економіку, як свідчить світова практика, спроможні дати лише короткочасний результат щодо збільшення податкових надходжень. У цілому ж такі заходи провокують ухиляння від оподаткування, відплив капіталів за кордон, наносять збитки вітчизняній економіці. Ці явища розвивались одночасно з оподаткуванням, набуваючи форми стійкої закономірності. Одним із найбільш розповсюджених є ухиляння від оподаткування при здійсненні операцій на фінансовому ринку, коли оподаткування доходів від нерухомого майна, дивіденди та інші доходи, які розподілені компаніями між акціонерами, власниками облігацій, інших цінних паперів, не відповідають сумі доходів від цінних паперів, які зазначені у податкових деклараціях.

На *податкове приховування впливає* економічна кон'юнктура: зростання виробництва і можливостей реалізації продукції сприяє перекладанню податків на споживача.

В умовах економічної кризи уряд прагне регламентувати ринок, але цим посилює ухиляння від сплати податків: адміністративний тиск на ринок неминуче приводить до появи паралельного некерованого ринку, угоди, що здійснюються на ньому, природно, виводяться з оподаткування.

Знизити ймовірність зростання кількості податкових ухилянь можна за рахунок зменшення податкового тягаря, створення податкових преференцій для вітчизняних товаровиробників, які випускають кон'юнктурно орієнтовану продукцію.

Кількісні і якісні параметри оподаткування безпосередньо залежать від результатів фінансово-господарської діяльності, вартісної оцінки майна, розміщення капіталу. Тому виконання податкових зобов'язань обумовлено величиною грошової оцінки основного і оборотного капіталів, робочої сили, ресурсного потенціалу.

Отже, питання регулятивних можливостей податкової діяльності держави є предметом наукових дискусій. В економічній літературі існують різноманітні тлумачення їхньої сутності, змісту. Базову основу регулятивних проявів податкової діяльності держави становить фіскальна функція, в межах якої формуються регулювальна та контрольна.

Основними категоріями в податковому законодавстві є поняття об'єкта оподаткування та податкової ставки.

Об'єктом оподаткування називається майно, на вартість якого нараховується податок. Наприклад, при справлянні податку на прибуток закон встановлює, які види витрат і в якому розмірі можуть бути віднесені фірмою на собівартість продукції, тим самим визначаючи, яка частина виручки вважається прибутком і обкладається податком.

Податкова ставка являє собою розмір податку на одиницю оподаткування.

За способом вилучення податки поділяються на прямі і непрямі.

Прямі податки *стягуються з безпосереднього власника об'єкта оподаткування.*

Серед цього виду податків найбільш відомий *прибутковий податок*, хоча з точки зору історії оподаткування він ще досить молодий (вперше він був введений в Англії в 1799 р., а в США застосовується лише з 1913 р.).

Прикладами прямих податків можуть також слугувати:

– податок на прибуток;

– податок на спадщину і дарування;

– податок на майно.

Непрямі податки, на відміну від прямих, *сплачуються кінцевим споживачем оподатковуваного товару, а продавці відіграють роль агентів з перекладу отриманих ними в рахунок сплати податку коштів держави.*

До таких податків відносять:

– податок на додану вартість (ПДВ);

– податок з продажу;

– акцизи (аналог податку з продажу, додатково нараховується на певні види товарів – алкоголь, тютюн, делікатеси, ювелірні вироби та ін., який іноді називають «податком на шкідливі звички» або розкіш);

– митні збори.

Підходи до проблеми справедливості та ефективності розподілення податкового тягаря знайшли своє відображення в принципах оподаткування.

За принципом одержуваних благ фізичні та юридичні особи мають сплачувати податок пропорційно тим вигодам, які вони отримали від держави.

Принцип платоспроможності передбачає, що тягар повинен залежати від розміру отримуваного доходу, причому власник більш високого доходу повинен платити не тільки абсолютно, але і відносно більш високі податки. В основу цього принципу покладено аналіз граничної корисності кожної додаткової одиниці одержуваного доходу. Такий підхід приводить до висновку, що додаткова одиниця доходу менш забезпеченої особи приносить їй більшу корисність, ніж додаткова одиниця доходу більш забезпеченої особи.

Отже, завдання полягає в тому, щоб встановити такий рівень податків, при якому різні за величиною втрати доходу володіли б рівною корисністю для їх власників.

Податки відіграють визначальну роль у формуванні доходів держави. У цьому виявляється їх власне фіскальна функція (наповнення доходів казни). Цей напрям податкової політики пов'язано з рівнем і структурою податкового навантаження на бізнес. Існуючі державні пріоритети можуть виявлятися в таких заходах податкового регулювання, як встановлення пільгових ставок податків або податкові звільнення для певних галузей економіки або, що зустрічається досить часто на практиці, для фірм, що представляють малий і середній бізнес.

Податки потребують наукового підходу до їх встановлення. Перші наукові принципи податків визначив А. Сміт, який сформулював чотири принципи:

1) зрозумілість умов стягнення податків;

2) збір податків у терміни, зручні для платника податків;

3) пропорційність податків доходам;

4) мінімальні витрати на стягнення податків.

В економічній теорії зроблено спробу встановити зв'язок між ставкою податку та діловою активністю. *Крива Лаффера,* названа ім'ям американського вченого, який займався цією проблемою, описував зв'язок між ставками податків і податковими надходженнями до державного бюджету.

Теоретичним обґрунтуванням зниження податків і пожвавлення економіки стали розрахунки американського економіста Артура Лаффера. Головна ідея А. Лаффера полягає в тому, що в міру зростання ставки податку *від 0 до 100 % податкові надходження будуть зростати від 0 до деякого максимального рівня М, а потім знову знижуватимуться до 0.*

Якщо невисока ставка податку стимулює економічне зростання і надходження в державний бюджет до точки М, то після подальшого підвищення ставки податку до 100 % податкові надходження скорочуються до 0, тому 100-відсоткова ставка податку має характер конфіскації прибутку і зупиняє легальне виробництво.

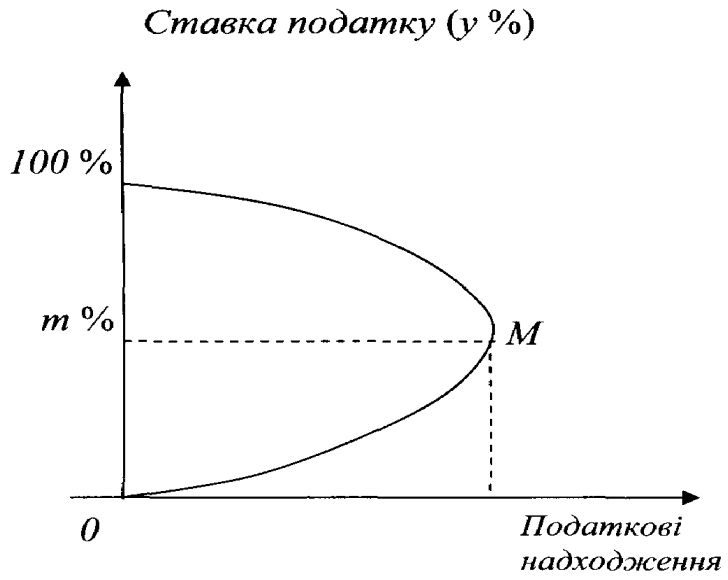

Рис. 7.7. Крива А. Лаффера

Висновок: податкові надходження будуть максимальними, якщо ставка податку дорівнюватиме m %.

Світовий досвід показує, що економіка щонайкраще функціонує при оподаткуванні прибутку за ставкою 10–12 %. При ставці менше 10 % накопичення капіталу відбувається швидше, ніж створюються умови для його ефективного використання. Ставки податку у 20–30 % забезпечують темпи економічного зростання 3–6 % на рік. Якщо ж ставка податку на прибуток перевищує 30–55 %, то підривається економічний інтерес товаровиробників, звужується фінансова база для інвестування, відбувається поступове «згортання» економічної діяльності.

Величина валових витрат в економіці повної зайнятості не завжди збігається з обсягом виробленої продукції (товарів і послуг).

Якщо валові витрати менше обсягу випущеної в країні продукції, то виникає *так званий «рецесійний розрив» (recessionary gap). Така ситуація створюється через ефект «граничної схильності до заощадження»:* певну частину своїх доходів люди витрачають на заощадження, і саме вони, заощадження, і є джерелом фінансування державних витрат.

У держави є два варіанти впливу на сукупний попит: або збільшувати обсяг своєї продукції, або збільшувати валові витрати.

Державні закупівлі ефективніші від державних трансфертів, тому збільшення державних витрат врівноважує збиток від розміру валових витрат, викликаних заощадженнями, податками або імпортом.

Може скластися і зворотна ситуація: *виникнення «інфляційного розриву» (inflationary gap)*, – коли валові витрати економіки повної зайнятості перевищують валовий обсяг випущеної продукції економіки повної зайнятості. Для недопущення інфляції державі доводиться зменшувати валові витрати саме на розмір цього інфляційного розриву. Це можна здійснити декількома способами. *Можна зменшити державні витрати (трансферти або витрати на товари і послуги) або споживчі витрати за допомогою збільшення податків.* Однак треба пам'ятати, що збільшення податків на гривню приведе до зменшення витрат менше, ніж на гривню.

Оскільки уряд завжди має вибір між підвищенням податків, рефінансуванням державного боргу та монетизацією бюджетного дефіциту, тому загроза банкрутства держави навіть при значній заборгованості практично відсутня.

Як же впливають на економічну ситуацію збільшення податків і збільшення урядових витрат?

Збільшення податків для уряду є одним із способів отримання необхідних доходів для виплати відсотків з обслуговування боргу та погашення його основної суми. Для того щоб дотримуватися графіка обслуговування боргу, уряд має зібрати у вигляді податків суму, не меншу ніж *N*.

Це означає, що співвідношення *N / ВВП* є нижньою межею ставки прибуткового податку:

$$N / Y \text{ або } T / Y,$$

де N – виплати з обслуговування боргу;

T – податкові надходження до бюджету;

Y – сукупний дохід (або ВВП).

Збільшення податків як умова обслуговування зростаючого боргу може призвести до зниження стимулів до ефективної праці, скорочення інновацій та інвестування. Тому існування великого

державного боргу побічно обмежує можливості економічного зростання.

Фіскальна політика може як благоприємно, так і достатньо болісно впливати на стабільність національної економіки.

Якщо уряд використовує заходи фіскальної і/або грошової політики, намагаючись наблизити обсяг випуску продукції до його потенційного рівня і підтримати стабільність цін, *це називається політикою стабілізації.*

Політика стабілізації являє собою дії уряду з контролю над економічною ситуацією з метою максимального наближення обсягу ВВП до його потенційного рівня і підтримки низьких і стабільних темпів інфляції.

Політика обмеження ділової активності, навпаки, спрямована на зменшення реального обсягу ВВП порівняно з його потенційним рівнем.

Таким чином, за аналогією з кредитно-грошовою політикою, податково-бюджетну політику також можна поділити на два типи:

– дискреційну (гнучку);

– недискреційну (автоматичну).

Дискреційна податково-бюджетна політика – це свідоме маніпулювання оподаткуванням та державними видатками з боку законодавчої влади з метою впливу на рівень економічної активності.

Дискреційна стримуюча податково-бюджетна політика *передбачає зниження державних витрат та/або зростання ставок податків.*

Навпаки, *дискреційно стимулююча* податково-бюджетна політика *передбачає зростання державних витрат і/або зниження ставок податків.*

Уряд, приймаючи рішення про проведення дискреційної фіскальної політики, повинен ясно уявляти, на якому з відрізків траєкторії циклічного розвитку перебуває економіка. Чи дійсно в економіці почався спад (або підйом), і яку з небажаних змін сукупного попиту потрібно блокувати стимулюючою податково-бюджетною політикою.

Дискреційну податково-бюджетну політику ускладнює фактор часу. Але цього недоліку позбавлений інший тип макроекономічної політики, а саме недискреційна, або автоматична, податково-бюджетна політика: тут відсутній лаг часу для прийняття рішень.

Автоматична податково-бюджетна політика – це автоматичні зміни в рівні податкових надходжень, незалежні від прийняття рішень урядом.

Автоматична податково-бюджетна політика є результатом дії автоматичних, або вбудованих, стабілізаторів.

Автоматичні стабілізатори – це урядові доходи або витрати, що автоматично змінюються в протилежний змінам у національному доході бік, наприклад допомога у зв'язку з безробіттям або прибутковий податок, які згладжують флуктуацію кривої сукупних витрат і прибутків, запобігаючи зайво різким і слабоконтрольованим змінам розмірів макроекономічних показників.

Автоматичні (вмонтовані) стабілізатори – це механізми ринкової економіки, що не залежать від держави і згладжують спади і підйоми в економіці, або це механізм, який дозволяє зменшити циклічні коливання в економіці без проведення спеціальної економічної політики.

Такими стабілізаторами є прогресивна податкова система і трансфертні платежі, насамперед система страхування у зв'язку з безробіттям. Зміна вказаних величин внаслідок циклічних коливань сукупного доходу приводить до збільшення чистих податкових надходжень у періоди зростання ВВП і до їхнього зменшення у фазі економічного спаду.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Економічні погляди на принципи оподаткування

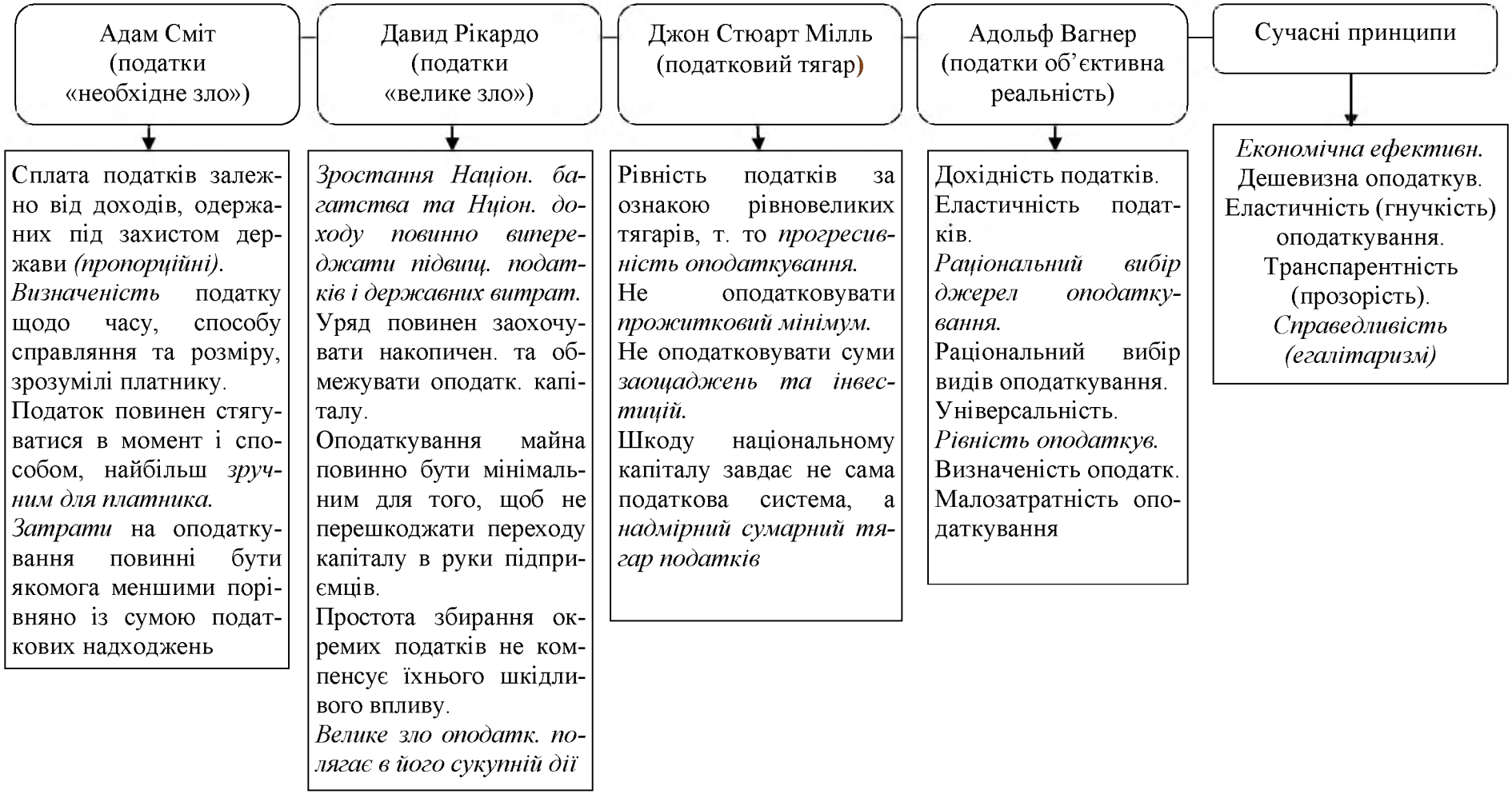

Рис. 7.8. Класифікація податків

2. За характером нарахування на об'єкт оподаткування податки і, відповідно, податкові системи поділяются на прогресивні, регресивні і пропорційні.

При прогресивному оподаткуванні ставки податку збільшуються.

Рис. 7.9.3 ілюструє комбіновану (пропорційно-прогресивну) форму оподаткування.

Якщо *ЗД* – загальний дохід суб'єкта оподаткування, *ЧД* – дохід після сплати податку, то пряма *0А* (бісектриса) відбиватиме відсутність оподаткування *(0Х = 0уа)*. На рис. 7.9.1 0В характеризує пропорційне оподаткування, яке передбачає встановлення однакової податкової ставки для всіх суб'єктів оподаткування. Якщо більший загальний дохід, то більші й податкові надходження. У разі загального доходу в розмірі Х дохід, що залишається в розпорядженні суб'єкта оподаткування після сплати податку, дорівнюватиме *yb*, а податок – величині *(уа – yb)*.

Рис. 7.9.2 ілюструє прогресивне оподаткування. Тут, якщо більший загальний дохід, то більша й податкова ставка. Для кожного значення загального доходу встановлюється відповідна податкова ставка.

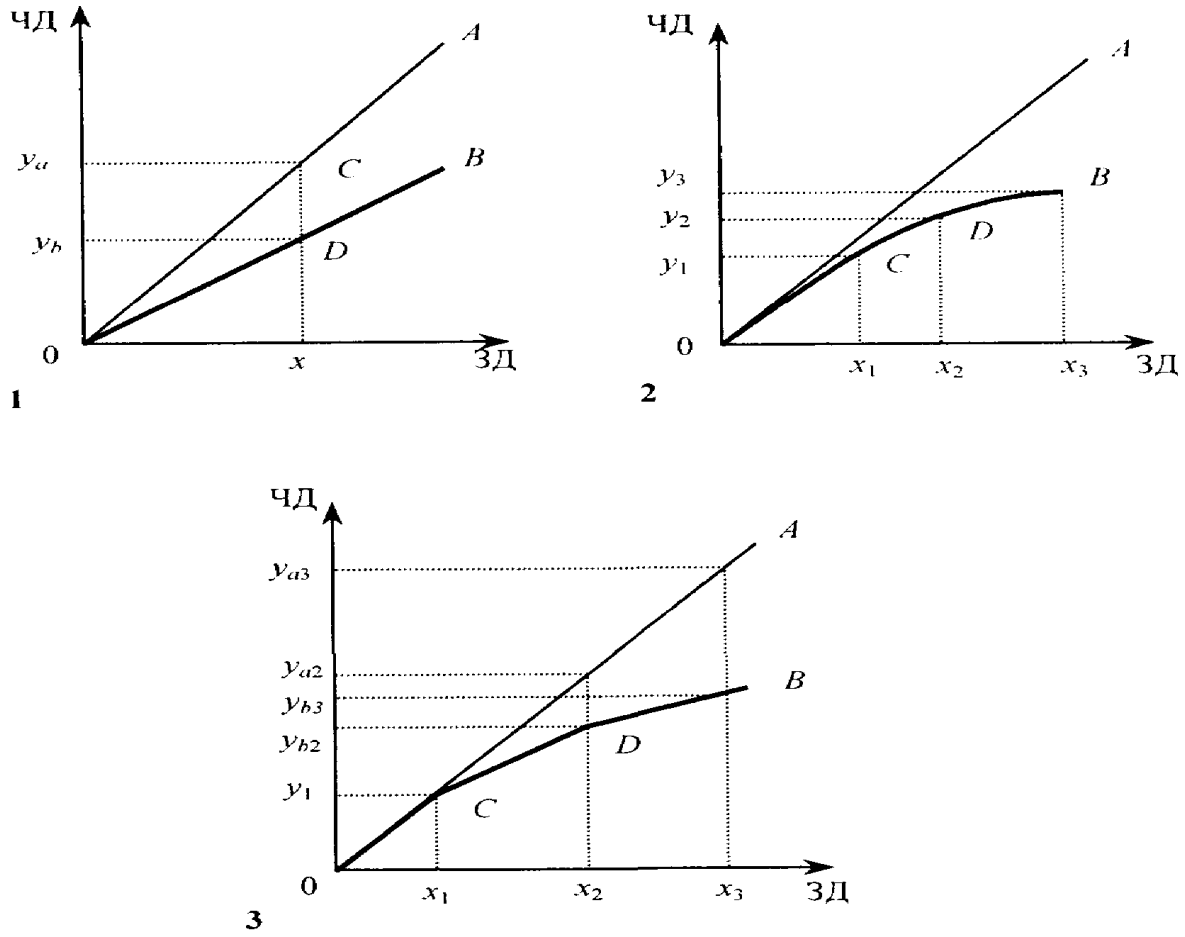

Рис. 7.9. Прогресивні, регресивні і пропорційні податкові системи

Якщо дохід менший за *x1*, то оподаткування взагалі немає. Якщо дохід становитиме величину від *x1* до *x2*, то оподаткування здійснюється за малою податковою ставкою. Зі збільшенням доходу від *x2* до *x3* податкова ставка збільшується і т. д.

Сутність регресивного оподаткування полягає в зменшенні податкової ставки в міру збільшення доходу суб'єкта оподаткування. Прикладами пропорційного оподаткування є податок на прибуток, податок на додану вартість та ін. За комбінованою (пропорційно-прогресивною) шкалою здійснюється оподаткування доходів громадян.

3. На рис. 7.10 зображено механізм дії автоматичних стабілізаторів економіки.

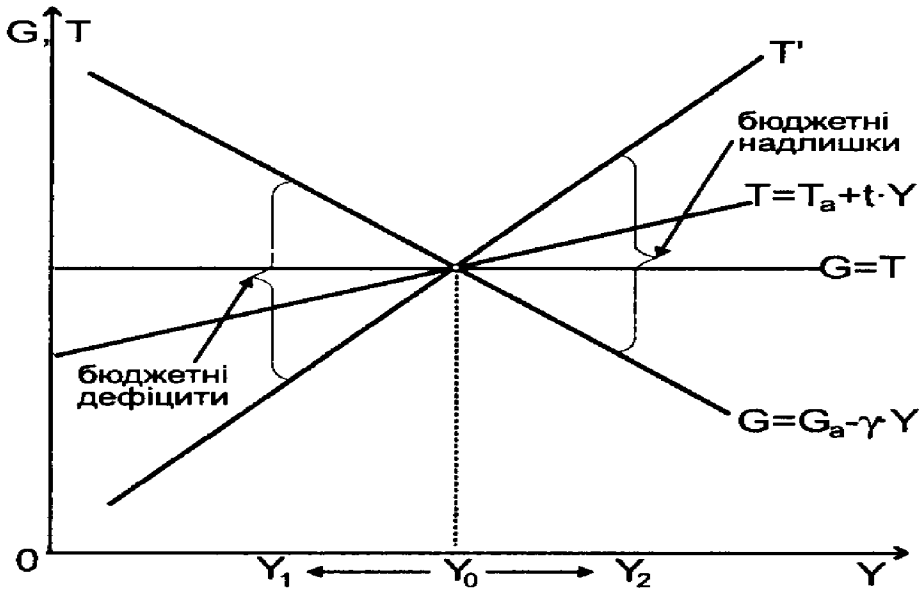

Рис. 7.10. Механізм дії автоматичних стабілізаторів економіки

У фазі циклічного підйому дохід зростає: $Y_2>Y0$, і тому податкові відрахування автоматично зростають, податковий мультиплікатор зменшується, а трансфертні платежі з бюджету автоматично знижуються. Це зменшує особисті доходи, скорочує видатки на споживання і сукупний попит в цілому. У підсумку бюджетний надлишок зростає, а надмірне розширення економіки й інфляція стримуються.

У фазі циклічного спаду сукупний дохід, навпаки, знижується: $Y_1<Y0$. Через це податкові надходження автоматично скорочуються, податковий мультиплікатор збільшується, а трансферти приватному секторові зростають. Наслідком цього є збільшення бюджетного дефіциту, але одночасно зростають сукупний попит і обсяг виробництва, що обмежує глибину спаду. Отже, контрциклічні зміни в податках і державних витратах, хоча й мають стабілізуючий вплив, не можуть повністю усунути економічну нестабільність, адже автоматичні стабілізатори лише зменшують, а не зовсім усувають мультиплікативний вплив податків та державних видатків на економіку.

Самостійна робота (тези)

7.1. Модель пропозиції грошей. Грошовий мультиплікатор

Загальна модель пропозиції грошей враховує роль центрального банку, поведінку комерційних банків і можливий відтік частини грошових коштів з депозитів банківської системи в готівку. Вона містить ряд нових змінних.

Грошова база (Monetary base MB) – сума готівкових грошей *(C),* які є в обігу поза банками, плюс мінімальні банківські резерви *(TR):*

$$MB = C + TR.$$

Готівка поза банками є безпосередньою частиною пропозиції грошей, тоді як банківські резерви впливають на здатність банків створювати нові депозити, збільшуючи пропозицію грошей. Оскільки грошовій базі властивий мультиплікативпий вплив на пропозицію грошей, її ще називають грошима активної або підвищеної сили.

Коефіцієнт депонування грошей (*currency ratio – cr*) характеризує структуру зберігання населенням ліквідних коштів у вигляді їхнього розподілу між готівковими грошима *(C)* і коштами на поточних (чекових) депозитах *(D).* Коефіцієнт депонування – це відношення попиту на готівку до депозитів:

$$cr = C / D.$$

Норма фактичного резервування депозитів (reserve ratio – rr) визначається відношенням загальних резервів комерційних банків до депозитів:

$$rr = TR / D.$$

При системі часткового резервування рівень фактичного резервування (*rr*) залежить від норми обов'язкових резервів та від розміру надлишкових резервів:

$$rr = (R + E) / D.$$

Отже, пропозиція грошей є функцією трьох екзогенних змінних: *cr, rr, MB.*

Враховуючи, що обсяг готівки поза банками визначається сумою депозитів та коефіцієнтом депонування, а загальні резерви –

сумою депозитів та нормою фактичного резервування, пропозицію грошей можна визначити як: $M^s = cr / D + D = D / (cr + 1)$, а грошову базу як: $MB = cr / D + rr / D = D / (cr + rr)$. Звідси випливає, що:

$$D = MB / (cr + rr), \text{ а } M^s = MB / (cr + 1) / (cr + rr).$$

З цього рівняння видно, що обсяг пропозиції грошей перебуває у прямій залежності від обсягу грошової бази *(MB)* і в оберненій залежності – від коефіцієнта депонування *(cr)* та норми резервування *(rr)*. Коефіцієнт пропорційності між пропозицією грошей і грошовою базою одержав назву *грошового мультиплікатора,* або *мультиплікатора грошової бази (money multiplier – mm)*. $m = (cr + 1) / (cr + rr)$. Грошовий мультиплікатор визначає відношення пропозиції грошей до грошової бази, а також суму, на яку збільшується пропозиція грошей при збільшенні грошової бази на одну грошову одиницю. Оскільки cr > 0, а 0 < RR1. Збільшення коефіцієнта депонування і норми резервування зменшує грошовий мультиплікатор.

Центральний банк визначає пропозицію грошей насамперед через грошову базу, величина якої може контролюватися центральним банком. Збільшення або зменшення грошової бази, у свою чергу, супроводжується мультиплікативним розширенням або, відповідно, скороченням пропозиції грошей комерційними банками. Таким чином, зміни обсягу пропозиції грошей в економіці, викликані змінами грошової бази, відбуваються у два етапи:

– зміни у грошовій базі, які включають зміну зобов'язань центрального банку перед населенням (зміни у величині готівки в обігу поза банками) та перед системою комерційних банків (зміни у величині резервів комерційних банків);

– мультиплікативна зміна пропозиції грошей у системі комерційних банків.

7.2. Попит на гроші: ефекти доходів, цін та процентних ставок

Основою сучасної грошової теорії є *теорія портфельного вибору,* яка розглядає економічного агента у певний момент часу, коли він володіє певним фондом багатства (портфелем активів) і

приймає рішення щодо його розподілу між різними видами активів з метою максимізувати прибуток і мінімізувати ризик. Портфель складається з різноманітних активів – акцій, облігацій, нерухомості, грошей та ін. *Попит на гроші* визначається тим, яку частку портфеля своїх активів економічний аґент прагне тримати у ліквідній формі, тобто у вигляді грошей.

Для спрощення подальшого аналізу попиту на гроші припустимо, що портфель складається лише з двох активів: облігацій та грошей.

У цілому попит на гроші формується як попит на гроші для операцій (трансакційний попит) та для накопичення купівельної спроможності (попит на гроші як на актив), що обумовлено виконанням грошима двох основоположних функцій: як засобу платежу та засобу нагромадження.

Трансакційний (операційний) попит на гроші являє собою попит на гроші для обслуговування усіх видів угод в економіці. Зв'язок між сумою грошей і загальним обсягом операцій в економіці відображений у *рівнянні кількісної теорії грошей*, яке є макроекономічним рівнянням обміну: $M / V = P / Y$, де M – кількість грошей в обігу, V – швидкість обігу грошей, P – рівень цін, Y – обсяг випуску у реальному вираженні. Добуток P / Y є ціновою оцінкою випущеної продукції, що задає попит на гроші для операцій. Добуток M / V – це кількість грошей, які мають бути сплачені при купівлі виробленої продукції. Із рівняння обміну випливає *рівняння попиту на гроші*: $MD = (P / Y) / V$.

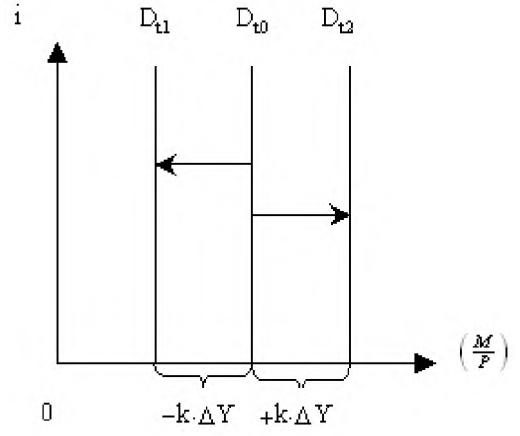

Рис. 7.11. Трансакційний попит на гроші

Рівняння показує, що трансакційний попит на гроші залежить від таких факторів, як абсолютний рівень цін, рівень реального доходу, швидкість обігу грошей. Підвищення цін і зростання реального обсягу виробництва підвищують попит на гроші, зростання швидкості обігу грошей, навпаки, зменшує трансакційний попит. Якщо швидкість обігу грошей та рівень обсягу випуску у реальному вираженні стабільні, то кількість грошей, необхідних для обслуговування угод в економіці, змінюється пропорційно рівневі цін.

Номінальний попит на гроші відображає ту кількість грошей, яку економічні суб'єкти хотіли б мати для фінансування ділових операцій. З економічної точки зору, доцільніше розглядати реальний (скоригований на рівень інфляції) попит на гроші, який визначається з урахуванням їхньої купівельної спроможності – реальної вартості грошей. *Реальні грошові залишки* або *реальні грошові запаси* вимірюють той обсяг товарів та послуг, який можна придбати за певну номінальну кількість грошей M / P. Величина M/P отримала назву «реальних грошових запасів».

Проста функція трансакційного попиту пропорційна реальному доходові, або кількості виробленої продукції:

$$(M / P)^d = kY,$$

де $k = 1 / V$.

Реальний попит на гроші позитивно пов'язаний із рівнем економічної активності. Якщо зростає реальний дохід, а отже, і обсяг запланованих та непередбачених операцій, то підвищується реальний попит на гроші, і навпаки.

На графіку (рис. 7.12), зокрема, показано, як змінюється трансакційний попит на гроші під впливом зміни ВВП: зростання ВВП збільшує попит на гроші і зсуває лінію попиту праворуч, і навпаки, зменшення ВВП зсуває лінію попиту на гроші ліворуч, тобто попит зменшується.

Попит на гроші як на актив – кількість грошей, яку економічні агенти прагнуть зберігати у формі заощаджень, тобто це бажана кількість фінансових активів у грошовій формі. Перевагою володіння грошима є їхня ліквідність. Недоліком володіння грошима як активом порівняно з іншими фінансовими активами

(в нашому випадку – облігаціями) є те, що гроші не дають доходу у вигляді процента. Володіючи грошима, доводиться жертвувати доходом у вигляді номінальної процентної ставки.

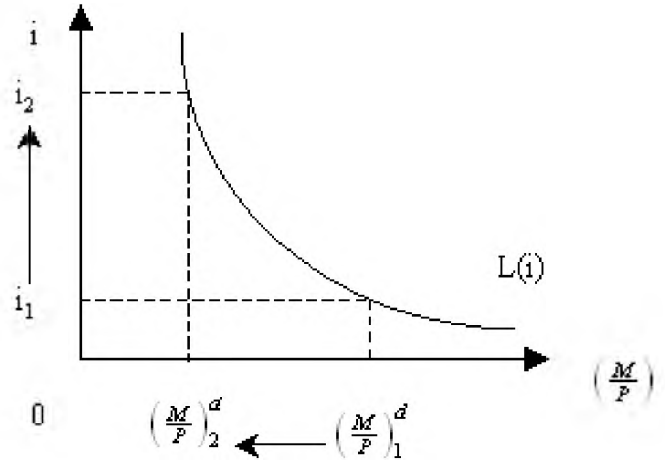

Рис. 7.12. Графік функції попиту на гроші як на актив

Номінальна процентна ставка – ставка процента, виражена у грошах за поточним курсом (без поправки на інфляцію). Номінальна процентна ставка являє собою *альтернативні витрати* або *альтернативну вартість зберігання грошей.* Чим вища процентна ставка, тим більше потенційного доходу втрачає економічний агент, який накопичує гроші. Зростання процентної ставки змушує економічних агентів перерозподіляти портфель активів – змінювати його структуру: зменшувати запас грошей і, відповідно, збільшувати запас облігацій. Тому підвищення процентної ставки зменшує попит на гроші.

Функція попиту на гроші як актив відображає обернену залежність величини попиту на реальні грошові залишки з боку активів від динаміки номінальної ставки процента: $(M / P)^d = L\ (i)$. Графічна інтерпретація такої залежності подана на рис. 7.12.

Реальну альтернативну вартість зберігання грошей визначає реальна ставка процента (r) – номінальна процентна ставка, що скоригована на рівень інфляції. Ця корекція ведеться відносно очікуваного темпу інфляції, оскільки фактичний майбутній рівень її невідомий.

З урахуванням очікуваної інфляції функція попиту на гроші як на актив може бути записана таким чином: $(M / P)^d = L(r, ?^e)$.

Якщо реальна процентна ставка падає, то реальний попит на гроші зростає, оскільки зменшується реальна альтернативна вартість зберігання грошей. Чим вищий очікуваний темп інфляції, тим нижчим буде рівень реального попиту на гроші, оскільки лише в цьому випадку зменшується зумовлена інфляцією втрата купівельної спроможності грошей.

Сукупний попит на гроші – це загальна кількість грошей, яку економічні агенти бажають мати для фінансування операцій та у формі активів, тобто сума трансакційного попиту на гроші і попиту на гроші як на актив.

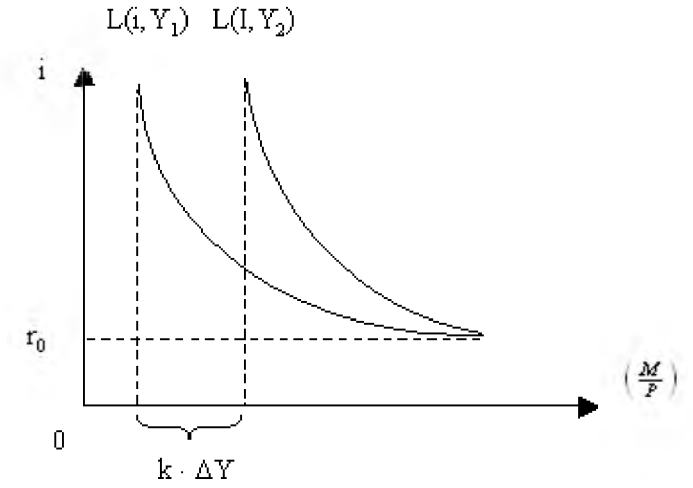

Рис. 7.13. Графік функції сукупного попиту на гроші

У неявному вигляді *функція сукупного попиту на гроші* може бути записана таким чином:

$$(M / P)^d = L\ (i, y) = L\ (r, ?^e, Y),$$

де *і* та *Y* є незалежними змінними функції попиту. Змінна доходу *(Y)* відображає співвідношення між грошовою масою і обсягом тих операцій, які необхідно профінансувати. Змінна процентної ставки *(ι)* відбиває ступінь переваги грошових коштів відносно інших фінансових активів.

Проста лінійна функція реального попиту на гроші має вигляд:

$$(M / P)^d = \kappa Y - hi,$$

де коефіцієнти *k* та *h* відбивають чутливість (еластичність) попиту на гроші до доходу та процентної ставки відповідно.

Крива сукупного попиту на гроші має назву «*кривої переваги ліквідності*». Згідно з функцією сукупного попиту на гроші, збільшення/зменшення рівня доходу супроводжується зростанням або падінням попиту на гроші на величину *к/Y*, що на графіку відображається зсувом кривої попиту. При кожному даному рівні доходу величина реального попиту на гроші буде падати, якщо ставка процента зростатиме, що на графіку відображається рухом уздовж кривої попиту (рис. 7.13).

При надто високій процентній ставці попит на гроші зменшується до мінімального, необхідного для проведення операцій в економіці, рівня – трансакційного попиту на гроші. І навпаки, при досить низькому рівні процента попит на гроші цілковито еластичний за процентною ставкою. У цьому випадку альтернативні витрати зберігання грошей наближаються до нуля, і тому кожна запропонована кількість грошей користуватиметься попитом. Економічна ситуація, за якої процентна ставка перебуває на такому низькому рівні, коли дохід від облігацій не компенсує пов'язані з ним ризики, і тому економічні агенти прагнуть тримати все своє багатство у формі грошей, тобто попит на гроші не має обмежень з боку ставки процента, отримала назву *«пастки ліквідності»* (на рис. 7.13 цій ситуації відповідає r_0).

Запитання та завдання для контролю

1. Які основні фактори визначають трансакційний попит на гроші і попит на гроші як на актив? Чи є взаємозв'язок між цими складовими сукупного попиту на гроші? Поясніть, яким чином можна графічно поєднати ці два види попиту для визначення сукупного попиту на гроші.

2. Чому економічні суб'єкти віддають перевагу, незважаючи на «схильність до ліквідності», зберігати частину своїх засобів у вигляді акції й облігацій? Чому структура фінансових активів час від часу змінюється?

3. Як впливає а) зміна обсягу виробництва, б) використання кредитних карток на трансакційний попит на гроші?

4. Чому у проведенні кредитно-грошової політики присутня дилема цілей, тобто неможливо одночасно регулювати грошову пропозицію і процентну ставку (поясніть графічно)?

5. Поясніть, у чому полягає принципове розходження монетаристського і кейнсіанського підходів до використання кредитно-грошової політики в умовах економічного спаду виходячи з трактувань співвідношення попиту та пропозиції на грошовому ринку і з огляду на дилему цілей.

6. Чому неможливо перебороти «пастку ліквідності», використовуючи тільки інструменти кредитно-грошової політики? Як можна вийти з цієї «пастки»?

7. Визначіть короткострокові і довгострокові цілі фіскальної політики та її структуру.

8. Назвіть інструменти дискреційної фіскальної політики. Які закономірності відображає крива Лаффера?

9. У чому полягає суть мультиплікатора збалансованого бюджету. Як взаємодіють між собою мультиплікатор податків і мультиплікатор державних витрат?

10. Охарактеризуйте види бюджетно-податкової політики.

11. Розкрийте механізм автоматичних стабілізаторів.

12. Які проблеми здійснення фіскальної політики? Поясніть проблему ефекту витіснення.

13. Сутність недискреційної фіскальної політики.

14. Що дає більш правильне уявлення про податковий тягар: гранична податкова ставка чи середня податкова ставка? Чому?

15. У період економічного спаду уряд проводить стимулюючу фіскальну політику. Як залежить ефективність цієї політики від рівня зайнятості (покажіть графічно)?

16. Який вид бюджетного дефіциту залежить лише від діяльності уряду у фіскальній сфері: структурний дефіцит або циклічний дефіцит?

Термінологічний словник

Грошово-кредитна система – це форма організації грошового обігу, яка історично та законодавчо склалася в тій чи іншій країні.

Об'єкти грошово-кредитної системи – гроші, що в процесі історичного розвитку змінюють свої форми, види та функції.

Готівкові гроші (символічні або декретні гроші) – засоби обігу у формі банкнот і розмінних монет, монопольне право на випуск яких законодавчо закріплене за державою.

Безготівкові гроші – засоби обігу, які є борговими зобов'язаннями депозитних інститутів.

Кредитна система – це сукупність кредитних відносин та інститутів, які реалізують ці відносини.

Банк – це установа, яка створена для залучення грошових коштів і розміщення їх від свого імені на умовах дохідності, платності, терміновості та забезпеченості.

Інвестиційні компанії – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, який акумулює грошові кошти інвесторів шляхом емісії власних цінних паперів і вкладає їх у цінні папери інших підприємств та нерухомість.

Пенсійні фонди – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, що створюється приватними та/або державними установами, підприємствами для виплати пенсій особам, які вносять пенсійні внески.

Ощадні установи – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, який спеціалізується на залученні грошових коштів фізичних осіб і без участі кредитної системи не може розглядатися та функціонувати як інвестиційний капітал.

Страхові компанії – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, для якого характерна особлива форма залучення коштів – продаж страхових полісів.

Фінансові компанії – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, що надає позики споживачам шляхом купівлі у торговельній фірмі боргових зобов'язань покупців, а також здійснює кредитування торговельних фірм під заставу боргових зобов'язань покупців.

Лізингові компанії – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, який спеціалізується на купівлі основних засобів виробництва і наданні їх у тимчасове користування орендарю,

котрий поступово сплачує лізинговій компанії вартість узятого в оренду майна.

Факторингові компанії – вид небанківського кредитно-фінансового інституту, що спеціалізується на купівлі дебіторської заборгованості клієнтів, пов'язаної з постачанням товарів або наданням послуг.

Грошово-кредитна (монетарна) політика – це сукупність форм та засобів державного впливу на пропозицію грошей з метою забезпечення рівноваги між пропозицією грошей і попитом на них.

Грошова маса – це сукупність купівельних, платіжних та накопичувальних засобів, яка обслуговує економічні зв'язки, належить фізичним та юридичним особам, а також державі.

Швидкість обігу грошей – характеризує частоту, з якою кожна одиниця наявних в обороті грошей використовується в середньому для реалізації товарів і послуг за певний період (рік, квартал, місяць).

Центральний банк – головний орган державного регулювання економіки в рамках своїх повноважень здійснює комплекс заходів, спрямованих на досягнення цілей монетарної політики, що, як правило, єдині у переважній більшості країн.

Обов'язкові резерви – один з найбільш давніх та традиційних інструментів центральних банків.

Крива IS – це графічна інтерпретація залежності між процентною ставкою і рівнем доходу, яка з'являється в результаті взаємодії функції інвестицій і «кейнсіанського хреста».

Податкова діяльність держави – це діяльність з організації оподаткування та забезпечення його здійснення.

Об'єкт оподаткування – майно, на вартість якого нараховується податок.

Податкова ставка – розмір податку на одиницю оподаткування.

Політика стабілізації – уряд використовує заходи фіскальної і/або грошової політики, намагаючись наблизити обсяг випуску продукції до його потенційного рівня і підтримати стабільність цін.

Політика обмеження ділової активності – спрямована на зменшення реального обсягу ВВП у порівнянні з його потенційним рівнем.

Дискреційна стримуюча податково-бюджетна політика – зниження державних витрат та/або зростання ставок податків.

Дискреційно-стимулююча податково-бюджетна політика – передбачає зростання державних витрат і/або зниження ставок податків.

Автоматична податково-бюджетна політика – це автоматичні зміни в рівні податкових надходжень, незалежні від прийняття рішень урядом.

Автоматичні стабілізатори – це урядові доходи або витрати, що автоматично змінюються в протилежну змінам у національному доході сторону, наприклад допомога у зв'язку з безробіттям або прибутковий податок, які згладжують флуктуацію кривої сукупних витрат і прибутків, запобігаючи занадто різким і слабоконтрольованим змінам розмірів макроекономічних показників.

Контрольні тестові завдання

1. Зростання резервних вимог не приведе до зміни пропозиції грошей, якщо:

а) не зміниться співвідношення резервів і депозитів;

б) не зміниться співвідношення готівкових грошей і депозитів;

в) не зміниться обсяг надлишкових банківських резервів;

г) не зміниться грошова база.

2. Якщо і грошова база, і грошовий мультиплікатор подвоюються, тоді пропозиція грошей:

а) залишається незмінною:

б) подвоюється;

в) збільшується більш як удвічі;

г) зменшується вдвічі.

3. Розгляньте такі складові грошової маси. Які з перерахованих статей входять у грошовий агрегат M_1, M_2?

а) металеві гроші, що знаходяться у Вас у наявності;

б) строковий вклад в ощадному банку;

в) банкноти у Вас на руках;

г) облігації державної позики;

д) поточний рахунок у банку.

4. Якщо номінальний ВВП скоротиться, тоді:

а) трансакційний попит на гроші і загальний попит на гроші залишаться незмінними;

б) скоротиться трансакційний попит на гроші і загальний попит на гроші;

в) виросте траксакційний попит на гроші, але скоротиться загальний попит на гроші;

г) скоротиться трансакційний попит на гроші, але виросте загальний попит на гроші;

д) виросте трансакційний попит на гроші і загальний попит на гроші.

5. Якщо номінальний обсяг ВВП становить 5 000 млн грн, а трансакційний попит на гроші становить 1 000 млн грн, тоді:

а) загальний попит на гроші становить 6 000 млн грн;

б) у середньому кожна гривня обертається 5 разів у рік;

в) необхідно збільшувати обсяг пропозиції грошей;

г) необхідно зменшувати обсяг пропозиції грошей.

6. Якщо попит на гроші і пропозиція грошей будуть зростати, тоді:

а) рівноважна кількість грошей і рівноважна процентна ставка скоротяться;

б) рівноважна кількість грошей і рівноважна процентна ставка виростуть;

в) рівноважна процентна ставка виросте, а зміну кількості грошей пророчити неможливо;

г) рівноважна кількість грошей виросте, а зміну рівноважної процентної ставки пророчити неможливо;

д) неможливо пророчити зміну кількості грошей і рівноважної процентної ставки.

7. В основі кривої Лаффера лежить ідея:

а) зниження *T* завжди збільшує *TA*;

б) зниження *T* завжди зменшує *TA*;

в) зниження *T* збільшує *TA,* якщо *i* була надмірною.

8. Мультиплікатор збалансованого бюджету визначається за формулою:

а) $m_g = t$;

б) G = Ig;

в) T = Ig.

9. З метою забезпечення цільового приросту ВВП найменш витратним варіантом для державного бюджету є:

а) збільшення *G*;

б) зменшення *T*;

в) одночасне збільшення *G* і зменшення *T*.

10. Автоматична фіскальна політика забезпечує:

а) зміну податкових ставок;

б) зміну рівня пенсій;

в) часткову економічну стабілізацію;

г) повну економічну стабілізацію.

11. У довгостроковому періоді рівень випуску в економіці визначається:

а) пропозицією грошей, рівнем державних витрат і податків;

б) розміром капіталу і праці, а також використовуваною технологією;

в) перевагами населення;

г) рівнем ставки відсотка.

12. Зростання державних витрат збільшує реальний ВНП тільки в тому випадку, якщо:

а) держвитрати направляються на закупівлі товарів і послуг, а не на оплату чиновників;

б) держвитрати супроводжуються збільшенням пропозиції грошей;

в) держвитрати не витискують рівновеликого обсягу витрат у недержавному секторі;

г) держвитрати фінансуються за рахунок випуску державних позик.

13. Зміна рівня цін:

а) не відбивається на результатах фіскальної політики;

б) посилює ефект фіскальних заходів;

в) практично відсутня при проведенні фіскальної політики;

г) збільшує ефекти мультиплікатора держвитрат і податків;

д) знижує дієвість заходів фіскальної політики.

14. Усе вказане може розглядатися як автоматичний стабілізатор, за винятком:

а) подоходного податку;

б) інвестиційного податкового кредиту;

в) корпоративного податку;

г) податку на продаж.

15. Проведення стимулюючої фіскальної політики потребує:

а) збільшення державних видатків, збільшення податків або одночасного застосування цих заходів;

б) зниження державних видатків та скорочення податків;

в) скорочення державних видатків і підвищення податкових ставок;

г) збільшення державних видатків, скорочення податків або одночасного застосування цих заходів.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ V
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Тема 8. Сучасне світове господарство. Економічна інтеграція та глобальні проблеми сучасності

План

8.1. Економічний зміст та етапи розвитку світового господарства.

8.2. Міжнародний поділ праці, спеціалізація та інтернаціоналізація господарських відносин і продуктивних сил.

8.3. Транснаціональні корпорації та їх роль у системі світового господарства.

8.4. Міжнародна економічна інтеграція.

Самостійна робота (тези)

8.1. Причини виникнення та суть глобальних проблем сучасності.

8.1. Економічний зміст та етапи розвитку світового господарства

У ході історичного розвитку суспільного виробництва та об'єктивної закономірності розвитку суспільства виникає світове господарство. Так склалося історично, що світове господарство сформувалося на межі XIX–XX ст. як ринкове підприємницьке.

Серед основних умов утворення світового господарства можна виділити:

– прагнення народів світу вижити за умов надмірного нарощування ядерних потенціалів і загрози людству можливої ядерної війни (політика мирного співіснування) [1, с. 380];

– науково-технічна революція;

– міжнародний поділ праці;

– спеціалізація;

– інтернаціоналізація господарського життя;

– необхідність розв'язання глобальних проблем людства.

Світове господарство – це сукупність національних господарств та економічних взаємовідносин між ними або сукупність виробничих відносин, які функціонують на національному та міжнародному рівнях [2, с. 313].

Суб'єктами світового господарства є:

– держави світу;

– міжнародні економічні організації;

– транснаціональні корпорації.

На сьогодні серед суб'єктів світового господарства визначальними стають транснаціональні корпорації («Nestle», «Toyota»).

Світове господарство охоплює практично всі країни світу, котрі здатні відповідною мірою впливати на функціонування окремих складових усієї системи світогосподарських зв'язків. Кожна із цих країн має свої історичні, економіко-географічні, національні, соціально-політичні, релігійні та інші особливості, які порізному впливають на їх соціально-економічний розвиток, роль і місце у світовому господарстві. Це породжує необхідність класифікації країн світового господарства відповідно до певних критеріїв.

Отже, за географічною ознакою: Західна Європа, Північна Америка, Близький Схід, країни Південно-Східної Азії тощо.

Іноді як самостійні підсистеми розглядаються окремі країни, що володіють великим економічним потенціалом, наприклад США, Китай, Японія.

За рівнем розвитку ринкових відносин:

1. Високорозвинені країни (США, Канада, Японія, країни Західної Європи, Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканська республіка (ПАР), Ізраїль.

Однак серед цих країн існує різниця у рівнях розвитку, тому вважаємо за доцільне доповнити класифікацію декількома групами:

1.1. Економічно високорозвинені країни «великої сімки»: США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Канада.

1.2. Економічно високорозвинені країни Західної Європи – це Фінляндія, Швеція, Норвегія, Данія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швейцарія, Австрія).

1.3. Країни переселенського типу – це ПАР, Австралія, Нова Зеландія, Ізраїль.

1.4. Країни із середнім рівнем економічного розвитку – це Ірландія, Ісландія, Іспанія, Португалія, Греція.

2. Країни, що розвиваються (понад 130).

2.1. Нові індустріальні країни (Сінгапур, Тайвань, Малайзія, Таїланд, Індонезія, Туреччина, Філіппіни, Бразилія, Мексика, Аргентина).

2.2. Нафтодобувні країни (Саудівська Аравія, Кувейт, Катар, Оман, ОАЕ, Ірак, Лівія тощо).

2.3. Країни-дрібні острови (Багамські острови, Барбадос, Сейшельські острови тощо).

2.4. Країни середніх можливостей (більшість країн Азії, Латинської Америки та Океанії).

2.5. Найменш розвинені країни.

3. Країни з перехідною економікою (Україна, Росія, Білорусь, Молдова, Латвія, Литва, Грузія, Вірменія, Польща, Болгарія, Албанія, Хорватія та ін.).

4. Країни з плановою економікою.

4.1. Країни з елементами ринкової економіки – це Китай та В'єтнам.

4.2. Країни з централізовано керованою економікою (КНДР, Куба).

Як бачимо, світове господарство належить до складних економічних систем, які утворюють групи країн із різним рівнем соціально-економічного розвитку.

Світове господарство виконує ряд функцій, для кращого сприйняття інформації функції зображено у табл. 8.1.

Таблиця 8.1

Функції світового ринку

Назва функцій	Зміст функцій
Регулююча	Регулює залучення у виробництво товарів і послуг усіх видів економічних ресурсів країн у межах міжнародного поділу праці відповідно до зовнішнього попиту і пропозиції, інтернаціональних (світових) цін. Виявом цієї функції є обіг товарів і послуг у межах сфери міжнародних економічних відносин
Стимулююча	Стимулює ефективне використання факторів виробництва, розвиток НТП, розширення асортименту товарів і послуг
Інформаційна	Надає інформацію суб'єктам міжнародних економічних відносин про можливості й умови найприбутковішого використання належних їм економічних ресурсів у конкретних регіонах, країнах, що дає змогу суб'єктам міжнародних економічних відносин постійно порівнювати ефективність власного виробництва з відповідними параметрами на світовому ринку
Сануюча	Витісняє з міжнародного обміну товари і товаровиробників, які не забезпечують міжнародний стандарт якості за конкурентних цін
Інтеграційна	Об'єднує суб'єктів міжнародних економічних відносин, сприяє формуванню єдиного економічного простору в межах світової економіки
Соціальна	Полягає у наданні кращих можливостей державам щодо досягнення соціальної справедливості у межах національного господарства, долученні до світових соціально-економічних надбань

Етапи сучасного світового господарства:

1-й – 10–30-ті роки XX ст., який характеризувався кризовими явищами в розвитку світового господарства, спричиненим політичним переворотом у 1917 році в Росії і світовою економічною кризою («Великою депресією») в 1929–1933 роках.

2-й – кінець 40–80-ті роки XX ст. – відзначався інтенсивним зростанням, вивезенням підприємницького капіталу у світовій капіталістичній економіці, новим зламом у структурі світового господарства у зв'язку з утворенням світового соціалістичного господарства, яке розвивалося на іншій соціально-економічній основі.

3-й – 90-ті роки XX ст. – початок XX ст. Його відрізняють зростаючий ступінь опанування географічного простору, формування міжнародних, а в деяких випадках планетарних продуктивних сил, посилення економічної взаємодії і взаємозалежності [3].

Сучасний етап розвитку світового господарства характеризується глобалізацією світової економіки, основною рисою якого є інтернаціоналізація господарського життя.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Економічна теорія. Політекономія : навч. посіб. / В. М. Семененко, Д. І. Коваленко, В. В. Бугас, О. В. Семененко. 2-ге вид. доп. та перероб. – К. : Центр учбової літератури, 2011 – 428 с.

2. Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка) : навч. пос. / Л. В. Білецька, О. В. Білецький, В. І. Савич. 2-ге вид. перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 200. – 688 с.

3. Основи економічної теорії / А. П. Чухно, П. С. Єщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/946/chuhno.pdf.

8.2. Міжнародний поділ праці, спеціалізація та інтернаціоналізація господарських відносин і продуктивних сил

Основою світового господарств є міжнародний поділ праці, який є вищим ступенем розвитку суспільно-територіального поділу праці, між країнами, що характеризуються стійко, економічно вигідною спеціалізацією виробництва окремих країн на тих чи інших видах продукції та послуг і веде до взаємообміну за результатами виробництва між ними в певних кількісних і якісних співвідношеннях [1, с. 314–315].

Міжнародний поділ праці характеризується рядом факторів, що стимулюють розвиток товарообміну між державами [2, с. 395].

Основні фактори міжнародного поділу праці:

– соціально-географічні;

– природно-кліматичні;

– техніко-економічні;

– науково-технічний прогрес.

Необхідність участі країн у міжнародному поділі праці обумовлена так званим законом порівняльних переваг (у 1897 році Д. Рікардо запропонував теорію порівняльних переваг). Кожна країна порівняно з іншою краща в певному напрямі виготовлення продукції, саме тому виникає необхідність експорту та імпорту товарів у державу.

Економічний обмін між країнами зумовлений: загальним поділом праці (між великими сферами економіки: промисловістю, сільським господарством, будівництвом та ін.); частковим поділом праці (між галузями та всередині галузей цих сфер); одиничним поділом праці (всередині підприємства) [3, с. 602–603].

Міжнародний поділ праці – це процес відособлення різних видів трудової діяльності на міжнародному рівні, які взаємодіють і взаємодоповнюють один одного, складаючи об'єктивну основу міжнародного обміну товарами, послугами та результатами інших видів діяльності [4, с. 448].

Основними формами міжнародного поділу праці є [5]:

1. Міжнародна спеціалізація [6]:

1.1. виробнича (міжгалузева, внутрішньогалузева спеціалізація та спеціалізація окремих підприємств);

1.2. територіальна (спеціалізація окремих країн, груп країн і регіонів на виробництві певних продуктів для світового ринку).

2. Міжнародне кооперування [7]:

2.1. спільне виробництво;

2.2. підрядна кооперація;

2.3. поставки у межах ліцензійних угод;

2.4. доповнення виробничих потужностей партнера;

2.5. розподіл виробничих програм (спеціалізація);

2.6. організація спільних підприємств.

Кожна країна, виходячи з принципу порівняльних переваг, намагається вивозити ті товари, витрати на виробництво яких у неї нижчі, ніж інтернаціональні, а завозити ті, виробництво яких у себе в країні обходиться дорожче, ніж в інших державах. На цьому принципі формується торговельна політика будь-якої країни.

Для характеристики різних аспектів участі країни в міжнародному поділі праці в його народногосподарській формі необхідно насамперед знати обсяг валового внутрішнього продукту країни, тому що він характеризує зосередження зусиль окремих країн на виробництві частини валового світового продукту [8].

Економічною формою розвитку міжнародного поділу праці та міжнародного усуспільнення виробництва є інтернаціоналізація.

Інтернаціоналізація – це адаптація чогось для потенційного використання практично в будь-якому місці.

Розрізняють поняття «інтернаціоналізація виробництва», «інтернаціоналізація капіталу», «інтернаціоналізація господарського життя» [9, с. 451–453].

Інтернаціоналізація виробництва – це встановлення безпосередніх стійких виробничих зв'язків між підприємствами різних країн, внаслідок чого виробничий процес в одній країні стає частиною процесу, що відбувається у світовому масштабі.

Інтернаціоналізація капіталу – це процес переплетіння і об'єднання національних капіталів, що проявляється як у створенні окремими компаніями об'єктів в інших державах, так і в розвитку міжнародних форм зв'язків і контактів між капіталами різних країн.

Інтернаціоналізація господарського життя – це зближення економік країн, що виявляється у зростанні виробничої взаємозалежності, збільшенні міжнародного товарообороту, русі капіталів і робочої сили, взаємному впливові на найважливіші економічні процеси у країнах, у тому числі на динаміку цін, ставки відсотка тощо.

Інтернаціоналізація господарського життя є одним із системоутворюючих факторів світового господарства. З посиленням процесу інтернаціоналізації виробництва посилюється єдність світового господарства, зростає його органічна цілісність.

Міжнародний поділ праці забезпечує державам певні переваги. Завдяки участі в ньому вони можуть підвищити ефективність національної економіки та добробут свого населення.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка) : навч. пос./ Л. В. Білецька, О. В. Білецький, В. І. Савич. 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 200. – 688 с.

2. Андрусь О. І. Економічна теорія: Практикум. Інтерактивні методи в модульному навчанні : навчальний посібник / О. І. Андрусь. – К. : КНТ, 2008. – 480 с.

Соціально-географічні фактори відображають відмінності між країнами за їхнім географічним положенням, структурою населення, територією і традиціями.

Природно-кліматичні враховують особливості національних економік за кліматичними умовами, за забезпеченістю орними землями, корисними копалинами та таке інше.

Техніко-економічні визначаються нерівномірністю рівнів економічного та науково-технічного розвитку країн.

Науково-технічний прогрес посилює необхідність міжнародного розподілу праці, оскільки сприяє постійному оновленню продукції, швидкому розширенню асортименту тощо. Наприклад, національна економіка Японії практично позбавлена власної сирової бази, але є лідером у багатьох сферах світового господарства з причини реалізації саме цього фактора.

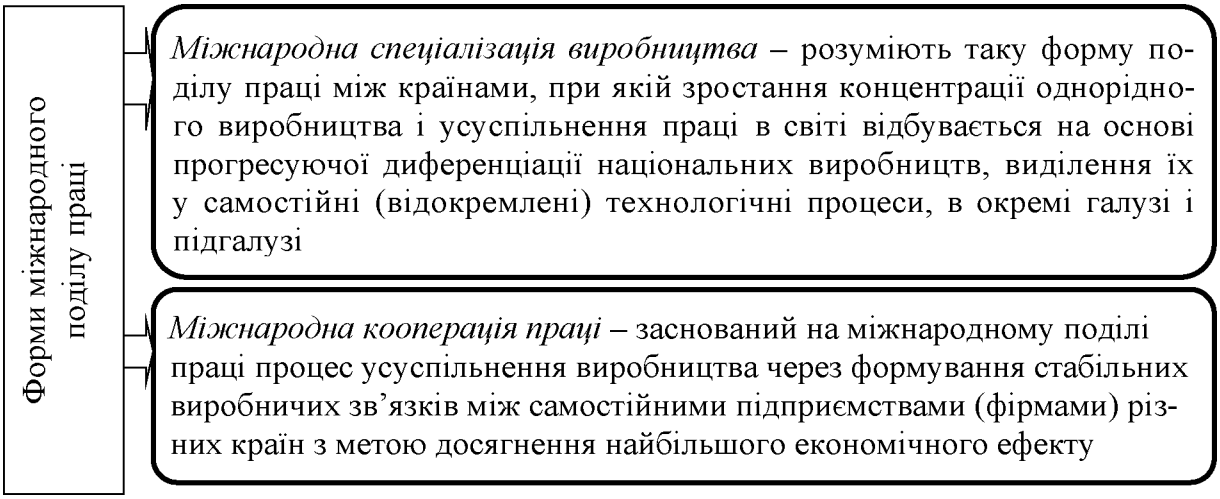
3. Політична економія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К. : Академвидав, 2004. – 672 с.

4. Максименко І. А. Політична економія : навчальний посібник / І. А. Максименко. – Вид. 2-ге. – Чернівці : «Прут», 2012. – 600 с.

5. Сучасна міжнародна спеціалізація країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http: / /lubbook. Org / book_469_glava_4_7._Suchasna_m % D1 % 96 zhnarodnaspe % EF % BF % BD. html/

Міжнародна спеціалізація – це спеціалізація підприємств різних країн на виготовленні часткових продуктів, пов’язана з науково-технічною революцією.

6.

7. Сфери міжнародного кооперування.

Назва сфер	Зміст кооперування
Міжнародне виробничо-технічне кооперування	До цієї сфери належать відносини щодо використання різних прав власності: – ліцензій, патентів тощо; – підрядне кооперування у здійсненні будівельних і монтажних робіт; – удосконалення управління виробництвом; – стандартизація, уніфікація, сертифікація, розподіл виробничих програм
Реалізація кооперованої продукції	Відносини при кооперуванні розраховані на довгостроковий період. Як правило, кооперовані відносини продовжуються після закінчення строку дії угоди про кооперацію
Післяпродажне обслуговування техніки	Спрямоване на вирішення питань технічного обслуговування реалізованої продукції

8. Основні показники участі країни у міжнародному поділі праці.

Назва показника	Формула	Пояснення до формули
Експортна квота, що відображає частку експорту країни в її ВВП	Ке = Ес / ВВП	де Ес обсяг експорту країни; ВВП – валовий внутрішній продукт. Цей показник, свідчить про ступінь залежності процесу реалізації виробленої національної продукції від зовнішніх ринків

Імпортная квота, що показує частку імпорту країни в її ВВП	Кі = І / ВВП	де І – імпорт. Імпортна квота свідчить про залежність економіки країни від зовнішнього світу
Коеффіціент динаміки міжнародного поділу праці, що відображає співвідношення темпів зростання обсягів експорту та внутрінаціонального виробництва	Кд = Jп / J е	де J – індекс обсягів експорту; Jп – індекс обсягів виробництва

9. Політична економія : навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Бєляєв та ін.; за ред. д-ра екон. наук, проф. К. Т. Кривенка. – К. : КНЕУ, 2001. – 508 с.

8.3. Транснаціональні корпорації та їх роль у системі світового господарства

Транснаціональна корпорація (ТНК) – це компанія, яка має підрозділи у двох або більше країнах, спроможна проводити погоджену політику через один або декілька центрів прийняття рішень, у якій материнська компанія контролює активи інших економічних одиниць в державах базування, як правило, шляхом участі в капіталі.

Іншими словами, ТНК – це корпорація, в якій головна компанія належить капіталу однієї країни, а філії знаходяться в багатьох країнах.

ТНК можна ознаменувати чи назвати глобальними компаніями, оскільки для них характерне таке:

Система міжнародного виробництва розосереджена з-поміж різних країн і єдиного центру.

Глобальна структура зайнятості [1].

За визначенням Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), транснаціональні корпорації – це «підприємства, що складаються з материнського підприємства та його закордонних філіалів», при цьому ТНК можуть як набувати статусу корпорації, так і не мати цього статусу [2, 3].

На сьогодні відсутні приклади таких компаній, що мають в кожній країні світу свою філію. Лідерами є: Coca-Cola – 190 країн.

ТНК сьогодні здійснюють свою діяльність у системі світового господарства, однак їх вплив поширюється і на політичну сферу, що дозволяє розглядати ТНК поряд із державами і міжнародними організаціями.

У найбільш узагальненому вигляді позитивний вплив ТНК на економіку приймаючих країн можна подати так:

– надходження іноземного капіталу;

– зменшення рівня безробіття;

– обмін та збагачення науковим потенціалом [1].

Негативні сторони ТНК:

– посилення конкуренції на внутрішньому ринку, занепад вітчизняного виробника;

– перетворення приймаючої країни на звалище непотрібних, застарілих технологій;

– відтік капіталу, перерахунок прибутку у промислово розвинені країни;

– уникнення оподаткування прибутку;

– занепад галузей економіки, які не є привабливими для ТНК.

Для ТНК із країн Європейського Союзу та США найбільш привабливими сферами України є:

– українська харчова промисловість. У харчовій індустрії світу лідирують швейцарська компанія Nestle, бельгійська ABInBev, американські Kraft foods та Coca-Cola Company, англо-голландська Unilever;

– підприємства торгівлі. На український ринок вже зайшли Wal-Mart Stores, Carrefour SA, McDonalds Corporation;

– фінансовий сектор. Найкрупнішим представником світових ТНК тут є Райффайзен Інтернаціональ Банк-Холдинг АГ;

– фармацевтика. Відомими в Україні є німецькі BASF SE та Bayer AG.

Саме в цих галузях обіг капіталу є швидким, а комерційні ризики – мінімальні [4].

ТНК часто ділять на три великі групи:

Горизонтально інтегровані ТНК – керують підрозділами, розташованими в різних країнах, що виробляють однакові або подібні товари.

Вертикально інтегровані ТНК – керують підрозділами в певній країні, які виробляють товари, що поставляються в їх підрозділи в інших країнах.

Роздільні ТНК – керують підрозділами, розташованими в різних країнах, які вертикально або горизонтально не об'єднані.

Отже, транснаціональні корпорації стали найважливішими дійовими особами в сучасному світовому господарстві.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Левадний Д. С. Транснаціональні корпорації як феномен концентрації активів, як спосіб монополізації та дисбалансу державного управління України [Електронний ресурс] / Д. С. Левадний // Актуальні проблеми державного управління. – 2 (46). – 2014. – Режим доступу до ресурсу: file:///C:/Users/Sanya/Downloads/apdy_2014_2_35.pdf

2. World Investment Report 2007: Transnational Corporations, Extractive Industries and Development. – UNCTAD, United Nations. New York and Geneva, 2007.

3. ТНК створює систему міжнародного виробництва, розподілену між кількома країнами, але контрольовану з одного центру – материнської компанії.

Країна базування – це країна, у якій знаходиться штаб-квартира материнської компанії ТНК. Наприклад, штаб-квартира корпорації «Nestle» розташована в швейцарському місті Вевей, отже, її країною базування є Швейцарія. Країною базування корпорації «Toyota» є Японія, а корпорації Philips – Нідерланди.

Приймаючі країни – це іноземні країни, в яких ТНК розміщує власні дочірні підприємства або філіали на основі здійснення прямих іноземних інвестицій.

4. Гринь О. В. Роль ТНК в сучасній світовій економіці [Електронний ресурс] / О. В. Гринь. – Режим доступу до ресурсу: http: // journals.iir.kiev. ua / index. Php / ec_n / article / viewFile / 3061 / 2749.

8.4. Міжнародна економічна інтеграція

В економічній науці поняття міжнародної економічної інтеграції має кілька значень і серед дослідників досі немає однозначної думки щодо єдиного визначення. Підходи до визначення поняття міжнародної економічної інтеграції змінювалися з часом, оскільки еволюціонувала і сама суть інтеграції. Деякі вчені взагалі зводять в єдине ціле два різні поняття «інтеграція» і «глобалізація».

Найбільш вдалим підходом до визначення глобалізації через поняття інтеграції є такий, який говорить, що глобалізація – це інтеграція у загальносвітовому масштабі [1, с. 19].

Теоретичні обґрунтування необхідності економічної інтеграції були запропоновані у 70–80-х роках XIX ст. представниками німецької історичної школи – Ф. Лістом (1891), Г. Шмолером (1902) та ін. [2].

Основною причиною інтеграції є вимоги високорозвинених продуктивних сил, які переросли межі національних господарств, але фактично ці процеси складалися так, що співвідношення політичних і економічних чинників на окремих етапах змінювалися. Розвинені країни швидше і впевненіше інтегруються в економічний простір.

До інтеграції відносять об'єктивний процес розвитку економічних зв'язків та поділу праці національних господарств, які близькі за економічним рівнем. Вона охоплює зовнішньоекономічний обмін і сферу виробництва, що веде до тісного переплетіння та створення регіональних господарських комплексів. Конкретні форми економічної взаємодії залежать від господарського розвитку країн-учасниць. Їх особливості відповідно впливають на характер і рушійні сили інтеграції [3, с. 41].

Міжнародна економічна інтеграція – це процес поступового спрощення бар'єрів та зближення економік країн, що інтегруються, основною метою якого є отримання максимальних вигод від об'єднання, а кінцевим результатом такого об'єднання є стан повної економічної інтеграції, коли політичні кордони більше не мають економічного значення [1, с. 20].

Відмінності між економікою групи країн та економікою окремої країни ліквідуються у процесі міжнародної економічної інтеграції і характеризуються наступним:

– у межах однієї країни товари, послуги та робоча сила переміщуються вільно;

– товари, послуги, капітал і робоча сила, які переміщуються із одного регіону країни до іншого, залишаються в межах дій системи законів однієї країни, в тому числі й тих, які регулюють економічні відносини;

– у масштабах групи країн існує кілька валют і центральних банків, які регулюють обіг грошей. У регіонах однієї країни в обігу знаходиться одна національна валюта, яка регулюється центральним банком;

– міжнародний рух товарів, послуг і робочої сили є об'єктом спеціальних міжурядових договорів та угод, положення яких не поширюється на економічні відносини, що діють усередині країн.

Зменшення цих відмінностей до їх повної ліквідації є процесом міжнародної регіональної економічної інтеграції. Вони можуть бути ліквідованими лише в результаті дій країн чи спеціальних міжнародних організацій.

Міжнародною економічною інтеграцією можна назвати лише те господарське об'єднання, яке здійснюється політично самостійними державами та носить добровільний характер [3, с. 41].

Інтеграція має такі рівні:

1) взаємодія на рівні підприємств та організацій (створення транснаціональних корпорацій);

2) взаємодія на рівні держав, партій та організацій, соціальних груп, окремих громадян різних країн;

3) інтеграційне угруповання як результат міжнародного об'єднання.

Еволюція міжнародної економічної інтеграції відбувалася у кілька етапів. Кожен етап інтеграції має свої особливості [4, с. 486–487].

Таблиця 8.2

Етапи розвитку міжнародної економічної інтеграції

Назва етапу	Зміст етапу
Преференційні торговельні угоди	Його характеризує особливий пільговий економічний режим, наданий однією державою іншій без поширення його на треті країни, або між уже існуючими інтеграційними об'єднаннями і окремою країною чи групою країн: знижки (відміни) стосовно митних зборів на імпортовані товари, пільгове кредитування і страхування зовнішньоторговельних операцій, спеціальний валютний режим, фінансова і технічна допомога
Зона вільної торгівлі	Передбачає добровільну відмову країни від захисту своїх національних ринків тільки у відносинах зі своїми партнерами по об'єднанню і збереження національних митних тарифів у відносинах з іншими країнами
Митний союз	Вільне переміщення товарів та послуг усередині угруповання доповнює єдиний митний тариф щодо третіх країн
Спільний ринок	Ліквідовуються бар'єри між країнами у взаємній торгівлі для переміщення робочої сили, капіталу, технологій
Економічний і валютний союз	Передбачає на додачу всіх вищеперелічених заходів проведення державами-учасниками єдиної економічної політики
Політичний союз	Передбачає перетворення зрілого єдиного ринкового простору на цілісний господарсько-політичний організм

Загальна особливість цих етапів полягає в тому, що між країнами, які вступили у той чи інший етап інтеграції, ліквідуються певні (залежно від рівня їх розвитку) економічні бар'єри.

Внаслідок цього у межах інтеграційного об'єднання формується відносно замкнутий ринковий простір. Під дією ринкових регуляторів (цін, відсотків тощо) у ньому виникає ефективніша територіальна і галузева структура виробництва. Це забезпечує країнам-учасницям суттєву перевагу, оскільки зростає продуктивність праці, зникає необхідність у витратах на митний контроль за зовнішньоекономічними операціями.

Серед численних інтеграційних угрупувань можна виділити в Західній Європі ЄС і ЄАВТ, у Північній Америці – НАФТА, регіональні і субрегіональні інтеграційні формування у Латинській Америці, Азії, Африці. Історично найбільш чітко інтеграційні

процеси проявилися в Західній Європі, де у другій половині XX ст. створюється єдиний економічний простір цілого регіону, в рамках якого інтеграція досягла найдовершеніших форм.

Відправним моментом західноєвропейської інтеграції стало утворення Європе́йського Сою́зу (далі – ЄС). ЄС – економічний та політичний союз 28 незалежних держав-членів, що розташовані здебільшого у Європі. Веде свій початок від утворення Європейської спільноти з вугілля та сталі (ЄСВС) і Європейської економічної спільноти (ЄЕС), які складались з шести країн у 1957 році. У наступні роки територія ЄС була збільшена за рахунок включення нових держав-членів, одночасно збільшуючи свою сферу впливу шляхом розширення політичних повноважень. У сучасному вигляді існує на основі Маастрихтського договіру, підписаному 7 лютого 1992 року і чинному з 1 листопада 1993 року. Останній значний перегляд конституційних принципів ЄС був затверджений у Лісабонській угоді, яка набула чинності у 2009 році. Юридично в ЄС не виділено столиці, але де-факто таким є місто Брюссель, де базуються більшість інституцій Європейського Союзу.

Станом на 2017 рік у Єврозону входять 19 держав-членів, що використовують євро як свою національну валюту. Тобто економічна інтеграція виявляється у державних формах об'єднання країн таких, як вже було сказано про Європейський Союз, та таких як: ОПЕК, Всесвітня торгова організація, Європейська асоціація вільної торгівлі тощо. Однак при цьому економіка інтегрованих країн втрачає своє національне обличчя, самобутність.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Грищенко Є. С. Теоретичні аспекти визначення сутності міжнародної економічної інтеграції [Текст] / Євгенія Сергіївна Грищенко, Наталя Євгенівна Скоробогатова // Економічний аналіз : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: В. А. Дерій (голов. ред.) та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2016. – Том 24. – № 1. – С. 16–21.

2. Приходько І. В. Теоретичні концепції міжнародної економічної інтеграції [Текст] / Ірина Валеріївна Приходько // Економічний аналіз : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: В. А. Дерій (голов. ред.) та ін. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2015. – Том 19. – № 1. – С. 91–100.

3. Мариніна С. В. Сутність, проблеми та перспективи розвитку форм міжнародної економічної інтеграції / С. В. Мариніна // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2014. – № 5–6 (76–77). – С. 40–47.

4. Максименко І. А. Політична економія : навчальний посібник / І. А. Максименко. – Вид. 2-ге. – Чернівці : «Прут», 2012. – 600 с.

Самостійна робота (тези)

8.1. Причини виникнення та суть глобальних проблем сучасності

На початку XXI ст. глобалізація змінює з безпрецедентною швидкістю сталу систему світового господарства та міжнародних відносин. Трансформаційні зрушення в економічній, екологічній, геополітичній, соціальній та технологічній системах створюють безпрецедентні можливості, але й одночасно породжують проблеми й ризики, що не визнають національних кордонів окремих держав. Системний характер глобальних проблем та ризиків у рамках міжнародного співробітництва між бізнесом, владою і громадянським суспільством актуалізує процес формування регулюючих інститутів, що діють на глобальному рівні, проте є достатньо гнучкими для локального використання в контексті розробки дієвих механізмів їх вирішення. Поняття «глобальні проблеми» походить від французького слова «global», що означає всезагальний; той, що охоплює всю земну кулю. Термін «глобальні проблеми» з'явився у 60-х роках XX ст. на Заході. Серед науковців не існує єдиної, загальноприйнятої, універсальної думки на природу і причини їх виникнення, оцінку та шляхи вирішення.

В агрегованому вигляді глобальні проблеми – це проблеми, що стосуються (тією чи іншою мірою) всіх країн і народів, вирішення яких можливе лише об'єднаними зусиллями всієї світової спільноти [1, с. 3]. Глобальні проблеми – це всезагальні проблеми, що відзначаються загальнопланетарним за своїми масштабами і значенням характером, пов'язані з життєвими інтересами народів усіх країн, становлять загрозу життю для всього людства і можуть бути вирішені спільними діями всіх країн світу [2, с. 485]. На думку Н. В. Бєлікової, такі визначення актуалізують дві концептуальні риси глобальних проблем як соціально-економічного явища: масштабність (глобальність) розповсюдження (категорія «локалізація у просторі») та складність зусиль, спрямованих на їх подолання [3]. Більш детально з глобальними проблемами людства можна ознайомитись у примітках до питання [4].

В. О. Корнієнко вважає, що кожна із цих проблем породжена комплексом специфічних причин, що зумовлені особливістю розвитку продуктивних сил, географічного середовища, рівня прогресу техніки, природно-кліматичними умовами, а також суспільною формою, політичними, юридичними, ідеологічними та іншими сферами відносин. Глобальні проблеми мають подвійний, соціоприродний характер, вони водночас і природні, і соціальні. На його думку, перший комплекс причин виникнення глобальних проблем пов'язаний із суперечливістю взаємодії суспільства і природи.

Загальновідомо, що людство протягом своєї історії розвивалося «ушир», освоюючи нові простори, землі, росло населення, кількість освоєних земель, населених пунктів і країн. Концепція його розвитку будувалася на можливості «безперервної експансії», якій не буде кінця. Однак до кінця минулого століття стало зрозуміло, що основні показники світового розвитку починають підбиратися до бар'єра, подолання якого може стати катастрофічним для світової цивілізації.

Таблиця 8.3

Глобальні проблеми людства*[5]

#№	Сфера	Проблема
1.	Економічна сфера	дефіцит традиційних ресурсів (вичерпання природних, сировинних та традиційних енергетичних ресурсів); фінансові кризи; деформація структур ринків; криза ефективності капіталовкладень; хронічне безробіття; глобальна конкурентоспроможність
2.	Соціальна сфера	перенаселення; старіння населення; міграція населення; поляризація доходів населення в межах однієї країни; зростання нерівності між багатими й бідними країнами; продовольча криза; ризики для здоров'я населення; старіння людини; пандемії; безконтрольна урбанізація
3.	Геополітична сфера	помилки в системі глобального управління; корупція; міжнародний тероризм; криза однополярного світу; транскордонна злочинність
4.	Екологічна сфера	зміна клімату; скорочення біорізноманіття; скорочення лісних масивів; скорочення площі родючих земель; забруднення атмосфери; утилізація й переробка відходів; вичерпання ресурсів прісної води; антропогенні катастрофи; природні катастрофи
5.	Культурна сфера	«Великий крах» [6]; стандартизація цінностей за західним зразком; конфлікт цивілізацій; духовна деградація
6.	Технологічна сфера	кібератаки; колапс мереж; шахрайство з даними та їх крадіжки

* *удосконалено автором.*

Важливою причиною зростання глобальних проблем, на думку багатьох учених, став інтенсивний розвиток науково-технічного прогресу, наслідки якого проявилися буквально у всіх сферах життя. Неймовірно зросли наукові, технічні і технологічні можливості людини, які дозволили їй розщепити атомне ядро, створити ядерну, хімічну і бактеріологічну зброю, що призвело до порушення у світі геополітичної рівноваги та стабільності. Другий комплекс причин породжений особливостями і протиріччями сучасного політичного й економічного розвитку світового співтовариства. Він пов'язаний, насамперед, з найтіснішим економічними відносинами усіх держав сучасного світу, які розкриваються через сутність такого поняття, як «глобалізація» [6].

Шляхи розв'язання глобальних проблем:

– здійснення системи заходів, спрямованих на забезпечення соціально-економічного розвитку країн у науково-технічній і соціально-економічній сферах;

– розробка усіма країнами світу сукупності конкретних заходів дотримання екологічних стандартів (чистоти повітря, водних басейнів, раціонального споживання енергії, підвищення ефективності енергетичних систем);

– розширення у країнах, що розвиваються, власного сировинно-переробного виробництва;

– припинення вирубування лісів, особливо тропічних, забезпечення раціонального лісокористування;

– роззброєння і ліквідація військових галузей виробництва;

– ядерне роззброєння;

– ліквідація зубожіння, голоду, хвороб, безробіття, неграмотності.

Глобальні проблеми людства неможливо вирішити зусиллям окремих країн. Тому потрібний єдиний міжнародний механізм їх розв'язання і регулювання, визначення міжнародних правових та економічних норм цього регулювання. Однак при отриманні такого механізму необхідно, щоб усі країни змінили підхід до ведення зовнішньої політики, тобто відмовилися від політики конфліктності та конфронтації і перейшли до глобального співробітництва на засадах визнання пріоритетності загальноцивілізаційних цінностей.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Кизим М. О. Аналіз глобальних проблем світового співтовариства та цілей тисячоліття / Кизим М. О., Проноза П. В., Бєлікова Н. В. // «Проблеми економіки». – 2010. – № 4. – С. 3–8.

2. Політична економія : навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Бєляєв та ін.; за ред. д-ра екон. наук, проф. К. Т. Кривенка. – К. : КНЕУ, 2001. – 508 с.

3. Бєлікова Н. В. Глобальні проблеми людства в рамках системних реформ в Україні / Н. В. Бєлікова // IV Международная

научно-практическая конференция «Качество єкономического развития: глобальные и локальные аспекты» (24–25 мая 2012 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.confcontact.com/2012_05_25/1_belikova.php

4. Кислиціна О. В. Глобальні проблеми та ризики сучасності [Електронний ресурс] / О. В. Кислиціна // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_09-1/165.pdf

5. Семенюк Е. Людина у фокусі глобальних проблем сучасності [Електронний ресурс] / Едуард Семенюк. – Режим доступу до ресурсу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27461/03-Semeniuk.pdf?sequence=1

Ще одну глобальну проблему сучасної світової спільноти (принаймні в межах розвинених суспільств) відомий американський футуролог Френсис Фукуяма гучно окреслив як «Великий Крах» – крах традиційних соціальних інститутів і факторів (таких, як сім'я, родинні зв'язки, авторитет старших, особлива роль жінок) і моральних чеснот у постіндустріальному, інформатизованому соціумі.

6. Корнієнко В. О. Основні політико-ідеологічні доктрини та глобальні проблеми сучасності / В. О. Корнієнко, Г. Я. Буртяк. – Вінниця, 2003. – 91 с.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Економічний зміст поняття «світове господарство».
2. Етапи розвитку світового господарства.
3. Міжнародний поділ праці: суть та основні форми прояву.
4. Основні показники участі країни у міжнародному поділі праці.
5. Назвіть сфери міжнародного кооперування.
6. Поясніть суть інтернаціоналізації господарських відносин.
7. Транснаціональні корпорації та їх роль у світовому господарстві.

8. Суть міжнародної економічної інтеграції.

9. Етапи розвитку міжнародної економічної інтеграції.

10. Причини виникнення та суть глобальних проблем сучасності.

11. Шляхи подолання глобальних проблем.

Термінологічний словник

Світове господарство – це сукупність національних господарств та економічних взаємовідносин між ними або сукупність виробничих відносин, які функціонують на національному та міжнародному рівнях.

Міжнародний поділ праці – це процес відособлення різних видів трудової діяльності на міжнародному рівні, які взаємодіють і взаємодоповнюють один одного, складаючи об'єктивну основу міжнародного обміну товарами, послугами та результатами інших видів діяльності.

Інтернаціоналізація виробництва – це встановлення безпосередніх стійких виробничих зв'язків між підприємствами різних країн, внаслідок чого виробничий процес в одній країні стає частиною процесу, що відбувається у світовому масштабі.

Інтернаціоналізація капіталу – це процес переплетіння і об'єднання національних капіталів, що проявляється як у створенні окремими компаніями об'єктів в інших державах, так і в розвитку міжнародних форм зв'язків і контактів між капіталами різних країн.

Інтернаціоналізація господарського життя – це зближення економік країн, що виявляється у зростанні виробничої взаємозалежності, збільшенні міжнародного товарообороту, русі капіталів і робочої сили, взаємному впливові на найважливіші економічні процеси у країнах, у тому числі на динаміку цін, ставки відсотка тощо.

Транснаціональні корпорації – це «підприємства, що складаються з материнського підприємства та його закордонних філіалів», при цьому ТНК можуть як набувати статусу корпорації, так і не мати цього статусу.

Міжнародна економічна інтеграція – це процес поступового спрощення бар'єрів та зближення економік країн, що інтегруються, основною метою якого є отримання максимальних вигод від об'єднання, а кінцевим результатом такого об'єднання є стан повної економічної інтеграції, коли політичні кордони більше не мають економічного значення.

Глобальні проблеми – це проблеми, що стосуються (тією чи іншою мірою) всіх країн і народів, вирішення яких можливе лише об'єднаними зусиллями всієї світової спільноти.

Контрольні тестові завдання закритого типу

1. Яку назву носить валюта держав – членів ЄС, введена згідно з Маастрихтською угодою у 1991 році?

а) долар;

б) євро;

в) єна.

2. Сукупність національних господарств, які беруть участь у міжнародному поділі праці і пов'язані між собою системою міжнародних економічних відносин, – це…

а) світове господарство;

б) міжнародна міграція робочої сили;

в) міжнародна кооперація праці.

3. До функцій світового ринку відносять:

а) пізнавальні, регулюючі, фіскальні, фінансові, кредитні, практичні;

б) загальні, всезагальні, специфічні, стадійні;

в) регулююча, стимулююча, інформаційна, сануюча, інтеграційна, соціальна.

4. Як називається сума експорту та імпорту кожної держави?

а) експортно-імпортне сальдо;

б) торговельний баланс;

в) зовнішньоторговельний оборот.

5. До нових індустріальних держав належать:

а) Бразилія, Португалія, Венесуела;

б) Аргентина, Бразилія, Мексика;

в) Центральна та Південна Африка.

6. Чи можна віднести до високорозвинених країн світу такі країни, як: США, Канада, Японія?

а) ні;

б) так;

в) не знаю.

7. Всезагальний процес, що охоплює всю земну кулю, називається:

а) світова організація торгівлі;

б) глобалізація;

в) світовий ринок.

8. Які з перелічених рис не є характерними для сучасного етапу економічної глобалізації?

а) трансформація всієї системи соціальних зв'язків;

б) послаблення міжнародної конкуренції;

в) посилення антиглобалістського руху.

9. Глобалізація на макроекономічному рівні означає загальне прагнення країн, регіонів до економічної активності поза межами своїх кордонів; основними ознаками таких прагнень є:

а) створення зон вільного підприємництва;

б) створення єдиної валюти;

в) усі відповіді є правильними.

10. Глобальні проблеми:

а) мають всезагальний, універсальний характер, загальнопланетарний зміст і значення, принципово важливі для долі всього людства;

б) відображають поглиблення і ускладнення світогосподарських зв'язків;

в) усі відповіді правильні.

Тема 9. Форми міжнародних економічних відносин. Міжнародна валютна система

План

9.1. Суть і різновиди міжнародних економічних відносин.

9.2. Міжнародна торгівля, її види та структура. Протекціонізм і вільна торгівля. Митні та немитні засоби регулювання зовнішньої торгівлі.

9.3. Міжнародна міграція трудових ресурсів.

9.4. Міжнародні валютні відносини. Міжнародні валютно-фінансові організації.

9.1. Суть і різновиди міжнародних економічних відносин

Міжнародні економічні відносини (далі – МЕВ) – одна із форм міжнародних відносин. МЕВ опосередковують здійснення інших форм міжнародних відносин. Наприклад, для нормального функціонування науково-технічних зв'язків між країнами необхідним є міжнародний ринок науково-технічної продукції. Крім того, МЕВ – це система економічних зв'язків з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання продуктів, що вийшли за рамки національних кордонів [1].

Принципи зовнішньоекономічної діяльності України визначені у ЗУ «Про зовнішньоекономічну діяльність»:

– суверенітет народу України;

– свобода зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів;

– юридична рівність і недискримінація;

– верховенство закону;

– рівний захист інтересів українських та зарубіжних суб'єктів;

– еквівалентність обміну, недопустимість демпінгу [2].

Продукт може вироблятися на основі кооперації виробничих ресурсів двох або декількох країн. Суб'єкти різних країн можуть обмінюватися товарами, внаслідок чого виробництво і споживання певного товару буде знаходитись у різних країнах. Міжнародні відносини розподілу – це відносини, які виникають з приводу:

а) розподілу факторів виробництва (засобів виробництва, робочої сили) між країнами;

б) розподілу продуктів економічної діяльності серед суб'єктів із різних країн;

в) розподілу доходів між учасниками МЕВ.

Сучасні МЕВ є системою економічних зв'язків, які характеризуються:

– виходом за межі національних господарств;

– взаємодією фізичних і юридичних осіб, держав і міжнародних організацій;

– визначеністю форм;

– різними рівнями глибини існування, функціонування, здійснення.

Рівні МЕВ можна традиційно розділити на макро-, мета- й мікрорівні, де макрорівень – це рівень державних і міждержавних міжнародних процесів, метарівень – це міжнародні зв'язки галузевого й регіонального значення, мікрорівень – це, відповідно, рівень зв'язків між фірмами різних країн. Рівні МЕВ також розглядають і за ступенем розвитку стосунків між суб'єктами МЕВ, за ступенем тривалості дії угод і переплетеності економік.

При цьому виділяють такі чотири рівні:

1. *Міжнародні економічні контакти* – найпростіші, одиничні, випадкові економічні зв'язки, що мають епізодичний характер і регулюються переважно разовими угодами. Зв'язки даного рівня більше притаманні юридичним і фізичним особам.

2. *Міжнародна економічна взаємодія* налагоджені стійкі економічні зв'язки між суб'єктами МЕВ, які базуються на міжнародних економічних угодах і договорах, залучених на доволі тривалий період часу.

3. *Міжнародне економічне співробітництво* – міцні й тривалі зв'язки кооперативного типу, які у своїй основі мають спільні, наперед вироблені й узгоджені наміри, закріплені в довгострокових економічних договорах і угодах. Даному рівневі притаманне партнерство суб'єктів МЕВ.

4. *Міжнародна економічна інтеграція* – вищий рівень розвитку міжнародних економічних відносин, який характеризується

переплетенням економік різних країн, проведенням узгодженої державної політики як у взаємних економічних відносинах, так і у відносинах з третіми країнами.

Кожен вищий рівень не протиставляється нижчому, а є його усталеним і розвиненим продовженням, тобто вищий рівень містить у собі більшість ознак нижчого.

Економічний зміст МЕВ проявляється між суб'єктами світового господарства за фазами процесу відтворення:

1. МЕВ у сфері виробництва – це відносини, що складаються між суб'єктами світового господарства безпосередньо у матеріальному виробництві.

Основні форми МЕВ:

– спільне будівництво господарських об'єктів;

– СП;

– міжнародна спеціалізація і кооперація виробництва;

– прямі виробничі зв'язки.

2. МЕВ у сфері розподілу – це відносини, що складаються між суб'єктами світового господарства з приводу розподілу матеріальних, трудових ресурсів і фінансових коштів.

Основні форми МЕВ:

– розвиток спільного підприємництва;

– міжнародний рух капіталу;

– міжнародна міграція робочої сили.

3. МЕВ у сфері обміну – це відносини, що складаються між суб'єктами світового господарства з приводу купівлі-продажу товарів, капіталів, робочої сили і послуг.

Проявляються в міжнародних торговельних відносинах.

4. МЕВ у сфері споживання – це відносини, що складаються між суб'єктами світового господарства з приводу покриття їх потреб за рахунок взаємних поставок або продукції спільних господарських об'єктів.

Об'єкти МЕВ – це те, на що направлена господарська діяльність суб'єктів світового господарства (предмет їх господарської діяльності):

– експорт (імпорт) товарів;

– експорт (імпорт) послуг;

– здійснення господарської діяльності закордоном;
– міжнародна спеціалізація виробництва;
– міжнародна кооперація виробництва;
– міжнародні фінансові операції;
– міжнародні науково-технічні зв'язки;
– експорт (імпорт) капіталу;
– спільне підприємництво;
– оренда машин та обладнання (міжнародний лізинг);
– зустрічна торгівля;
– організація та участь у міжнародних виставках, ярмарках і тендерах. Суб'єкти МЕВ – це фізичні та юридичні особи, які беруть участь у реалізації міжнародних господарських контрактів, договорів, угод.

У структурі МЕВ традиційно та узагальнено виділяють такі їх форми:

1) міжнародна торгівля товарами і послугами;

2) міжнародна кооперація та науково-технічне співробітництво;

3) міжнародні валютні відносини;

4) міжнародний рух капіталів;

5) міжнародна міграція робочої сили.

Учасники МЕВ діють як відносно незалежні суб'єкти. Але всі вони знаходяться *під впливом середовища МЕВ – різноманітних факторів (демографічних, економічних, природних, науково-технічних, політичних, культурних та ін.), які потребують від діючих осіб корегування своїх дій.*

Розрізняють:

1. Фактори прямого впливу – безпосередньо впливають на операції суб'єктів МЕВ та зазнають такої ж дії від учасників МЕВ (постачальники, трудові ресурси, закони та установи держрегулювання, споживачі, конкуренти).

2. Фактори побічного впливу – не мають безпосереднє значення для функціонування суб'єктів МЕВ, але відбиваються на їх діях (стан економіки країни, міжнарнародні події, соцкультурні фактори і т.д.).

Різноманітність зовнішніх факторів вимагає їх структуризації. Найбільш доцільною є систематизація факторів за такими ознаками – політико-правові, економічні, соціально-культурні, інфраструктурні.

Реалізація різноманітних форм МЕВ їх суб'єктами здійснюється на тому чи іншому рівні, які розрізняються, залежно від ступеня інтенсивності їх взаємодії.

Економічні контакти – це найпростіші економічні зв'язки, які мають епізодичний характер і регулюються переважно одиничними угодами, контрактами.

Взаємодія – стійкі економічні зв'язки на основі міжнародних угод і домовленостей, які складені на тривалий час.

Співробітництво – міцні економічні зв'язки, на основі спільних, попередньо вироблених і узгоджених намірів, які закріплені в угодах довгострокового характеру.

Міжнародна економічна інтеграція – це рівень розвитку МЕВ, коли в процесі інтернаціоналізації господарського життя відбувається переплетіння економік двох або більше країн і проводиться узгоджена політика з елементами національного регулювання [3].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. МЕВ мають декілька визначень:

Міжнародні економічні відносини – це сукупність суспільно виробничих зв'язків суб'єктів світового господарства.

Міжнародні економічні відносини – система зв'язків національних економік різних країн, яка ґрунтується на міжнародному поділі праці.

Міжнародні економічні відносини – система господарських зв'язків фізичних та юридичних осіб на інтернаціональному рівні, на рівні держав, групи держав, міжнародних економічних організацій, що орієнтовані на реалізацію їхніх потреб.

Система МЕВ – це динамічна сукупність взаємозв'язків суб'єктів світового господарства, яка проявляється як цілісне утворення.

Між країнами існують різні відносини: політичні, наукові, культурні. Країни співробітничають у різних галузях: організують міжнародні виставки картин, обмінюються артистами, науковцями, досвідом в області техніки, захисту навколишнього середовища.

2. Джерело документа – zakon.rada.gov.ua.

3. Залежно від того, які економічні суб'єкти беруть участь у МЕВ, можна виділити відносини на таких рівнях:

– підприємство – підприємство;

– підприємство – держава (державна установа);

– підприємство – окрема людина (домогосподарство);

– держава – окрема людина (домогосподарство).

Крім того, можливі відносини за участі міжнародних організацій:

– міжнародна організація – підприємство;

– міжнародна організація – окрема людина (домогосподарство);

– міжнародна організація – держава (державна установа).

3. Економічні відносини між країнами повинні будуватися на певних нормах та принципах:

– суверенітет;

– територіальна цілісність і політична незалежність держав;

– суверенна рівність усіх держав;

– ненапад та невтручання, мирне співіснування;

– взаємна та справедлива вигода;

– рівноправ'я та самовизначення народів;

– мирне врегулювання суперечностей;

– усунення несправедливості внаслідок застосування сили;

– добросовісне виконання міжнародних зобов'язань;

– поважання прав і основних свобод людини;

– відсутність прагнення до гегемонії та сфер впливу;

– сприяння міжнародній соціальній справедливості;

– міжнародне співробітництво з метою розвитку;

– вільний доступ до моря і від нього для неморських країн.

ЗОВНІШНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ

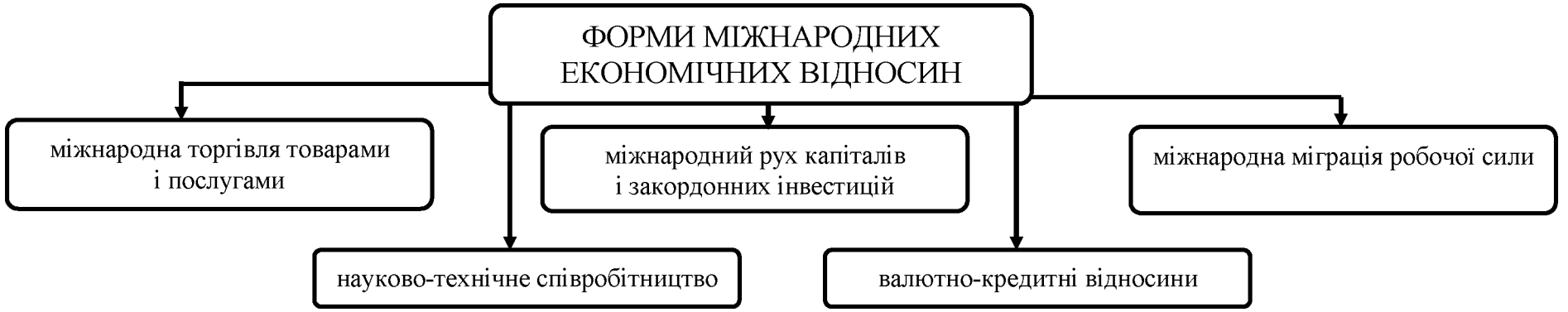
Світове господарство – сукупність господарств, зв'язки між якими здійснювалися за допомогою зовнішньоекономічних відносин

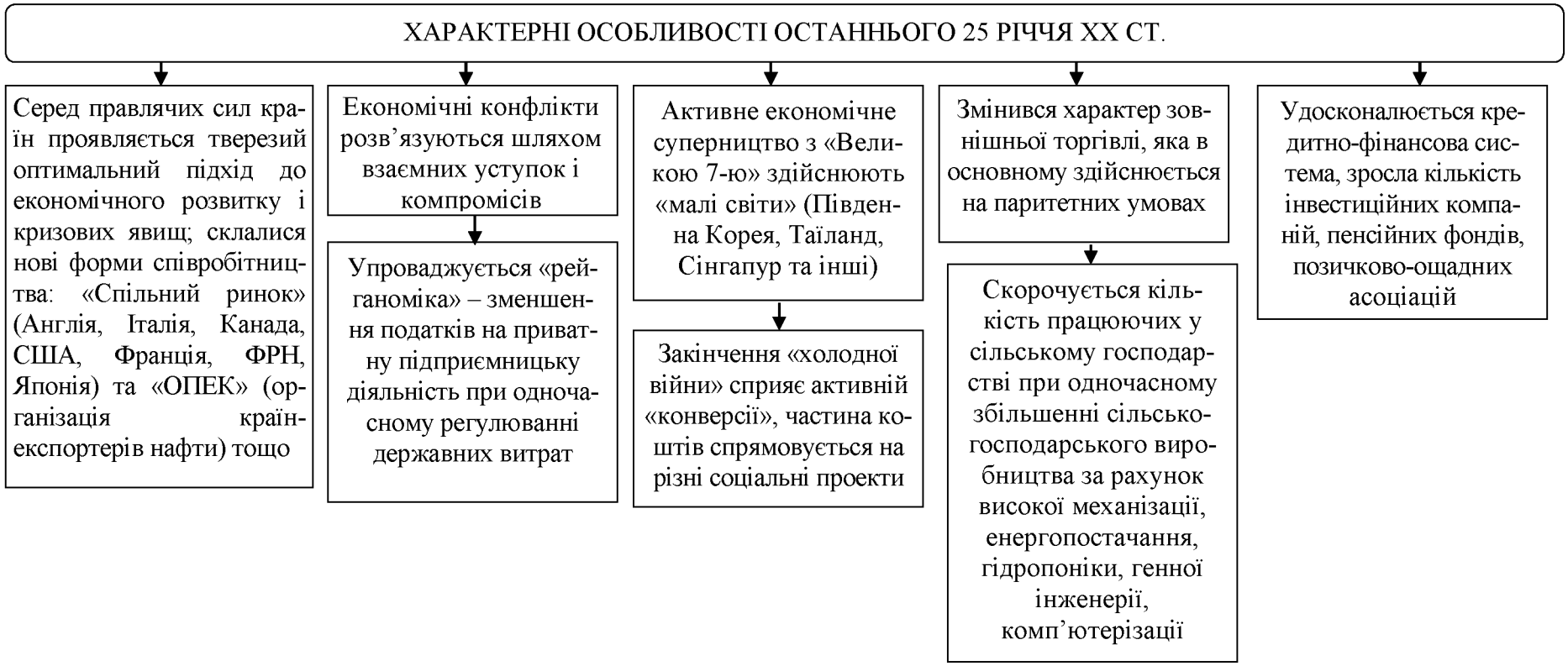
Передумовами формування світового господарства були:
– розвиток машинної індустрії;
– розвиток засобів зв'язку;
– міжнародний поділ праці;
– утворення колоній

Міжнародний поділ праці – це спеціалізація окремих країн на виробництві певних товарів для потреб світового ринку. Міжнародний поділ праці надає державам певних переваг. Завдяки участі в ньому країна може підвищити ефективність своєї національної економіки

Можливості міжнародного поділу праці:
1) країна обирає таку спеціалізацію, яка дає змогу найраціональніше використовувати свої ресурси, отже, збільшувати загальний обсяг виробництва;
2) країна зосереджується на створенні товарів і послуг, виробництво яких коштує менше, і відмовляється від виробництва продукції, яку дешевше виробляти в інших країнах;
3) участь у міжнародному поділі праці країни стимулює розвиток науки і техніки, упровадження нових технологій, підвищення якості продукції

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ
це система економічних зв'язків між країнами з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів (послуг), що вийшли за межі відповідних національних господарств

ФОРМИ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН
міжнародна торгівля товарами і послугами
міжнародний рух капіталів і закордонних інвестицій
міжнародна міграція робочої сили
науково-технічне співробітництво
валютно-кредитні відносини

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСТАННЬОГО 25 РІЧЧЯ XX СТ.
Серед правлячих сил країн проявляється тверезий оптимальний підхід до економічного розвитку і кризових явищ; склалися нові форми співробітництва: «Спільний ринок» (Англія, Італія, Канада, США, Франція, ФРН, Японія) та «ОПЕК» (організація країн-експортерів нафти) тощо
Економічні конфлікти розв'язуються шляхом взаємних уступок і компромісів
Упроваджується «рейганоміка» – зменшення податків на приватну підприємницьку діяльність при одночасному регулюванні державних витрат
Активне економічне суперництво з «Великою 7-ю» здійснюють «малі світи» (Південна Корея, Таїланд, Сінгапур та інші)
Закінчення «холодної війни» сприяє активній «конверсії», частина коштів спрямовується на різні соціальні проекти
Змінився характер зовнішньої торгівлі, яка в основному здійснюється на паритетних умовах
Скорочується кількість працюючих у сільському господарстві при одночасному збільшенні сільськогосподарського виробництва за рахунок високої механізації, енергопостачання, гідропоніки, генної інженерії, комп'ютерізації
Удосконалюється кредитно-фінансова система, зросла кількість інвестиційних компаній, пенсійних фондів, позичково-ощадних асоціацій

9.2. Міжнародна торгівля, її види та структура. Протекціонізм і вільна торгівля. Митні та немитні засоби регулювання зовнішньої торгівлі

До основних форм МЕВ відносять:

– міжнародну торгівлю товарами і послугами;

– міжнародний рух капіталів і закордонних інвестицій;

– міжнародну міграцію робочої сили; науково-технічне співробітництво;

– валютно-кредитні відносини.

Міжнародна (світова) торгівля – форма МЕВ, що базується на глибокому міжнародному поділі праці, спеціалізації окремих країн на виробництві окремих товарів та послуг згідно з їхнім техніко-економічним рівнем, географічними та іншими умовами. На частку торгівлі припадає нині приблизно 80 % усього обсягу міжнародних економічних відносин

Світовий ринок – це розвинена сфера товарного обміну, що ґрунтується на міжнародному поділі праці. Характерною ознакою світового ринку є існування особливої системи – світових цін.

Для зовнішньої торгівлі важливе значення має конкурентоспроможність товарів, які продаються на світовому ринку. Зовнішня торгівля відбувається за світовими цінами, хоча на однаковий товар у межах світового ринку вони можуть бути різними. Основними елементами зовнішньої торгівлі є експорт та імпорт. Різниця між вартісними обсягами експорту та імпорту складає торговельне сальдо, яке буває позитивним, або активним (коли вартість вивезених товарів і послуг перевищує вартість ввезених), і від'ємним (за зворотного співвідношення).

Основними формами міжнародної торгівлі є:

– біржова;

– аукціонна;

– міжнародні торги.

Реальну результативність зовнішньої торгівлі відображає платіжний баланс, який складається з двох колонок – надходжень і платежів, тобто включає дві групи показників: надходження від суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності з інших країн (нерезидентів) і зовнішні видатки (платежі) суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності цієї країни (резидентів). Якщо надходження платежів перевищує видатки, то платіжний баланс вважається активним (має позитивне сальдо); у протилежному випадку – пасивним (має від'ємне сальдо).

Фундаментом платіжного балансу є зовнішньоторговельний баланс, який розраховується на основі даних статистики митних служб (враховуючи обсяги товарів, які реально перетинають кордони), тоді як платіжний баланс – за результатами експортних та імпортних надходжень. Часто виникають труднощі при розрахунку платіжного балансу, оскільки платежі та надходження до нього можуть у часі не збігатися з рухом товарів (послуг), а також у зв'язку зі здійсненням розрахунків у різних валютах за різними курсовими співвідношеннями.

Внутрішня структура як торговельного, так особливо платіжного балансу динамічна і мінлива. На їх стан впливає багато зовнішніх і внутрішніх факторів: циклічність економічного розвитку, динаміка світових цін (особливо на сировину), зміна курсів валют, зростання або зниження внутрішнього попиту на споживчі та інвестиційні товари, зовнішньоекономічна політика держави, спрямована на зростання чи стримування експорту та імпорту.

Особливості сучасного етапу розвитку світової торгівлі:

– перевищення темпів зростання світової торгівлі над темпами зростання ВВП;

– зміна структури товарообігу світової торгівлі за рахунок зростання питомої ваги продукції переробної промисловості; зниження частки сировинних товарів; щорічне оновлення більше

ніж на третину асортименту продукції обробних галузей, насамперед електроніки;

– зростання частини взаємної торгівлі індустріально розвинених країн;

– зростання темпів торгівлі машинами та обладнанням на базі поглиблення міжнародного виробничого кооперування; розвиток ринку наукомісткої продукції, патентів, ліцензій, ноу-хау;

– множинність цін; зростання питомої ваги та значення світового ринку послуг.

Основними суб'єктами міжнародної торгівлі є транснаціональні корпорації (ТНК), які контролюють понад 2/3 світової торгівлі.

ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ	
Теорія абсолютної переваги	Сформулював А. Сміт у своїй роботі «Дослідження про природу та причини багатства народів». Країна має абсолютну перевагу у виробництві товару, якщо вона виробляє його з меншими витратами порівняною з іншою країною. Абсолютні переваги можуть пояснюватися природними факторами (кліматичні умови, природні ресурси), розвитком технології, підвищенням кваліфікації працівників, тощо
Теорія порівняльної переваги	Цю теорію сформулювали шведські вчені Елі Хекшер і Бертиль Олін. Країна має порівняльну перевагу у виробництві продукту, якщо вона виробляє його з дещо нижчими альтернативними витратами ніж потенційний торговельний партнер. Згідно з теорією Хекшера-Оліна експортуються надлишкові фактори та імпортуються дефіцитні. Згодом в середині 1950-х рр. американський економіст Василь Леонтьєв показав, що в американському експорті переважали відносні трудомісткі товари, а в імпорті – капіталомісткі.
Теорія конкурентних переваг країни	Значний внесок у теорії міжнародної спеціалізації країн зробив американський економіст Майкл Портер, який створив теорію конкурентних переваг країни. В концепції Портера центральне місце займає ідея «національного ромба», в якому розкрито основні визначники економіки, від яких залежить формування конкурентних переваг країни. До таких визначників відносять: ▪ кількість та якість певних факторів виробництва; ▪ умови внутрішнього попиту, його кількісні та якісні параметри; ▪ близькі суміжні галузі; ▪ стратегія і структура форм, рівень та характер конкуренції на внутрішньому ринку; ▪ діяльність уряду; ▪ випадкові події.

Шведський економіст Елі Хекшер та його учень Бертиль Олін у 20–30-х рр. сформулювали нову теорію міжнародної торгівлі – неокласичну двофакторну модель.

На їхню думку, відмінності у відносних витратах між країнами (або відмінності у формі кривих виробничих можливостей)

пояснюються переважно тим, що, по-перше, у виробництві різних товарів використовуються фактори у різних співвідношеннях і, по-друге, відносна забезпеченість країн факторами виробництва є нерівномірною.

Відповідно до теорії Хекшера-Оліна *країни будуть намагатися експортувати ті товари, які потребують для свого виробництва інтенсивного використання відносно надлишкових і невеликих затрат дефіцитних факторів, в обмін на товари, які виробляються з використанням факторів в оберненій пропорції.*

Отже, у прихованому вигляді експортуються надлишкові фактори та імпортуються дефіцитні фактори виробництва.

У середині 50-х рр. відомий американський економіст Василь Леонтьєв емпірично перевірив основні висновки теорії Хекшера-Оліна і дійшов парадоксальних висновків. Використавши модель міжгалузевого балансу «затрати–випуск», побудовану на основі даних про економіку США за 1947 р., В. Леонтьєв показав, *що в американському експорті переважали відносно трудомісткі товари, а в імпорті – капіталомісткі.* Враховуючи, що *в перші повоєнні роки у США, на відміну від більшості їхніх торговельних партнерів, капітал був відносно надлишковим фактором виробництва, а рівень заробітної плати значно вищим, цей емпірично отриманий результат явно суперечив тому, що передбачала теорія Хекшера-Оліна, і тому отримав назву «парадокс Леонтьєва».* Подальші дослідження підтвердили наявність цього парадокса у повоєнний період не лише для США, але й для інших країн (Японії, Індії та ін.).

Неодноразові спроби пояснити цей парадокс дали змогу розвинути та збагатити теорію Хекшера-Оліна завдяки урахуванню додаткових обставин, які впливають на міжнародну спеціалізацію, зокрема:

– неоднорідність факторів виробництва, перш за все робочої сили, що суттєво відрізняється за рівнем кваліфікації. У зв'язку з цим *в експорті промислово розвинених країн може відображатися відносна надлишковість висококваліфікованої робочої сили і спеціалістів, у той час як країни, що розвиваються,*

експортують продукцію, яка потребує значних затрат неквалі-фікованої праці;

– значною є роль природних ресурсів, що, як правило, використовуються у виробничому процесі тільки у поєднанні з великою кількістю капіталу (наприклад, у галузях добувної промисловості). Це певною мірою пояснює те, що експорт із багатьох країн, які розвиваються і мають великі запаси природних ресурсів, капіталомісткий, хоча капітал у цих країнах і не є відносно надлишковим фактором;

– вплив на міжнародну спеціалізацію *зовнішньоторговельної політики, яку проводить уряд.* Ця політика може обмежувати імпорт і стимулювати розвиток внутрішнього виробництва та експорт продукції тих галузей, де інтенсивно використовуються відносно дефіцитні фактори виробництва.

У другій половині XX ст. істотний вплив на розвиток міжнародної торгівлі почав справляти науково-технічний прогрес. Це знайшло своє відображення в моделях неотехнологічної теорії.

Найбільшого поширення серед них набула модель технологічного розриву, автором якої є англійський економіст М. Портер.

Її сутність полягає в тому, що міжнародна торгівля може виникати навіть за однакової наявності у країнах виробничих факторів, але за умов технологічного розриву між ними.

М. Портер виділяв такі детермінанти, що формують середовище, в якому розвиваються конкурентні переваги галузей і фірм:

– фактори виробництва певної кількості і якості;

– умови внутрішнього попиту на пропозицію даної галузі, його кількісні і якісні параметри;

– наявність підтримуючих галузей, конкурентоспроможних на світовому ринку;

– стратегія і структура фірм, характер конкуренції на внутрішньому ринку.

Названі детермінанти конкурентної переваги утворюють систему, взаємно посилюючи й обумовлюючи розвиток один одного. До них додаються ще два фактори, які можуть серйозно впливати на обставини у країні: *дії уряду і випадкові обставини.*

У довгостроковому періоді розвиток зовнішньої торгівлі призводить *до зростання доходів власників того фактора виробництва, який інтенсивно використовується в експортних галузях, і зменшення доходів власника фактора виробництва, який інтенсивно використовується в галузях, що конкурують з імпортом*.

Ця ідея відома як теорема Столпера-Семюелсона і справедлива за певних припущень:

– наявність досконалої конкуренції;

– вільне перетікання факторів виробництва між галузями;

– незмінність загальної пропозиції факторів виробництва тощо.

Отже, з теорії Хекшера-Оліна й теореми Столпера-Семюелсона випливає: чим *більшою мірою той чи інший фактор виробництва спеціалізований на виробництві експортної продукції, тим більшим є виграш внаслідок зовнішньої торгівлі (обернене твердження справедливе для фактора, який сконцентрований в імпортозамінному виробництві)*.

На практиці для виміру ступеня експортної чи імпортної спеціалізації факторів виробництва можна використовувати дані про частку доходів цих факторів у доданій вартості експортних та імпортозамінних виробництв, а також у національному доході в цілому:

$$Si_{x/m} = \frac{Qi_x * Qi_m}{Qi_y}$$

де $Si_{x/m}$ – показник ступеня експортної чи імпортної спеціалізації фактора *i*;

Qi_x – частка доходу фактора *i* в загальній вартості експорту;

Qi_m – частка доходу фактора *i* в загальній вартості конкуруючої з імпортом продукції, яка за обсягом дорівнює імпорту;

Qi_y – частка доходу фактора *i* в національному доході.

До цього часу розглядали вплив розвитку зовнішньої торгівлі на розподіл доходів при незмінній пропозиції факторів виробництва в економіці в цілому.

Проте в довгостроковому періоді пропозиція факторів виробництва не залишається незмінною:

– збільшується запас капіталу;

– зростає пропозиція трудових ресурсів;

– розробляються нові родовища корисних копалин;

– у господарський обіг можуть залучатися нові землі.

Варто зазначити, що пропозиція різних факторів виробництва збільшується в різній пропорції, а це зумовлює відмінності в динаміці виробництва у різних галузях. Припустимо, що країна експортує трудомістку та імпортує капіталомістку продукцію. Якщо відбувається випереджувальне зростання пропозиції праці, то спостерігатиметься розширення виробництва і, відповідно, доходів в експортних галузях. Проте може відбутися скорочення виробництва і доходів у капіталомісткому виробництві, яке конкурує з імпортом, оскільки зростаючий експортний сектор буде «відтягувати» на себе частину зайнятого там капіталу.

У 1955 р. англійський економіст Т. Рибчинський охарактеризував *співвідношення між зростанням пропозиції факторів та нарощуванням обсягів виробництва*, яке відоме як теорема Рибчинського: *зростання пропозиції одного з факторів виробництва приводить до збільшення обсягів виробництва і доходів у тій галузі, де цей фактор використовується відносно інтенсивніше, і до скорочення виробництва й доходів у галузі, де цей фактор використовується менш інтенсивно.*

Одним із конкретних проявів закономірності, яка описується теоремою Рибчинського, є так звана «голландська хвороба». Коли в 70-х рр. Голландія почала розробку родовищ природного газу в Північному морі, *то швидкі нарощування обсягів видобутку газу супроводжувалися перетіканням ресурсів у цю галузь із галузей обробної промисловості, що призводило до скорочення в них обсягів випуску та експорту. Аналогічні процеси спостерігалися також у Великій Британії, Норвегії та інших країнах, де велась інтенсивна розробка нових родовищ.*

Міжнародний рух капіталів (міжнародна міграція капіталу) визначається як переміщення капіталів між країнами в пошуках вигіднішої сфери їх використання.

Причини вивозу капіталу:

1) відносний надлишок капіталу у країнах-експортерах;

2) неможливість вигідного застосування капіталу в межах власної національної економіки;

3) зростання попиту на вільний капітал з боку країн, що не мають у достатній кількості власних джерел його нагромадження;

4) можливість одержання за допомогою вивезеного капіталу додаткових прибутків за рахунок дешевої сировини, робочої сили, використання готової інфраструктури, проникнення на нові ринки збуту.

Отже, *вивіз або міграція капіталів за межі національної економіки вигідна тоді, коли є можливість отримати в інших країнах більший прибуток, ніж у власній.*

За способом застосування іноземні інвестиції здійснюються у двох формах:

1) прямі інвестиції;

2) портфельні інвестиції.

Перевагою прямих інвестицій є те, *що експортер повністю розпоряджається своїм капіталом протягом усього періоду функціонування цих вкладень.*

Позичковий капітал на весь строк надання позики перебуває у розпорядженні імпортера.

Основна частина прямих інвестицій (приблизно 3/4) припадає на розвинені країни світу, а решта (приблизно 1/4) – на країни, що розвиваються.

Вивіз позичкового капіталу становить основу сучасної міжнародної кредитної системи.

Його функціонування і розвиток дає змогу країнам-імпортерам вирішити цілий ряд складних соціально-економічних проблем. Трапляється, що кредити отримують країни, які внаслідок нерозвиненості економіки нездатні повернути борг або хоч сплачувати процент. Це породжує кризи світової заборгованості.

Останні проявляються в тому, що окремі країни або їх група оголошують про неможливість виплачувати свої зовнішні борги.

Портфельні інвестиції здійснюються шляхом *придбання акцій іноземних підприємств у розмірах, які не забезпечують право власності або контроль над ними.*

Портфельні інвестиції здійснюються також у тому разі, коли прямі інвестиції робити невигідно на умовах чинного законодавства країни-імпортера капіталу.

Примітки та ілюстративний матеріал

МІЖНАРОДНА (СВІТОВА) ТОРГІВЛЯ
форма МЕВ, що заснована на глибокому міжнародному поділі праці, спеціалізації окремих країн на виробництві окремих товарів та послуг згідно з їхнім техніко-економічним рівнем, географічними та іншими умовами

ЕЛЕМЕНТИ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ

Експорт – продаж товарів та послуг зарубіжному контрагенту

Імпорт – придбання (купівля) в іноземного контрагента товарів та послуг

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ТОРГІВЛІ

перевищення темпів зростання світової торгівлі над темпами зростання ВВП

зміна структури товарообігу світової торгівлі за рахунок зростання питомої ваги продукції переробної промисловості

зниження частки сировинних товарів

зростання частини взаємної торгівлі індустріально розвинених країн

Класифікація форм міжнародного вивозу капіталу

Критерії класифікації	Форми вивозу капіталу
Функціональний	Позичковий капітал Підприємницький капітал
Цільове призначення	Прямі інвестиції Портфельні інвестиції
За суб'єктами, що вивозять капітал	Приватний капітал Державний капітал Капітал міжнародних організацій
За строками	Короткотерміновий кредит (від 3 до 6 місяців до року) Середньотерміновий кредит (2–3 роки) Довготерміновий кредит (до 10 років)

Митно-тарифне регулювання (державне регулювання ЗЕД)

Мито – непрямий податок, різновид митних платежів, який накладається на товари, що переміщуються через митний кордон, тобто ввіз/вивіз чи транзит, і який включається до ціни товарів та сплачується за рахунок кінцевого споживача

Митний тариф (англ. customs tariff) - конкретна ставка мита, що підлягає сплаті при вивозі або ввезенні певного товару на митну територію країни

Функції
Протекціоністська – захист вітчизняних товарів від іноземної конкуренції.
Фіскальна – поповнення державного бюджету.
Вплив на приплив валюти, розвиток регіонів країни

Максимальні – діють для країн, з якими відсутні торгові угоди.
Мінімальні – встановлюються стосовно країн, яким надається режим найбільшого сприяння.
Преференціальні – встановлюються стосовно ввозу окремих товарів з окремих країн, в тому числі тих, що розвиваються

Особливі види мита

Спеціальне – використовується для захисту вітчизняних виробників від імпортних конкурентних товарів; для попередження недобросовісної конкуренції; у відповідь на дискримінаційні дії з боку інших держав.
Антидемпінгове – демпінг полягає в проникненні товарів на зовнішній ринок за рахунок зниження експортних цін нижче середнього рівня в даних країнах.
Компенсаційне – встановлюється у випадку ввозу на територію країни товарів, при виробництві чи експорті яких використовувались субсидії. Ставка даного мита не може перевищувати розмір виділеної субсидії.
Сезонне – встановлюється на окремі товари на термін, не більше чотирьох місяців з моменту його встановлення

За методом нарахування

Адвалорне – нараховується у відсотках до митної вартості товарів, які обкладаються митом.
Специфічне – нараховується у встановленому грошовому розмірі на одиницю товарів, які обкладаються митом.
Комбіноване – поєднує обидва ці види митного оподаткування

За характером походження

Автономні – вводяться тією чи іншою державою в односторонньому порядку, без згоди з іншою країною.
Конвенційні – встановлюються в процесі угоди чи домовленості з іншою стороною і фіксуються в одному із цих документів

Залежно від напряму руху товарів:
– *ввізне* (на товари, що імпортуються);
– *вивізне* (на товари, що експортуються); транзитне

Імпортне й експортне мито

Інструменти, які використовує держава для регулювання міжнародної торгівлі, можна поділити на *тарифні* (що ґрунтуються на застосуванні митних податків) та *нетарифні* (квоти, ліцензії, субсидії, демпінг тощо).

Найпоширенішим способом обмеження торгівлі є імпортне мито – *податок, який накладається на кожну одиницю товару, що завозиться до країни.* При запровадженні митного податку вітчизняна ціна імпортного товару піднімається вище світової ціни.

Існує три основних види митних податків:

– *адвалорне мито* – запроваджується у вигляді відсотка від митної вартості товару. При застосуванні адвалорного мита внутрішня ціна імпортного товару (P_d) складатиме:

$$P_d = P_m + t_a \times P_m,$$

де t_a – ставка адвалорного мита;

P_m – ціна, за якою товар імпортується (митна вартість товару);

– *специфічне мито* – визначається у вигляді фіксованої суми з одиниці виміру (ваги, площі, обсягу і т.ін.). Наприклад, 0,2 євро за 1 $см^3$ двигуна; 5 євро за 100 штук. Внутрішня ціна імпортного товару (P_d) після застосування специфічного митного податку дорівнюватиме:

$$Pd = Pm + ts,$$

де t_s – ставка специфічного митного податку;

– *комбіноване мито* – визначається як поєднання ставок адвалорного та специфічного мита. Наприклад, 30 %, але не менше ніж 6 євро за 1 штуку; 20 %, але не менше ніж 8 євро за 1 кг.

Для того щоб зрозуміти економічний вплив імпортного мита на споживача, вітчизняного виробника, на добробут нації в цілому застосуємо апарат кривих попиту і пропозиції.

Таким чином, запровадження імпортного мита і пов'язане з ним наступне підвищення цін призводить до того, що:

а) вітчизняне виробництво товару зростає (з S_0 до S_1 одиниць);

б) внутрішнє споживання скорочується (з D_0 до D_1 одиниць);

в) імпорт скорочується до величини M_1.

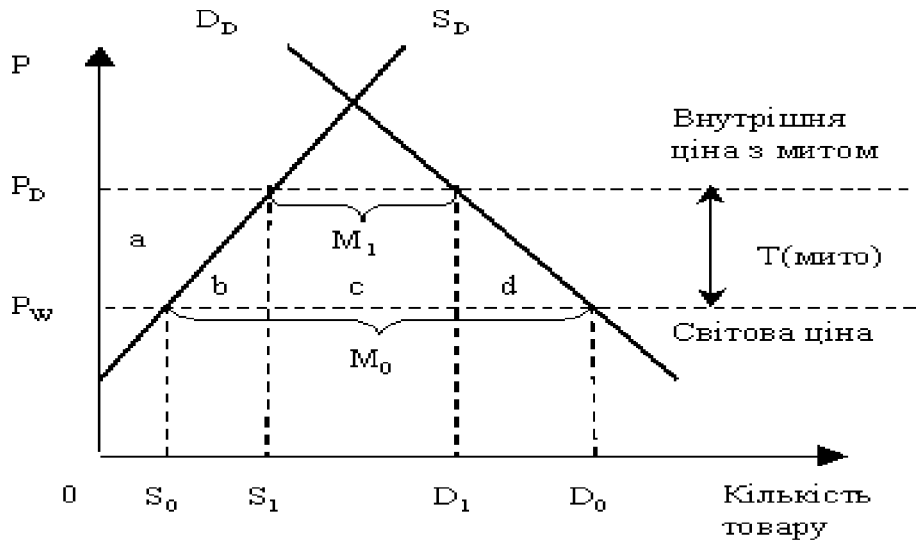

Рис. 9.1. Наслідки запровадження імпортного мита

Легко помітити, що *від запровадження мита, в першу чергу, страждають споживачі, оскільки вони змушені тепер платити дорожче за весь товар (вітчизняний та імпортний) і, відповідно, споживати його менше.*

Запровадження митного податку на імпорт відповідає інтересам вітчизняних виробників товарів, які конкурують з імпортом. З одного боку, вони можуть розширити обсяги реалізації, оскільки імпортні товари стають дорожчими і споживачі «переорієнтовують» попит на продукцію вітчизняного виробництва. З іншого – як це зазначалося раніше, зростання ціни на імпортні товари дає змогу вітчизняним виробникам теж підвищити ціни й отримати додатковий виграш.

Коли внутрішня ціна дорівнює світовій (P_w), то обсяг експорту становитиме ($S_0 – D_0$).

Запровадження *вивізного мита робить експорт товару менш прибутковим, тому виробники збільшують обсяги реалізації на внутрішньому ринку.*

Споживачі виграють від зниження цін і збільшення споживання товару (область *a* + *b*). Виграє також і держава, отримуючи в бюджет доходи від експортного мита (область *d*).

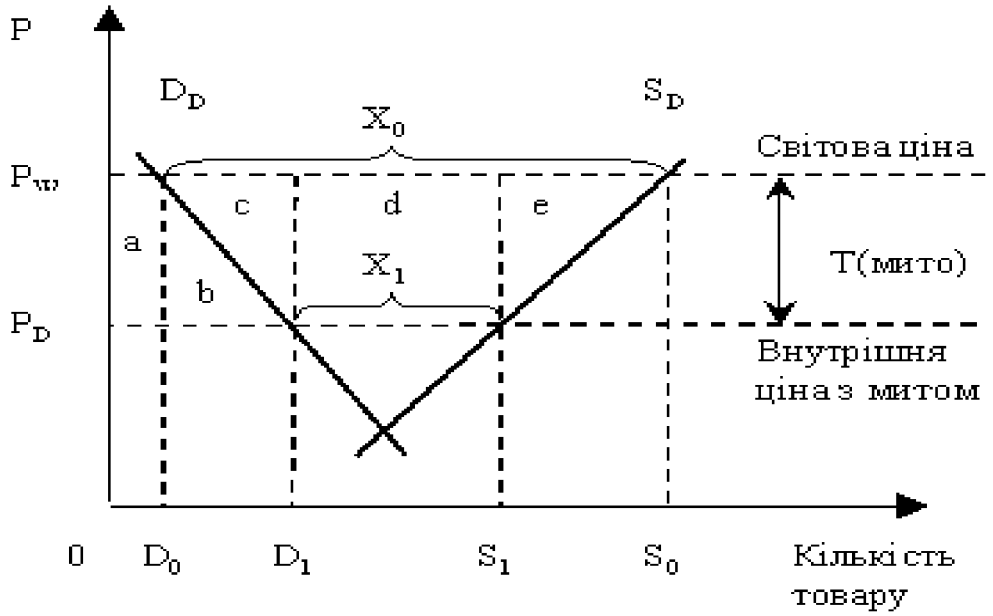

Рис. 9.2. Наслідки запровадження вивізного (експортного) мита

Ефективність зовнішньої торгівлі для країни оцінюється показником *«умови торгівлі» (E)* – це співвідношення експортних цін даної країни до її імпортних цін:

$$E = \frac{Px_i}{Pn_i},$$

де Px_i – експортна ціна *i* товару;

Pn_i – імпортна ціна *i* товару.

У цілому зростання цього показника свідчить про поліпшення умов торгівлі й підвищення добробуту нації, а його зменшення вказує на погіршення умов торгівлі і падіння добробуту. Дійсно, якщо ціни на експортні товари країни на світовому ринку зростають порівняно з цінами на ту продукцію, яку вона імпортує, це означає, що за кожну одиницю свого експорту країна може отримати більше імпортних товарів.

Вплив ембарго на економіку країн.

а) країна, яка вводить ембарго;

б) країна, проти якої вводиться ембарго.

Метою введення ембарго є не прагнення отримати економічні вигоди, а бажання здійснити тиск на країну для досягнення певних політичних цілей.

З цієї точки зору успіх ембарго найімовірнішим буде тоді, коли:

– по-перше, *країна, яка вводить ембарго, має високу еластичність експортної пропозиції, тобто може досить безболісно скоротити обсяги свого експорту;*

– по-друге, *у країни, проти якої вводиться ембарго, низька еластичність попиту на імпорт, тобто вона надто сильно залежить від зовнішньої торгівлі;*

– по-третє, *якщо санкції є масштабними і вводяться без попередження зненацька.*

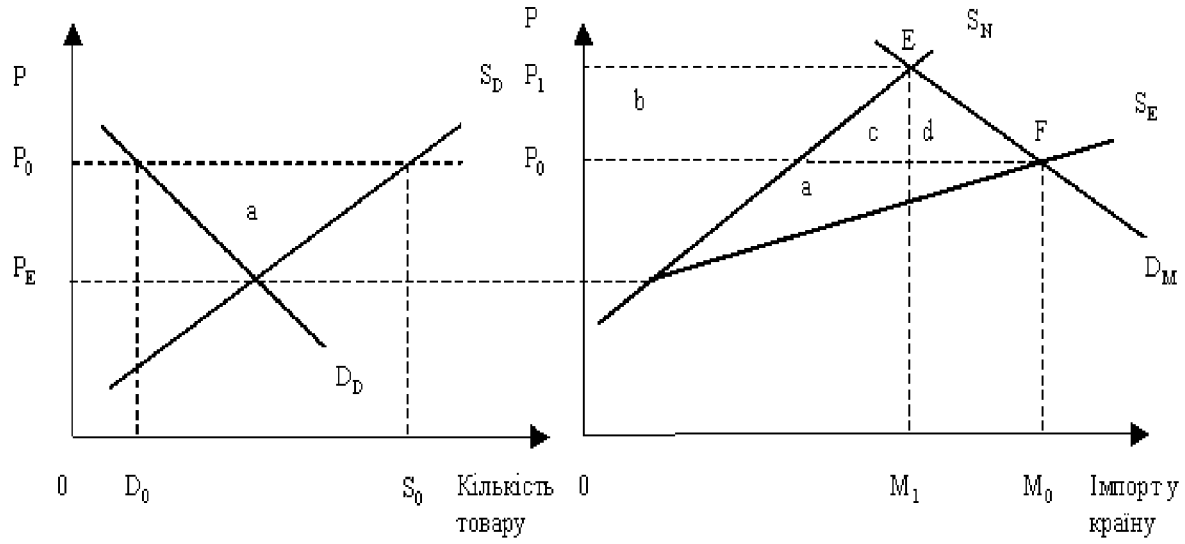

Рис. 9.3. Ембарго та його вплив на добробут країн

Політика протекціонізму та її аргументи

Поряд з основними інструментами зовнішньоторговельної політики в останні роки великого поширення набули так звані технічні бар'єри – *форма адміністративного регулювання, коли відбувається дискримінація імпортних товарів на користь вітчизняних за допомогою специфічних стандартів якості, норм безпеки, санітарних обмежень тощо.*

Незважаючи на те, що будь-який метод державного впливу на зовнішню торгівлю в абсолютній більшості випадків призводить до чистих втрат добробуту, вони широко використовуються практично всіма країнами світу.

Це пояснюється тим, що існують групи населення, для яких політика протекціонізму, тобто державна політика захисту внутрішнього ринку від іноземної конкуренції, є вигідною. Ці групи населення можуть чинити тиск на державу з метою обмеження торгівлі, і такий тиск часто має позитивний наслідок, тим більше що й самій державі застосування тарифних та деяких нетарифних методів регулювання торгівлі дає чималий дохід.

Наведений вище аналіз базувався лише на кількісній оцінці зміни добробуту в окремій галузі і лише в короткостроковому періоді.

Проте як прихильники, так і супротивники протекціонізму використовують цілий ряд додаткових аргументів, які не завжди можна кількісно перевірити, а тому вони потребують особливої уваги та якісного аналізу.

На користь протекціонізму наводяться такі аргументи:

– *стимулювання виробництва і збільшення зайнятості.* Прихильники протекціонізму стверджують, що обмеження імпорту є необхідним, по-перше, для того, щоб підтримати вітчизняних виробників зберегти робочі місця і цим самим забезпечити соціальну стабільність. По-друге, скорочення імпорту збільшує сукупний попит у країні, що стимулює зростання виробництва і зайнятості.

Проте сутність проблеми полягає в тому, що вітчизняне виробництво потребує захисту, бо воно є не досить ефективне, і політика протекціонізму, обмежуючи конкуренцію, створює умови для збереження такого стану. Крім того, хоч імпорт скорочує зайнятість в імпортозамінних галузях, водночас він створює і нову зайнятість (пов'язану, наприклад, із закупкою, продажем, післяпродажним обслуговуванням імпортної продукції). Нарешті, держава може забезпечити підтримку вітчизняних виробників і ефективнішим, ніж протекціонізм методом, з меншими втратами для добробуту суспільства;

– *захист молодих галузей.* Досить часто наводиться аргумент, що протекціонізм є тимчасово вкрай необхідним, аби молоді перспективні галузі промисловості, які мають високий рівень

витрат, змогли сформуватися, закріпити свої позиції. Як тільки їхня ефективність почне зростати, рівень протекціоністського захисту може зменшуватися.

Проте, по-перше, досить важко точно визначити, яка саме галузь є перспективною з погляду формування нових порівняльних переваг країни. По-друге, такий протекціонізм значною мірою підриває стимули до підвищення ефективності молодих галузей, внаслідок чого період «становлення» може затягнутися на довгі роки. Нарешті, по-третє, і у випадку з молодими галузями виробництва надання субсидій або інших пільг виявляється ефективнішим засобом підтримки, аніж зовнішньоторговельний протекціонізм;

– *збільшення доходів державного бюджету.* У багатьох випадках держава проводить протекціоністську політику тому, що існує потреба в додаткових коштах для покриття дефіциту державного бюджету. Особливо популярний цей аргумент у тих країнах, де податкова система перебуває у стадії формування та існують значні труднощі зі збиранням внутрішніх податків.

Звичайно, митний податок організаційно зібрати набагато легше, ніж податок на прибуток. Проте надходження до бюджету в цьому випадку залежать від ступеня цінової еластичності попиту на імпорт, і при досить високій еластичності доходи держави зростуть не при посиленні, а навпаки, при послабленні протекціонізму;

– *забезпечення економічної безпеки та оборони країни.* Аргумент на користь протекціонізму щодо галузей, які виготовляють стратегічну та військову продукцію, має не економічний, а швидше військово-політичний характер. Стверджується, що надмірна залежність країни від імпорту може поставити її в скрутне становище у випадку виникнення надзвичайних ситуацій.

Проте й цей, на перший погляд, справедливий аргумент вимагає ретельного конкретного аналізу. Зокрема, серйозні труднощі можуть виникнути при визначенні, які саме галузі мають відношення до забезпечення національної безпеки. До них можна

віднести виробництво озброєння, продуктів харчування, комп'ютерів, одягу, автомобілів, енергоносіїв та багато іншого. Важко назвати галузь, яка б не робила свого внеску у забезпечення безпеки країни. Крім того, стимулювання за допомогою протекціонізму виробництва стратегічно невідновлюваних ресурсів (наприклад, нафти й газу) може створити залежність від імпортних поставок у майбутньому. Врешті-решт, і стратегічні галузі можна захищати ефективнішим, ніж зовнішній торговельний протекціонізм способом (наприклад, субсидіями);

– *загострення міждержавних протиріч.* Найчастіше політика протекціонізму, яку проводить одна країна, спричиняє вживання відповідних заходів з боку її торговельних партнерів. Іншими словами, наслідком скорочення імпорту в результаті введення країною тарифних або нетарифних обмежень зовнішньої торгівлі найімовірніше стане скорочення і її експорту, а отже, зменшення зайнятості та сукупного попиту тощо. Економічні протиріччя між країнами можуть загостритися настільки, що розпочнуться справжні торговельні війни, які матимуть досить серйозні негативні наслідки для всіх причетних до цього сторін. Такий сценарій розвитку подій у реальній дійсності зустрічається часто;

– *скорочення експорту і погіршення платіжного балансу.* Протекціоністська торговельна політика, скорочуючи імпорт та збільшуючи чистий експорт країни, неминуче впливає на рівень обмінного курсу національної валюти, приводячи до його підвищення. У свою чергу, підвищення обмінного курсу стимулює імпорт і стримує експорт. У кінцевому підсумку погіршується стан платіжного балансу країни, що має серйозні негативні макроекономічні наслідки.

9.3. Міжнародна міграція трудових ресурсів

Сучасні міжнародні економічні відносини нерозривно пов'язані з такими поняттями, як міграція, імміграція, еміграція, реемміграція населення.

ПІД ЦИМИ ПОНЯТТЯМИ РОЗУМІЮТЬ:

міграція (від лат. migratio – переселення, переміщення) – переміщення через кордон;

імміграція (від лат. immigrare – вселяюся) – це в'їзд в країну на постійне або довготривале проживання громадян іншої країни;

еміграція (від лат. emigrare – виселення) – переселення громадян в іншу країну на постійне або довготривале тимчасове проживання;

реміграція – це виїзд іммігрантів з країни імміграції або повернення емігрантів на батьківщину

Міжнародна (зовнішня) міграція існує у різних формах:

– трудовій, сімейній;

– туристичній тощо.

Провідна роль в умовах глобалізації належить трудовій міграції, так званій міжнародній міграції робочої сили. Міжнародна міграція робочої сили – це процес стихійного або організованого переміщення робочої сили в межах міжнародного ринку праці. Міграція робочої сили, коли населення переміщується між окремими регіонами в межах своєї країни, складає внутрішню міграцію. Зовнішню міграцію утворює переїзд робочої сили з однієї країни в іншу на тривалий строк, як правило не менше року. Зовнішня міграція здійснюється як еміграція та як імміграція. У сучасних умовах у цей процес втягнута абсолютна більшість населення країн світу.

На початок XXI ст. сформувалися такі центри, що визначають сучасні напрями міжнародної міграції робочої сили:

1) США, Канада, Австралія – приймають переважно кваліфікованих спеціалістів;

2) країни Західної Європи, де на непристижних, важких і шкідливих для здоров'я роботах постійно використовується значна кількість іноземних працівників, у тому числі з України;

3) нафтовидобувні країни Близького Сходу, в яких охоче беруть на роботу іноземних фахівців, а також некваліфікованих працівників із сусідніх арабських країн;

4) індустріальні країни Південно-Східної Азії, де мігрує в основному населення цього регіону світу.

У результаті міграції робочої сили сформувався світовий ринок праці, пропозиція робочої сили, який залежить від ситуації на внутрішніх ринках праці країн-експортерів і країн-імпортерів робочої сили.

Соціально-економічні наслідки від міграції робочої сили

Для країн-імпортерів	Для країн-експортерів
Позитивні наслідки	***Позитивні наслідки***
Зростання конкурентоспроможності вироблюваних товарів завдяки зменшенню витрат, пов'язаних з низькою зарплатою іноземних працівників	Послаблення напруженості на національних ринках праці внаслідок зменшення кількості безробітних за рахунок емігрантів
Виникнення додаткового попиту на товари і послуги з боку іноземних працівників, що стимулює зростання виробництва	Створення для емігрантів можливостей формувати фонд життєвих засобів за рахунок країн перебування
Іноземна робоча сила відіграє роль соціального амортизатора під час кризових процесів	Переведення частини заробітків на батьківщину
Іноземні працівники використовуються в найбільш продуктивному віці, а у разі втрати працездатності повертаються на батьківщину, і підприємці країн імміграції не несуть жодних витрат на їх подальший соціальний захист	Економія на навчанні новим професійним навичкам, ознайомлення з передовою організацією праці в країні прийому
За рахунок більш високої заробітної плати країни імміграції заохочують надходження кваліфікованої робочої сили та спеціалістів найвищої кваліфікації, не затративши коштів на їхню підготовку	
Негативні наслідки	***Негативні наслідки***
Посилення соціальної напруженості в країнах-імпортерах працівників, коли іммігранти займають робочі місця місцевих робітників	Виїзд висококваліфікованих фахівців – «відплив мізків»
Формування тенденції до зниження заробітної плати в цих країнах	
Потенційна загроза зростанню безробіття	

Причини, що породжують міграцію робочої сили:

– загальні (інтернаціоналізація господарського життя);

– нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих країн;

– структурні зрушення в національних економіках, пов'язані з НТР, і специфічні (відмінності у рівні соціально-економічного розвитку країн, що зумовлюють відмінності в рівнях оплати праці, житлових умовах, розвитку соціальної сфери тощо);

– дефіцит певних спеціальностей;

– відмінності між країнами в умовах професійного зростання працівників тощо).

Нерівність кількості людей, які виїздять або приїздять до країни на постійне місце проживання (часто як критерій використовують термін один рік), зумовлює потребу у визначенні міграційних тенденцій.

Найбільш загальним показником, що їх характеризує, є міграційне сальдо – *різниця між іммігрaцією до країни та еміграцією за її межі.*

9.4. Міжнародні валютні відносини. Міжнародні валютно-фінансові організації

Міжнародні валютні відносини – це форма економічних відносин між країнами, міжнародними фінансово-кредитними організаціями та юридичними особами з приводу функціонування грошей, валюти; це інтернаціональна система грошових відносин.

У широкому розумінні поняття «валюта» означає грошову одиницю, що використовується у функціях світових грошей, тобто як міжнародна розрахункова одиниця, засіб обігу і платежу.

Залежно від емітента розрізняють три різновиди валюти:

1) *національна валюта* – використання національної грошової одиниці як міжнародного засобу обігу і платежу;

2) *іноземна валюта* – іноземні грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет, що перебувають у міждержавному обігу. Крім того, поняття «іноземна валюта» в широкому значенні охоплює іноземні цінні папери – платіжні документи

(чеки, векселі, акредитиви, сертифікати тощо), фондові ресурси (акції, облігації) та інші валютні цінності. Якщо іноземна валюта використовується як засіб офіційних (державних) нагромаджень, вона отримує статус резервної валюти;

3) колективні валюти – спеціальні міжнародні грошові одиниці, що виконують певну сукупність функцій світових грошей і функціонують як на інтернаціональних (світових), так і на регіональних засадах. Це СДР, євро та інші грошові одиниці.

Валютний курс – *це співвідношення між валютами окремих країн; це «ціна» валюти певної країни, виражена в валютах інших країн*. У сучасній валютній системі використовують два режими валютного курсу:

– фіксовані;

– гнучкі (плаваючі).

Валютний паритет – *це співвідношення валют відповідно до їх золотого вмісту.* Паритет є основою курсу валют, але курс валюти практично ніколи не збігається з паритетом.

Конвертованими називають валюти, *які без будь-яких обмежень обмінюються на інші національні грошові знаки, товари та послуги.*

Розрізняють національні, регіональні міжнародні та світові валютні системи.

Національна валютна система є органічною складовою системи грошових відносин окремих держав.

Складовими національних валютних систем є:

– національна грошова одиниця, валюта; валютний паритет;

– курс національної валюти та порядок його дії; валютні резерви;

– умови конвертованості валюти;

– умови функціонування та система регулювання;

– форми та методи валютних обмежень; механізм міжнародних розрахунків.

Невід'ємною складовою світової валютної системи є міжнародний валютний ринок, який є складовою фінансового ринку.

Включає в себе і міжнародні ринки капіталів та міжнародні ринки боргових зобов'язань.

Валютні ринки – це специфічна сфера економічних відносин, пов'язаних зі здійсненням таких операцій, як купівля, продаж, обмін іноземної валюти та платіжних документів в іноземних валютах (чеки, векселі, телеграфні та поштові перекази, акредитиви тощо. Першим валютним ринком був ринок золота як грошового товару, де воно продавалось на основі ціни, визначеної міжнародним договором. На початок 2000 р. щоденний обсяг угод з валютою у світі становив понад 1трлн 500 млрд дол.

Суб'єкти світового валютного ринку:

– державні одиниці;

– фінансові інститути;

– промислово-торговельні фірми;

– міжнародні фірми;

– центральні банки країн;

– великі транснаціональні комерційні банки; валютні біржі, біржі золота;

– брокерські організації; фізичні особи тощо.

Функціонування національної валютної системи регулюється національним законодавством кожної країни.

Регіональні міжнародні валютні системи – *це договірно-правова форма організації валютних відносин між групою країн.* Типовим прикладом такої структури є європейська валютна система, з її власною грошовою одиницею – *євро.*

Світова валютна система – це *форма організації валютних відносин у світовому господарстві і сукупність грошових відносин як система інститутів, правил і методів здійснення міжнародних розрахунків, що склалися стихійно або закріплені законодавчо міжнародними угодами.*

Світова валютна система охоплює:

– національні валютні системи, регіональну (міжнародну) валютну систему;

– світовий грошовий товар і міжнародну ліквідність;

– валютний курс, механізм визначення валютних курсів і паритетів; валютні ринки, умови конвертованості валют;

– міжнародні валютно-фінансові установи, інститути, які регулюють цю сферу;

– міждержавні домовленості, узгоджений порядок міжнародних розрахунків.

Процес формування та розвитку світової валютної системи нараховує кілька етапів:

1) система «золотого стандарту»: золотомонетний (з 1867 р. до початку XX ст.; золотозливковий (діяв з початку XX ст. до Першої світової війни); золотодевізний (золотовалютний) – з 1922 р. до початку Другої світової війни;

2) після Другої світової війни відбудова і стабілізація світового фінансового господарства здійснювалася за допомогою т.з. *Бреттон-Вудської системи* (1944 р. – 45 країн членів ООН та міністри фінансів 16 країн) з укладення перших валютних угод (корекція фіксованих курсів національних валют (1 дол. дорівнював 1 г золота).

Систему зміцнювали дві міжнародні інституції – МВФ та М(Вс.)БРР. З 1947 р. відкрито штаб-квартири у Вашингтоні та Парижі, до його складу входить п'ять департаментів, що здійснюють діяльність у Європі, Азії, Африці, Західній півкулі та на Середньому Сході. У МВФ співпрацюють 170 країн світу. Статутний капітал цієї фінансової установи становить 15 млрд дол.

Основними напрямами діяльності МВФ є:

– розвиток міжнародної торгівлі;

– надання фінансової допомоги;

– валютне співробітництво (встановлення та регулювання валютних курсів).

Міжнародний (Всесвітній) банк реконструкції та розвитку здійснює свою діяльність з 1945 року (штаб-квартира – у Вашингтоні). Це фінансова інвестиційна інституція, керівництво якою здійснюється радою керуючих, директоратом та президентом. Щороку відбуваються сесії ради. Об'єднує 155 країн-членів банку.

Основними напрямами діяльності М(Вс.)БРР є:

– надання фінансової допомоги на компенсаційній основі;

– здійснення міжнародних інвестиційних проектів у галузях енергетики, транспорту та зв'язку;

3) Ямайська валютна система (створена в 1976 р.); головні особливості:

– система ґрунтується на кількох валютах;

– відмінено монетний паритет золота;

– основним засобом розрахунку стала вільноконвертована валюта, а також міжнародні кредитні гроші – СПЗ (Спеціальні права запозичення) і резервні позиції МВФ;

– валюти перебувають у «вільному плаванні» – курс визначається попитом і пропозицією; центральні банки країн не повинні втручатися в роботу валютних ринків для підтримки фіксованого паритету своєї валюти; країна сама обирає режим валютного курсу (фіксований, плаваючий, змішаний). У межах Європейського Союзу діє європейська валютна система, яка створена для забезпечення функціонування зони валютної стабільності в Європі, контролю за інфляцією та координації політики встановлення обмінних курсів валют країн-членів ЄС.

Розвиток усіх складових міжнародних економічних відносин потребує відповідної інфраструктури. Її утворюють міжнародні організації, тобто структури, сформовані відповідно до міжнародних угод для регулювання міжнародних економічних відносин. Серед них найбільш суттєву роль відіграють такі: Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Світовий банк (СБ), Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР).

Примітки та ілюстративний матеріал

Рис. 9.4. Складові національних валютних систем

Національний обмінний курс *(e)*	Це відносна ціна двох валют, тобто пропорція їхнього обміну одна на одну. Зниження номінального курсу національної валюти має на зовнішню торгівлю суперечливий вплив: збільшення експорту і скорочення імпорту країни, щодо валюти якої відбулися зміни.
Курс національної валюти (e_d)	Є кількістю іноземної валюти, яку можна купити або продати за одиницю національної валюти на певний момент часу. Він є номінальним обмінним курсом національної валюти з обмеженою котировкою. $e_d = P_f / P_d$ де P_f – *кількість іноземної валюти, запропонованої в обмін на національну;* P_d – *кількість національної валюти, запропонованої в обмін на іноземну*
Курс іноземної валюти (e_f)	Є кількістю національної валюти, яку можна купити або продати за одиницю іноземної валюти на певний момент часу. Він є номінальним обмінним курсом іноземної валюти до національної валюти з прямою кривою $e_f = P_d / P_f$
Фіксований курс	Це твердий курс, який держава офіційно оголошує і зобов'язується підтримувати. Різновидами фіксованого курсу є фіксовані курси в умовах вільної конвертованості валюти і фіксовані курси в умовах валютних обмежень – **валютний коридор.**
Плаваючий курс	Це курс, який вільно формується ринком під впливом попиту і пропозиції. Різновидами плаваючого курсу є вільний та керований плаваючі курси. **Вільний плаваючий курс** утворюється на валютних ринках стихійно, за відсутності валютної політики збоку держави. **Керованими плаваючими курсами** є курси, які складаються на валютному ринку під впливом валютної політики.
Конвертованість валюти	Визначається порядком обміну-купівлі, продажу і використання внутрішньої валюти для здійснення угод, - умовами її обертання на міжнародному та національному валютних ринках.
Вільно конвертовані валюти	Це валюти, що без обмежень використовуються у поточних та фінансових операціях і вільно обмінюються на будь-які іноземні валюти.
Частково конвертовані валюти	Це валюти, що мають обмеження щодо обміну на інші валюти, сфер або напрямків використання валюти в міжнародних угодах, обертання на зовнішніх ринках.
Неконвертовані валюти	Це валюти країн, які забороняють резидентам і нерезидентам обмінювати свою національну валюту на інші.
Односторонній валютний курс	Це ціна національної валюти відносно лише однієї іноземної валюти.
Багатосторонній валютний курс	Обчислюється як середньозважений індекс (I_e) на базі індексів двосторонніх курсів національної валюти щодо валют основних торговельних партнерів країни (I^1_e). При цьому частка кожного торговельного партнера у валютному кошику визначається його часткою у зовнішньому товарообороті даної країни (T^1). $I_e = \sum I^1_e \cdot T^1$
Реальний обмінний курс (e_r)	Це співвідношення цін на внутрішньому і іноземному ринках, яким визначається експортна або імпортна орієнтація економіки у міжнародній торгівлі.
Реальний обмінний курс внутрішньої валюти (e_{rd})	Це відношення внутрішніх цін до зовнішніх за курсом внутрішньої валюти $e_{rd} = e_d \cdot (P_d / P_f)$
Реальний обмінний курс зовнішньої валюти (e_{rf})	Це відношення зовнішніх цін до внутрішніх за курсом іноземної валюти $e_{rf} = e_f \cdot (P_f / P_d)$

Рис. 9.5. Класифікація обмінного курсу

Платіжний баланс – це зведений баланс операцій, в якому здійснюється систематичний баланс операцій, що відбувалися між окремими особами, фірмами та урядом однієї країни з аналогічними представниками інших країн у продовж року.

Платіжний баланс

	Статті платіжного балансу	Кредит	Дебет	Сальдо
1	*Рахунок поточних операцій (CAB)*			
1.1	Товари та послуги			баланс товарів та послуг (NX)
1.1.1	Товари	експорт	імпорт	торговельний баланс
1.1.2	Послуги	надані	отримані	баланс послуг
1.2	Доходи	отримані	сплачені	чисті зовнішні доходи (NTR)
1.3	Поточні трансферти	отримані	надані	
2	*Рахунок операцій з капіталом та фінансовий рахунок (KAB)*			
2.1	Рахунок операцій з капіталом			
2.1.1	Капітальні трансферти	отримані	надані	
2.1.2	Придбання/продаж невиробничих матеріальних активів	продані	придбані	
22.	Фінансовий рахунок			чисті прямі іноземні інвестиції (NI)
22.1	Прямі інвестиції:			чисті портфельні іноземні інвестиції(NPI)
	за кордон	вилучені	здійснені	
	в економіку країни	здійснені	вилучені	
22.2	Портфельні інвестиції:			
	активи	зменшення	збільшення	
	зобов'язання	збільшення	зменшення	
2.2.3	Інші інвестиції:			
	активи	зменшення	збільшення	
	зобов'язання	збільшення	зменшення	
22.4	Резервні активи	зменшення	збільшення	баланс офіційних розрахунків (R)
Помилки та упущення (EOB)				
Баланс (BP)		0		

Запитання та завдання для контролю

1. Міжнародний поділ праці: сутність, форми прояву та розвитку.

2. Як розрахувати показник участі країни у міжнародному поділі праці?

3. Поясніть сутність та сфери міжнародного кооперування.

4. Світова торгівля як форма міжнародних економічних відносин.

5. Як розрахувати зовнішньоторговельний оборот та торговельне сальдо?

6. Міжнародний рух капіталів: функції та форми.

7. Інвестиції та їхня класифікація.

8. Охарактеризуйте поняття «міграція».

9. Поясніть різницю між імміграцією, еміграцією та реемігрантією.

Термінологічний словник

Економічні контакти – це найпростіші економічні зв'язки, які мають епізодичний характер і регулюються переважно одиничними угодами, контрактами.

Взаємодія – стійкі економічні зв'язки на основі міжнародних угод і домовленостей, які складені на тривалий період.

Співробітництво – міцні економічні зв'язки на основі спільних, попередньо вироблених і узгоджених намірів, які закріплені в угодах довгострокового характеру.

Міжнародна економічна інтеграція – це рівень розвитку МЕВ, коли у процесі інтернаціоналізації господарського життя відбувається переплетіння економік двох або більше країн і проводиться узгоджена політика з елементами національного регулювання.

Міжнародні економічні відносини – це сукупність суспільно-виробничих зв'язків суб'єктів світового господарства.

Міжнародні економічні відносини – система зв'язків національних економік різних країн, яка ґрунтується на міжнародному поділі праці.

Міжнародні економічні відносини – система господарських зв'язків фізичних та юридичних осіб на інтернаціональному рівні, на рівні держав, групи держав, міжнародних економічних організацій, що орієнтовані на реалізацію їхніх потреб.

Система МЕВ – це динамічна сукупність взаємозв'язків суб'єктів світового господарства, яка проявляється як цілісне утворення.

Міжнародний поділ праці – це спеціалізація окремих країн на виробництві певних товарів для потреб світового ринку.

Світове господарство – сукупність господарств, зв'язки між якими здійснювалися за допомогою зовнішньоекономічних відносин.

Міжнародна (світова) торгівля – форма МЕВ, що основується на глибокому міжнародному поділі праці, спеціалізації окремих країн на виробництві окремих товарів та послуг згідно з їхнім техніко-економічним рівнем, географічними та іншими умовами.

Митний тариф – конкретна ставка мита, що підлягає сплаті при вивозі або ввезенні певного товару на митну територію країни.

Мито – непрямий податок, різновид митних платежів, який накладається на товари, що переміщуються через митний кордон, тобто ввіз/вивіз чи транзит, і входить до ціни товарів та сплачується за рахунок кінцевого споживача.

Імпортне мито – податок, який накладається на кожну одиницю товару, що завозиться до країни.

Адвалорне мито – запроваджується у вигляді відсотка від митної вартості товару.

Специфічне мито – визначається у вигляді фіксованої суми з одиниці виміру (ваги, площі, обсягу та ін.).

Комбіноване мито – визначається як поєднання ставок адвалорного та специфічного мита.

Ембарго – не прагнення отримати економічні вигоди, а бажання здійснити тиск на країну для досягнення певних політичних цілей.

Валютний курс – це співвідношення між валютами окремих країн; це «ціна» валюти певної країни, виражена у валютах інших країн.

Валютні ринки – це специфічна сфера економічних відносин, пов'язаних зі здійсненням таких операцій, як купівля, продаж, обмін іноземної валюти та платіжних документів в іноземних валютах (чеки, векселі, телеграфні та поштові перекази, акредитиви тощо).

Регіональні міжнародні валютні системи – це договірно-правова форма організації валютних відносин між групою країн. Типовим прикладом такої структури є європейська валютна система, з її власною грошовою одиницею – євро.

Світова валютна система – це форма організації валютних відносин у світовому господарстві і сукупність грошових відносин як система інститутів, правил і методів здійснення міжнародних розрахунків, що склалися стихійно або закріплені законодавчо міжнародними угодами.

Бреттон-Вудська система – (1944 р. – 45 країн-членів ООН та міністри фінансів 16 країн) з укладення перших валютних угод (корекція фіксованих курсів національних валют (1 дол. дорівнював 1 г золота).

Контрольні тестові завдання

1. Яку назву має валюта держав-членів ЄС, введена згідно з Маастрихтською угодою у 1991 році:

а) долар;

б) євро;

в) єна.

2. Сукупність національних господарств, які беруть участь у міжнародному поділі праці і пов'язані між собою системою міжнародних економічних відносин – це:

а) світове господарство;

б) міжнародна міграція робочої сили;

в) міжнародна кооперація праці.

3. До функцій світового ринку належать:

а) пізнавальні, регулюючі, фіскальні, фінансові, кредитні, практичні;

б) загальні, всезагальні, специфічні, стадійні;

в) регулююча, стимулююча, інформаційна, сануюча, інтеграційна, соціальна.

4. Як називається сума експорту та імпорту кожної держави:

а) експортно-імпортне сальдо;

б) торговельний баланс;

в) зовнішньоторговельний оборот.

5. До нових індустріальних держав належать:

а) Бразилія, Португалія, Венесуела;

б) Аргентина, Бразилія, Мексика;

в) Центральна та Південна Африка.

Тема 10. Україна у світовій економіці. Становлення ринкової економіки в Україні

План

10.1. Економічний потенціал України.

10.2. Ринкове середовище.

10.3. Зовнішньоекономічні зв'язки підприємств України.

10.4. Основні економічні пріоритети розвитку незалежної України.

Самостійна робота (тези)

10.1. Оцінка та аналіз економічного потенціалу національних економік Сполучених Штатів Америки та Європейського Союзу.

10.2. Розвиток економічної теоретичної думки в Україні в роки незалежності.

10.1. Економічний потенціал України

Сучасна економіка України переживає наслідки значних руйнувань основних елементів економічного потенціалу, що відбулися у 90-х роках XX – 10-х роках XXI століття.

Недосконала політика використання економічного потенціалу України не тільки не сприяє позитивному розвитку економічних процесів, а й виступає як самостійний чинник поглиблення кризових явищ в економіці.

Серед робіт вітчизняних учених щодо дослідження економічного потенціалу є праці таких економістів, як О. Левченка, С. Мочерного Л. Руденка, С. Трубича. Серед західних вчених, які значною мірою орієнтуються на вивчення факторів економічного зростання, Г. Беккер, П. Дуглас, Р. Солоу та інші [1].

Економічний потенціал – це сукупність наявних та придатних до мобілізації основних джерел, засобів країни, елементів потенціалу цілісної економічної системи, що використовуються і можуть бути використані для економічного зростання й соціально-економічного прогресу [2].

Економічний потенціал країни характеризує можливості національної економіки виробляти матеріальні блага, надавати послуги, задовольняти економічні потреби суспільства. Ці можливості дають усі наявні в країні ресурси – виробничі, матеріальні, трудові, природні, фінансові, науково-технічні, інформаційні та ін. Відповідно, економічний потенціал включає як складові виробничий, трудоресурсний, фінансовий, науковий та інші види потенціалів.

Структура економічного потенціалу:

– природно-ресурсний – є сукупністю природних ресурсів, які можуть бути використані в народному господарстві з урахуванням тенденцій науково-технічного прогресу;

– інвестиційний – охоплює зроблені людиною засоби, що застосовуються для виробництва товарів і послуг виробничого й невиробничого призначення;

– трудовий – сукупна здатність економічно активного населення регіону забезпечити виробництво максимально можливого обсягу споживчих вартостей у конкретних соціально-економічних умовах;

– інноваційний – під яким розуміється сукупна здатність науково-технічних знань і практичного досвіду, якими володіє суспільство на певному етапі свого розвитку, у забезпеченні найбільш повного використання ресурсів економічного потенціалу [3];

– науковий – це сукупна можливість національної економічної системи генерувати необхідні знання, що втілюються в кількісних і якісних характеристиках винаходів та нововведень і визначається чисельністю та професійністю вчених, зайнятих у різних сферах науки.

– технічний (потенціал засобів праці) можна визначити як сукупність можливих та перспективних технічних засобів, що використовуються чи можуть бути використані у науково-дослідних та дослідно-конструкторських роботах (НДДКР), тобто в роботах, спрямованих на отримання нових знань та їх практичне застосування при створенні нового виробу або технології [4];

– інформаційний – наявні та такі, що можуть бути мобілізовані, обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій для створення власних і збирання, накопичення, обробки й використання різноманітних форм інформації для задоволення відповідних потреб суспільства;

– економічний потенціал техніко-економічних відносин – це сукупність відносин економічної власності, що функціонують і розвиваються у процесі розвитку спеціалізації, кооперації, комбінування виробництва, його концентрації тощо;

– економічний потенціал організаційно-економічних відносин – це сукупність відносин економічної власності, що функціонують і еволюціонують у процесі розвитку форм та методів менеджменту, маркетингу, обміну досвідом тощо;

– економічний потенціал господарського механізму визначається потенціалом системи основних форм, методів і важелів

використання економічних законів (найважливіша функція господарського механізму), розв'язання існуючих соціально-економічних суперечностей, реалізації відносин власності, розвитку людини і її потреб та забезпечення узгодження функціонування всіх елементів економічної системи в усіх сферах суспільного відтворення [5].

Роль кожної держави в сучасному світі визначається, насамперед, економічною могутністю, яка є наслідком реалізації економічного потенціалу, способи оцінки якого подані на рис. 10.1.

Найбільш універсальними показниками, що характеризують економічну могутність країни, є її валовий внутрішній продукт (далі – ВВП) і валовий національний продукт (далі – ВНП).

Валовий внутрішній продукт держави – це сукупна вартість за ринковими цінами усього обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених у даній країні впродовж одного року (враховуючи надходження від їх експорту). ВВП охоплює результати економічної діяльності підприємств, організацій, закладів і окремих осіб незалежно від їх державної приналежності та громадянства, які зайняті підприємництвом на території певної країни.

Валовий національний продукт відрізняється від ВВП тим, що враховує доходи фірм і громадян певної країни, отримані за кордоном, проте виключає доходи зарубіжних компаній та осіб, які займаються діяльністю в певній країні.

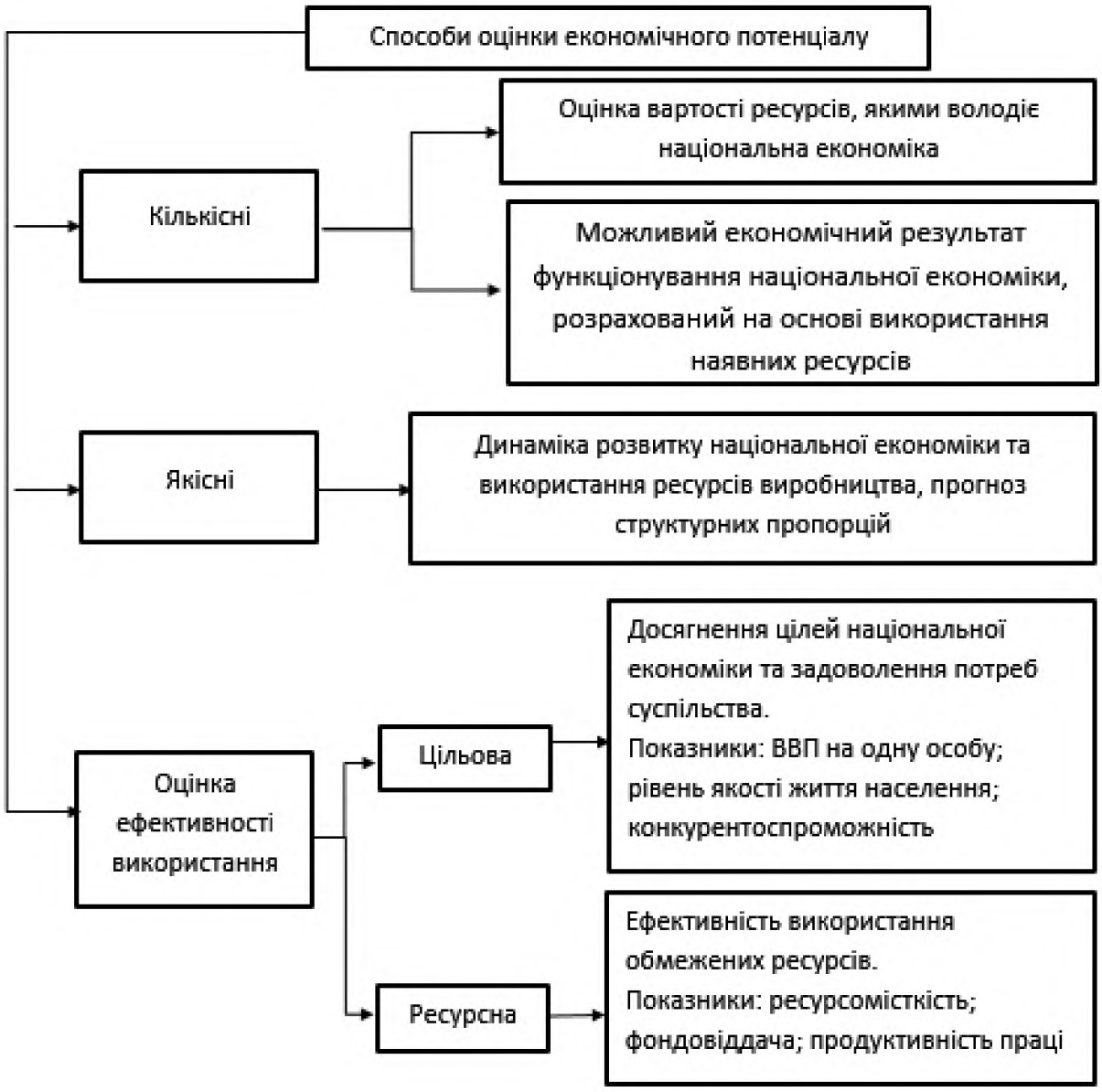

Рис. 10.1. Змістова характеристика способів оцінки економічного потенціалу країни [6]

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Інвестиційний потенціал як основа економічного зростання [Електронний ресурс] / Ю. С. Ситова ; Донецький національний технічний університет. – Режим доступу : http://uran.donntu.ru/~masters/2011/iem/sytova/library/tez1.htm.

2. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki./.Економічний_потенціал.

3. Гедз М. Й. Сутність та структура соціально-економічного потенціалу модернізації регіонів [Електронний ресурс] /

М. Й. Гедз ; Черкаський інститут банківської справи УБС НБУ (м. Київ). – Режим доступу : https://fp.cibs.ubs.edu.ua/files/1202/12gmjsts.pdf.

4. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Науково-дослідні_та_дослідно-конструкторські_роботи.

5. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/ Економічний_потенціал

6. Економічний потенціал національної економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1957041141795/ekonomika/ekonomichniy_potentsial_natsionalnoyi_ekonomiki.

10.2. Ринкове середовище

Ринок – це сукупність відносин між продавцями і покупцями, які обмінюються продукцією спеціалізованої діяльності.

Передумовою виникнення подібного типу відносин є, по-перше, розподіл праці або економічна спеціалізація, внаслідок чого кожний концентрує свої зусилля на створенні певного виду продукту або його частини і тому має потребу в продукції, виготовленій іншими; по-друге, забезпечення прав власності на продукцію, тобто переважаючої можливості володіти, використовувати і розпоряджатися нею.

У широкому економічному розумінні ринок – це механізм формування і руху відтворювальних зв'язків, який ґрунтується на товарно-грошових відносинах і конкуренції самостійних суб'єктів господарювання. У такому розумінні він виступає як економічна система країни. Виходячи з цього ринок є системною сукупністю економічних відносин, які ґрунтуються на ринкових законах і принципах.

Економіка розвинених країн світу, заснована на ринкових засадах, процвітає. Ринок пробуджує ініціативу, сприяє впровадженню науково-технічного прогресу (НТП) у виробництво, не терпить дефіциту і та ін.

Усі позитивні риси ринкової економіки проявляються тільки за певних умов. Основні з цих умов, які створюють нормальне

середовище для ефективного функціонування ринкової економіки, наведені на рис. 10.2.

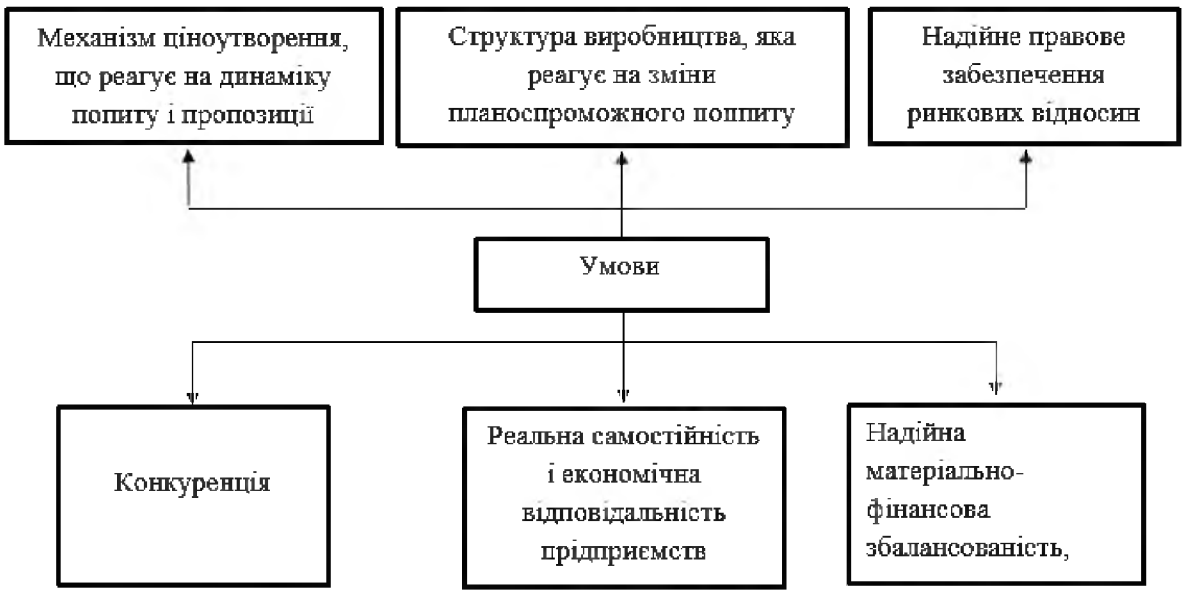

Рис. 10.2. Умови формування ринкового середовища

Формування нормального ринкового середовища – процес складний і відносно тривалий, тому можна виділити такі основні етапи (рис. 10.3).

Рис. 10.3. Етапи формування ринкового середовища

Серед першочергових заходів підготовчого етапу можна виділити такі:

– роздержавлення власності, мала приватизація і початок демонополізації економіки;

– різке скорочення бюджетного дефіциту;

– «зв'язування» і «матеріалізація» грошових нагромаджень населення;

– створення відповідних ринкових інститутів: дворівневої банківської системи, великих акціонерних компаній;

– створення системи соціального захисту населення.

На другому етапі найбільш бажаними є такі заходи:

– лібералізація цін при певному контролі за зростанням доходів на початку етапу;

– перебудова фінансової і кредитної систем;

– створення умов для внутрішньої та іноземної конкуренції;

– введення конвертованості грошей з поточних операцій;

– відмова держави від відповідальності за випуск конкретної продукції.

Заходи третього етапу, як найбільш віддаленого і водночас найбільш відповідального з точки зору перспективи:

– структурна перебудова економіки;

– нова інвестиційна політика;

– технічна реконструкція виробництва [1].

Економіка сучасних вітчизняних підприємств має ряд особливостей, які пов'язані з неузгодженістю рішень на державному рівні, нестабільністю законодавчої бази, високим рівнем податків, «втечею» кваліфікованих кадрів. Такі негативні моменти спричинюють низький рівень іноземного інвестування в економіку України, обертання значної маси грошових коштів поза банками, «перелив» капіталів зі сфери виробництва у сферу торгового бізнесу через відсутність стимулів і пільг для вітчизняних товаровиробників та ін.

Усунення таких негативних явищ дало б можливість поліпшити роботу вітчизняних підприємств, створити умови для стабілізації їх власного становища та наповнення бюджету держави.

Ринок має достатньо ефективний механізм стихійної координації дій агентів, які беруть участь в обміні. Цей механізм дозволяє зі значно більшим успіхом досягати бажаних цілей, ніж тоді, коли вони свідомо формуються і спеціально переслідуються.

Ринкова система – це складний механізм координації, який діє через систему цін і ринків, механізм зв'язку, який застосовується для поєднання дій мільйонів різних індивідів.

У ринковій економіці немає адміністративного контролю за виробництвом і споживанням. Функції контролю в такій економіці виконує механізм конкуренції. Конкурентна ринкова система містить стимули і для технічного прогресу, більше того, вона створює обставини, що сприяють швидкому розповсюдженню нової технології. Конкуренти повинні слідувати прикладу найбільш прогресивної фірми, інакше їх чекають збитки або навіть банкрутство.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Ринкова економіка. Формування ринкового середовища в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kniga.ukru.net/index.php/49-3-2-2-formuvannia-rynkovoho-seredovyshcha-v-ukraini.

10.3. Зовнішньоекономічні зв'язки підприємств України

Жодна з держав світу в сучасних умовах не може існувати відокремлено від інших країн та бути ізольованою від тих процесів, які відбуваються в регіоні або частині світу, де вона знаходиться.

Найбільш розвиненою формою таких зв'язків є зовнішня торгівля товарами.

У міжнародному поділі праці Україна виділяється, насамперед, сировинними, капітало- та матеріаломісткими галузями (добувна промисловість, сільське господарство та галузі, що розвиваються на їх базі), а тому структура її експорту недосконала – понад 4/5 у ній складають сировинні товари та продукція первинної переробки.

Основу експорту складають чорні метали та вироби з них (прокат, труби), продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості (азотні добрива, продукти неорганічної хімії), мінеральні продукти (залізна і марганцева руда, концентрати,

цемент і будівельні матеріали, сіль та ін.), сільськогосподарські та продовольчі товари (цукор і вироби з нього, зерно, олія, м'ясо, молоко і молокопродукти та ін.)

Основу імпортних надходжень становлять мінеральні продукти, насамперед паливо (природний газ, нафта та продукти її перегонки), машини, устаткування і транспортні засоби. В Україну завозиться також продукція хімічної, фармацевтичної, харчової і легкої, деревообробної і целюлозно-паперової галузей.

Зовнішньоторговельними партнерами України є приблизно 190 країн. Серед цих країн найбільше операцій здійснюється з Німеччиною, США, Туреччиною, Італією, Польщею, Словаччиною, Угорщиною.

Помітне місце у міжнародній торгівлі України займає торгівля послугами. Найбільша питома вага серед послуг, які надавалися Україною іншим країнам, – транспортні послуги (фрахт морських суден, транзит через її територію нафти, газу, інших вантажів, пасажирів), послуги зв'язку, різні ділові, професійні та технічні послуги.

Україна потребує значного фінансового забезпечення економічних реформ. З цією метою країна співпрацює з міжнародними валютними і кредитно-фінансовими організаціями – Міжнародним валютним фондом (МВФ), Світовим банком (СБ), Європейським банком реконструкції і розвитку (ЄБРР). Крім того, вона отримує позики і кредити від центральних і комерційних банків економічно розвинених країн – Німеччини, США, Італії, Франції, Японії та ін.

У системі міжнародних кредитно-фінансових відносин велике значення для країни має ввіз і вивіз капіталів. Україна виступає здебільшого імпортером капіталів, оскільки її можливості вкладати їх в економіку інших країн надзвичайно обмежені. Найбільш ефективними є прямі іноземні інвестиції в українську економіку, тобто вкладання закордонними компаніями, підприємствами, банками тощо капіталів у грошовій або товарній формі в конкретні галузі економіки, створення за їх участі високорентабельних спільних підприємств та організацій, які працюють на прибуток.

Серед найбільших інвесторів України – США, Німеччина, Великобританія, Нідерланди, Південна Корея, Швейцарія.

Найпривабливішими галузями української економіки для іноземних капіталовкладників є харчова промисловість, торгівля, машинобудування, металообробка.

Досить розвиненою і перспективною формою зовнішньоекономічної діяльності підприємств нашої країни є кооперування виробництва, що поширене здебільшого в машинобудуванні. Міждержавне кооперування – це встановлення тісних зв'язків між підприємствами різних країн, що спільно виготовляють певну продукцію. Такі великі комплекси, як Південний машинобудівний завод у Дніпропетровську (випуск ракетоносіїв), Запорізький завод авіадвигунів «Мотор-Січ» чи Київський авіаційний завод ім. О. Антонова мають численні виробничі зв'язки із партнерами з багатьох країн світу.

У цілому Україна має значні перспективи розвитку різних форм міжнародного науково-технічного співробітництва – від підготовки зарубіжних спеціалістів у вищих навчальних закладах до участі у спільній зі США та Норвегією програмі «Морський старт» (запуск космічних кораблів з океану на базі українських ракетоносіїв «Зеніт»).

Виїзд громадян України за її межі з метою відпочинку чи заробітку, як і в'їзд на її територію громадян інших країн з цією ж метою супроводжується міждержавними валютно-фінансовими потоками, тому міждержавний рух туристів і робочої сили також належить до зовнішньоекономічних зв'язків.

Ставши учасником міжнародного поділу праці, Україна прагне зайняти в ньому гідне місце, розвивати з іншими країнами взаємовигідні партнерські стосунки, активніше інтегруватися у світове господарство. Одним з основних завдань зовнішньоекономічної діяльності країни є входження у глобальні та регіональні валютно-фінансові й торговельно-економічні організації. Україна вже є членом Міжнародного валютного фонду, Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку.

Україна стала також одним з ініціаторів формування Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС).

Організація Чорноморського економічного співробітництва (англ. Organization of Black Sea Economic Cooperation – BSEC) – субрегіональне об'єднання 12 країн Чорноморського регіону. Організація була створена 4 червня 1992 р. з метою тісного економічного співробітництва країн-учасниць, вільного пересування товарів, капіталів, послуг і робочої сили та інтеграції економік цих країн у світову економічну систему [1].

Надзвичайно важливе значення для України має західний (європейський) напрям зовнішньоекономічної діяльності. Тут існує найбільш розвинене міждержавне інтеграційне об'єднання світу – Європейський Союз (ЄС).

Значного поширення в Європі набуває прикордонне співробітництво. Країни ЄС набули значного досвіду у формуванні т. зв. єврорегіонів – відносно невеликих територій, де активно взаємодіють адміністративно-територіальні одиниці двох-трьох суміжних країн. Україна також прагне використати переваги прикордонного співробітництва.

На жаль, національне господарство України поки що недостатньо залучене до регіонального економічного співробітництва. Зовнішньоекономічна діяльність України базується на двосторонніх міждержавних угодах і договорах, укладених як із сусідніми, так і з більш віддаленими країнами [2].

В економічних зв'язках України із зарубіжними країнами використовується науково-технічне співробітництво – здійснюється науково-технічне кооперування між фірмами у формі консалтингу (технічного консультування і експертизи проектів), лізингу (оренди промислового і науково-дослідного устаткування) [3].

Обмін у галузі науки і техніки – порівняно нова, але швидко прогресуюча форма зовнішньоекономічних зв'язків – він стає дедалі вагомішою формою зовнішньоекономічних зв'язків [4].

Створення спільних підприємств – одна з форм економічного співробітництва України із зарубіжними партнерами. Ці підприємства діють самостійно, наділені широкими правами для здійснення експортних та імпортних операцій.

Перспективним напрямом розширення зовнішньоекономічних зв'язків є створення спеціальних зон «вільного підприємства»

на території України (в районі Одеси, на Закарпатті та в деяких інших місцях). Такі зони в Україні з часом сприятимуть прискоренню розвитку її економіки на основі створення умов для залучення іноземного капіталу.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Організація_Чорноморського_економічного_співробітництва

2. Міжнародні відносини. Зовнішньоекономічні зв'язки України. Україна і світове господарство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/vnz/reports/international-relations/19330.

3. Економічна теорія. Зовнішньоекономічні зв'язки та їх форми [Електронний ресурс].

4. Зовнішньоекономічні зв'язки. Енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukr.vipreshebnik.ru/entsiklopediya/54-z/2676-zovnishnoekonomichni-zv-yazki.html.

10.4. Основні економічні пріоритети розвитку незалежної України

Оцінюючи перспективи реформування зовнішньоекономічної діяльності всіх секторів економіки України (державного, приватного, змішаного), слід зазначити, що це реформування у своїй основі повинно базуватись на кількох незаперечних фактах.

По-перше, в основі відносних переваг однієї сучасної постіндустріальної економіки перед іншою лежить перш за все наявність потужного наукового потенціалу, що за своєю структурою відповідає структурі національних економічних пріоритетів.

По-друге, найбільш динамічно розвивається торгівля між високорозвиненими країнами і, перш за все, наукомісткою продукцією.

По-третє, все більша частка міжнародного поділу праці припадає не на міжгалузеві, а на внутрішньогалузеві зв'язки.

На жаль, науковий потенціал України в умовах загальної кризи (економічної, політичної, екологічної, культурної тощо) різко скорочується, але навіть на сьогодні Україна за рівнем свого наукового (нетехнічного) потенціалу входить до 20 найбільш розвинених держав світу.

Наукова політика і, перш за все, політика фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) базувалась на концепції «збереження» науково-технічного потенціалу. Цей підхід неправильний сам по собі, оскільки науковий потенціал неможливо законсервувати. Він схильний до надзвичайно швидкого морального та фізичного старіння у всіх своїх складових. Крім того, така концепція означає не що інше, як консервацію старих наукових пріоритетів (замість активного реформування їхньої системи), протекціонізм неконкурентоспроможних на міжнародній арені наукових напрямів замість концентрації зусиль на окремих найбільш перспективних.

Наука включається у сферу зовнішньоекономічних зв'язків, міжнародного поділу праці за кількома ключовими напрямами. По-перше, через той ефект, що матеріалізується в товарах та послугах і створює відносні переваги окремим галузям та виробництвам у конкурентній боротьбі. По-друге, через інтернаціоналізацію системи підготовки та перепідготовки наукових кадрів. По-третє, через інтернаціональну систему власності, торгівлю нематеріалізованими результатами наукової праці. По-четверте, через іноземне фінансування НДДКР на території України та участі іноземних інвесторів в отриманні наукових результатів. По-п'яте, через систему кооперованих, спільних досліджень за участі вчених різних країн.

Сьогодні, в умовах світової глобалізації, Україна не може обійтись без чіткої стратегії економічної взаємодії з країнами-партнерами та виваженої інноваційної політики.

Важливим напрямом у загальній системі інноваційної стратегії [1] є формування системи стимулів (фінансових та законодавчих) для підтримання інноваційних технологій і підприємництва у сфері науки, науково-технічної діяльності.

У найзагальнішому значенні до стимулів належать засоби, за допомогою яких можна впливати на певний вид діяльності, позитивно визначати його функціональні та якісні властивості.

Під час реалізації мети інноваційного розвитку увага повинна бути спрямованою на:

– орієнтування й підтримку наукових досліджень;

– регулювання напрямів науково-технічного розвитку;

– розвиток високих технологій;

– розвиток промислової і культурної інфраструктури;

– захист вітчизняної промисловості, підвищення її конкурентоспроможності;

– стратегічне планування;

– фінансову підтримку розміщення ресурсів;

– удосконалення системи стимулювання;

– сприяння розвиткові торговельної та банківської мережі;

– освіту й підготовку кадрів;

– сприяння процесам обігу інформації;

– організацію передачі технологій;

– ліцензійно-патентне право (патентування, доступність патентної інформації);

– непряме регулювання (правове, фінансове);

– нагляд за інноваційною діяльністю та її оцінку;

– розвиток методів управління;

– спостереження за впливом науково-технічного прогресу на суспільство;

– створення сприятливого інноваційного клімату;

– вивчення закономірностей інноваційного процесу, подальший розвиток і вдосконалення інтенсифікаційних методів.

Стимулювання інновацій та підприємництва у сфері науки має особливо важливий аспект у загальній системі стимулів усього інноваційного процесу. Стадії науково-дослідних і технологічних розробок є первинним джерелом техніко-економічного застосування інновацій, яке вирішальною мірою зумовлює науково-технічні, економічні передумови підвищення ефективності та якості нових технологій. Саме на цих етапах безпосередньо формується техніко-економічний потенціал інновацій, закладаються

техніко-економічні переваги, зумовлюється їх подальше промислове та особисте споживання.

Розглядаючи науково-технічну активність України крізь призму якості й стандартизації виробленої в ній продукції, можна визначити, що вона помітно послаблена і характеризується досить низькими темпами підготовки підприємств до діяльності в умовах ринку і конкурентної боротьби. Про це свідчать зниження технічного рівня промислової продукції, невиконання умов стандартів і технічних умов, слабкий розвиток експортабельної продукції та реалізації її за вільноконвертовану вілюту (ВКВ), надто повільне впровадження сертифікації в практичну діяльність підприємств України.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Довгань Л. Є. Стратегічне управління : навчальний посібник [Електронний ресурс] / Л. Є. Довгань. – Режим доступу : http://uchebniks.net/book/178-strategichne-upravlinnya-navchalnij-posibnik-dovgan-lye/55-94-innovacijni-strategiyi.html

Самостійна робота (тези)

10.1. Оцінка та аналіз економічного потенціалу національних економік

Серед різних показників, якими послуговуються для характеристики національних економік, найчастіше використовують валовий національний продукт. У США він визначається як сукупна ринкова вартість усього обсягу кінцевого виробництва товарів і послуг в економіці країни за один рік [1]. За цим показником США випереджають такі країни, як Японія, Німеччина і Франція разом узяті.

Сьогодні США – це держава з високорозвиненою економікою інтенсивного типу, більш передовою, порівняно з іншими країнами світу, галузевою і відтворюючою структурами. З більшості найважливіших напрямів науково-технічного розвитку, технічної озброєності підприємств, ступеня насиченості господарства

інформаційними технологіями, сучасними системами зв'язку тощо США також випереджають своїх конкурентів. Як корпорації, так і федеральний уряд надають великого значення подальшому прогресові галузей інформаційного сектору економіки. Ці галузі (виробництво засобів інформатики та комп'ютерної техніки, зв'язок, телекомунікації, інформаційна промисловість) розвиваються більш високими темпами, ніж інші сфери в американській економіці.

Серед розвинених країн світу США практично не має конкурентів за своїм індустріальним розвитком.

Промисловість залишається найважливішою сферою економіки США, що динамічно розвивається. Вона споживає близько 1/3 сировини, що добувається в світі та включає в себе три підрозділи суспільного виробництва: оброблювальну промисловість, добувну промисловість та електроенергетику.

Швидко розвиваються новітні наукоємні галузі і види виробництв: мікроелектроніка, лазерна техніка, виробництво принципово нових матеріалів із заздалегідь заданими властивостями, генна інженерія і біотехнологія, нова виробнича техніка – роботи, гнучкі автоматизовані виробництва, системи автоматизованого проектування та ін.

Частка агропромислового комплексу (АПК) у ВВП США перевищує 20 %. У цій сфері досить швидко зростає продуктивність. Але загалом питома вага сільськогосподарського виробництва в останні десятиліття помітно скорочується.

Американська статистика включає у сферу нематеріального виробництва і послуг транспорт, зв'язок, оптову і роздрібну торгівлю, громадське харчування, фінансово-кредитну діяльність та страхування, послуги виробничого і побутового призначення, освіту, охорону здоров'я, науку тощо.

Європейський Союз [2] є найбільш успішним інтеграційним об'єднанням у світі, розвиток якого нараховує більше ніж піввіковий період.

Загальний економічний потенціал ЄС величезний. За чисельністю населення, часткою у світовій торгівлі ЄС є регіоном-лідером серед розвинених країн. Населення Європейського Союзу

постійно збільшується, незважаючи на демографічні проблеми, і це свідчить про те, що внутрішній ринок та економічний потенціал постійно зростають.

На частку ЄС припадає 1/3 світового промислового виробництва й науково-технічного потенціалу, 25 % патентного фонду світу, 25 % світової торгівлі. У галузевій структурі економіки ЄС переважає нематеріальне виробництво, яке створює 70 % ВВП.

За обсягом експорту ЄС випереджає США, а за обсягом імпорту – вони приблизно рівні. Більша частина європейських країн мають чітко виражену експортну орієнтацію. Більше ніж 70 % їхньої зовнішньої торгівлі припадає на торгівлю зі своїми партнерами по ЄС.

Місце Європейського Союзу і його економічний потенціал у світовій економіці визначається новими умовами конкуренції, що припускають постійне формування й удосконалення науково-технічного потенціалу і трудових ресурсів, адекватних вимогам інформаційного суспільства, розвиток спроможності господарюючих суб'єктів до модернізації виробництва, безперервне перетворення наукових знань в інноваційні продукти, реалізовані на ринку. Із цією метою наднаціональні органи управління ЄС і національні уряди формують правові, організаційні й економічні умови та механізми для створення інформаційних систем, проводять активну освітню, науково-технічну й інноваційну політику.

Таким чином, ЄС сьогодні – це наймогутніше об'єднання країн, що має важливе значення для економічного розвитку європейського регіону. Економічний потенціал ЄС характеризується високим рівнем розвитку продуктивних сил, динамічністю й пропорційністю зростання економіки, що підвищується ефективністю виробництва.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. C + I + G + X = ВНП, де C – обсяг особистих споживчих витрат домашніх господарств на товари й послуги; I – обсяг валових приватних внутрішніх інвестицій; G – обсяг державних (федеральних, штатів і місцевих органів влади) закупок товарів і послуг, включаючи витрати на купівлю робочої сили; X – величина

так званого чистого експорту, тобто різниця між експортом із США в зарубіжні країни та імпортом з-за кордону. Наведена формула є одним із підходів до виміру ВНП.

2. ЄС, Євросоюз, англ. European Union, EU – економічний та політичний союз 28 держав-членів. Веде свій початок від утворення Європейської спільноти з вугілля та сталі і Європейської економічної спільноти, що були засновані шістьма країнами в 1951 та 1958 роках відповідно. У сучасному вигляді існує на основі Договору про Європейський Союз, підписаному 7 лютого 1992 року і чинному з 1 листопада 1993 року.

10.2. Розвиток економічної теоретичної думки в Україні в роки незалежності

Сучасний етап розвитку економічної думки в Україні – це період, для якого характерні намагання подолати кризовий стан, перетворитися на систему об'єктивних і неупереджених досліджень ринкової економічної системи.

На пошук нових, відповідних часу, ідей і підходів були спрямовані зусилля таких українських вчених-економістів, як В. Базилевич, О. Білорус, Б. Буркинський, В. Геєць, А. Гриценко, М. Звєряков, Б. Кваснюк, Е. Лібанова, І. Лукінов, Ю. Пахомов, В. Савчук, Ю. Туниця, А. Чухно та інших.

Розвиваючи еволюційну парадигму економічної теорії, А. Чухно виявив принципи та закономірності розвитку і трансформації сучасних економічних систем. Виходячи із нових тенденцій усуспільнення виробництва і праці він пов'язав перехід до сучасної ринкової економіки зі становленням нового постіндустріального технологічного способу виробництва, переконливо довів, що вже на етапі перехідної економіки має бути забезпечений взаємозв'язок і взаємодія індустріальної ринкової та постіндустріальної інформаційної економіки.

Наукові концепції В. Гейця [1] пов'язані з розробкою змісту та механізмів забезпечення інноваційної моделі розвитку національної економіки, концептуалізацією стратегічних пріоритетів

політики держави у цій сфері, формування засад економіки та організації високих технологій.

Широкий тематичний діапазон мають загальнотеоретичні та методологічні дослідження А. Гриценка [2]. У них обґрунтовано концепції сумісно-розділених відносин інверсійного типу ринкової трансформації, інституціональної архітектоніки та економічної динаміки. Відзначаються глибиною дослідження теорія соціально-часової вартості, закономірності інформаційно-мережевої економіки, представницька теорія грошей і концепція розгорнутого таргетування [3] стабільності грошової одиниці.

У наукових працях Ю. Пахомова висвітлено глобальні проблеми сучасних цивілізацій, обґрунтовано метаісторичні принципи та синергетичний підхід до аналізу цивілізаційного розвитку, визначено цивілізаційне положення України.

В. Базидевич [4] є засновником новітніх парадигмальних підходів у висвітленні метафізичної сутності економічного знання, дослідженні страхової діяльності, конкурентоспроможності страхового ринку України, поглибленому аналізі теоретико-методологічних проблем макро- та мікроекономіки; виявленні сутнісних особливостей та суперечностей глобалізації світогосподарського розвитку.

Методологію і стратегію загальносистемної інтеграції економіки, екології і соціального розвитку при активній ролі держави обґрунтували у своїх дослідженнях О. Білорус, Б. Буркинський і Ю. Туниця.

У працях М. Звєрякова досліджуються фундаментальні теоретичні проблеми і передумови формування національної економічної системи, в тому числі діалектика перехідних економічних форм; особливості первісного нагромадження капіталу, національного відтворення; закономірності становлення ринкової системи; протиріччя і межі її ліберальної моделі та імперативність врахування історичної та культурної специфіки українського суспільства [5].

Активно досліджуються фінансові та монетарні аспекти економічного розвитку, проблеми податкової діяльності держави.

У роботах В. Вишневського [6] сформульовано принципи оподаткування в умовах ринкової трансформації економіки; обґрунтовано формування податкового режиму, сприятливого для вітчизняного виробника; визначено ефективну структуру і механізм обчислення податків з підприємств, що враховують інституціональні особливості емерджентної економіки.

Народження та розвиток соціальної економіки в сучасній Україні безпосередньо пов'язані з науковою діяльністю Е. Лібанової, [7] її наукові розробки присвячено фундаментальним засадам соціоекономічного розвитку, фундаментальним і прикладним проблемам народонаселення, прогнозування соціально-демографічного розвитку країни та її регіонів.

У працях В. Савчука [8] представлено концепцію глобальної політичної економії, ґрунтовний аналіз проблем світогосподарських зв'язків, міжнародного поділу праці, світового руху капіталів і товарів, умов торгівлі та нееквівалентного обміну [9].

Багато інших вітчизняних учених-економістів розробляють наукові концепції та теорії фундаментальної економічної науки, пропонують відповіді на найактуальніші виклики часу.

Т. Ковальчук досліджував питання про підприємливість як складову господарського механізму. В. Черняк розглядав проблеми індивідуальної трудової діяльності й пов'язане із цим упровадження приватної власності.

В. Пинзеник, А. Філіпенко у своїх працях поставили питання про кризовий стан української економічної науки, її неготовність дати відповідь на актуальні питання суспільного розвитку. Вони доводили, що економічна думка в Україні догматична і це впливає на її викладання у вищих навчальних закладах й особливо на реальну практику.

Провідні вчені наголошували на актуальності переходу від одноконцептуальної теорії, яка розвивалась здебільшого ізольовано від світової економічної науки, до багатоконцептуальної, що вбирає в себе всі досягнення світової економічної думки.

В. Тарасевич, К. Кривенко, В. Лановий, А. Мельник, П. Круш, І. Радіонова, І. Яремчук, Ю. Ніколенко – їх наукові праці

присвячені економічним проблемам, що виникають на шляху сталого соціально-економічного розвитку країни.

С. Ямпольський писав про технологічні інновації у машинобудуванні та економічні чинники їх впровадження, О. Бакаєв розробив систему галузевих розрахунків для промисловості на основі системи національних рахунків, обґрунтував суперечливий вплив іноземного капіталу на розвиток країн з перехідною економікою.

З. Варналій, І. Мазур, О. Турчинов, Я. Жаліло, В. Магдибура, В. Мунтіян досліджували особливості та шляхи детінізації економіки, економічної безпеки України, зокрема В. Мунтіян розробив модель трансформації оборонної економіки відповідно до умов ринкових відносин, визначив механізм фінансового забезпечення обороноздатності держави [10].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Геєць Валерій Михайлович «Україна у вимірі економіки знань» (2006), «Моделі ендогенного зростання економіки України» (2007), «Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку» (2009), «Структурні зміни та економічний розвиток України» (2011).

2. Гриценко Андрій Андрійович «Развитие форм обмена, стоимости и денег» (2005), «Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований» (2008), «Фіскально-бюджетна та грошово-кредитна політика в Україні: проблеми та шляхи посилення взаємозв'язку» (2010), «Экономика цивилизаций в глобальном измерении» (2011).

3. (Від англ. target – мета) – спосіб реалізації господарської політики держави або окремого підприємства. Полягає у виборі якоїсь економічної «мішені», на яку треба впливати, щоб досягти певних результатів, поставленої мети.

4. Базилевич Віктор Дмитрович «Метафізика економіки» (2007), «Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку» (2008), «Философия экономики. История» (2011).

5. Історія економічних вчень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1455112453804/politekonomiya/ekonomichna_dumka_nezalezhnoyi_ukrayini

6. Вишневський Валентин Павлович «Налоговая политика: методология, теория и практика» (2011), «Оподаткування в емерджентній економіці: теоретичні засади і напрями політики» (2012).

7. Лібанова Елла Марленівна «Народжуваність в Україні в контексті суспільно-трансформаційних процесів» (2008), «Демографічні чинники бідності» (2009), «Соціальна орієнтація ринкової економіки як передумова консолідації суспільства» (2010).

8. Савчук Володимир Сафронович «Інновації і теорія, механізм розробки та комерціалізації» (2003), «Сучасна політична економія: проблеми та інституціональне поле предмета і методології досліджень» (2011).

9. Розвиток економічної теорії в незалежній Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/88022/politekonomiya / rozvitok_ekonomichnoyi_teoriyi_nezalezhniy_ukrayini.

10. Сучасний стан розвитку української економіної думки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // pidruchniki.com / 1953011061990 /politekonomiya / suchasniy_stan_rozvitku_ukrayinskoyi_ekonomichnoyi_dumki.

Запитання та завдання для контролю

1. Які компоненти діяльності включає система зовнішньоекономічних зв'язків України?

2. Охарактеризуйте роль і значення забезпеченості України природними ресурсами в її зовнішньоекономічній діяльності.

3. Охарактеризуйте динаміку експорту й імпорту України в останні роки. Які тенденції ви можете визначити?

4. Назвіть найважливіших партнерів України в торгівлі товарами та торгівлі послугами.

5. Які завдання стоять перед зовнішньоекономічною діяльністю України в найближчій перспективі?

6. Що є ключовим завданням України в зовнішньоекономічній стратегії в поточному десятилітті?

7. Перелічить практичні кроки в стратегії економічного розвитку України на її шляху до європейської інтеграції.

8. Охарактеризуйте найважливіші напрями в зовнішньоекономічній діяльності з іншими країнами світу.

9. Розкрийте сутність нових підходів України в стосунках з міжнародними фінансовими організаціями.

10. Охарактеризуйте відомі вам моделі економічного розвитку. Яка модель економічного розвитку в сучасній Україні?

Термінологічний словник

Валовий внутрішній продукт – ринкова вартість товарів і послуг, створених усередині географічних кордонів країни.

Валовий національний продукт – ринкова вартість товарів і послуг, зроблених господарськими одиницями країни, незалежно від того, чи зроблені ці товари і послуги в географічних кордонах країни чи за її межами.

Валюта – готівкова частина грошової маси, що циркулює з рук в руки у формі грошових банкнот і монет.

Валютний курс – ціна одиниці національної валюти, виражена в одиницях іноземної валюти.

Валютні ринки – офіційні центри, де відбувається купівля-продаж іноземної валюти за національну валюту за курсом, який складається на основі попиту і пропозиції.

Девальвація – зниження курсу національної валюти.

Експорт – продаж товару, що передбачає його вивіз за кордон.

Ембарго – заборона імпорту та/або експорту.

Міжнародна міграція робочої сили – це процес організованого або стихійного переміщення працездатного населення з однієї країни в іншу в межах міжнародного ринку праці на термін

більше року, обумовлене характером розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, дією економічних законів.

Міжнародна торгівля – сфера міжнародних товарно-грошових відносин, що являють сукупність зовнішньої торгівлі всіх країн світу.

Міжнародні валютно-фінансові відносини – сукупність відносин, що складаються між країнами в ході здійснення міжнародних валютних, розрахункових та кредитно-фінансових операцій.

Міжнародні економічні відносини – господарські відносини між резидентами (тобто постійно перебуваючими в даній країні юридичними та фізичними особами) та нерезидентами (тобто іноземними юридичними та фізичними особами).

Міжнародний ринок – частина національних ринків, яка безпосередньо пов'язана із закордонними ринками.

Контрольні тестові завдання

1. Чи повинна держава втручатися в хід ринкових процесів:

а) так;

б) ні;

в) інколи, при погодженні з комітетами виробників та споживачів;

г) періодично, виконуючи доручення Президента.

2. Якщо держава не буде втручатися в хід ринкових відносин, то можлива:

а) корпоратизація;

б) інтенсифікація;

в) монополізація;

г) оптимізація.

3. Що або хто із переліченого не є суб'єктом ринку:

а) товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ);

б) наймана праця;

в) громадяни України, що перебувають за кордоном;

г) церква.

4. Що або хто із переліченого не є об'єктом ринку:

а) наукові проекти;

б) національна валюта;

в) військова техніка;

г) наймані робітники.

5. Як називається внутрішній ринок даної країни, обмежений рамками її кордонів:

а) загальнонародний;

б) національний;

в) державний;

г) внутрішній.

6. Як називається ринок окремого територіального підрозділу (автономної республіки, області, району):

а) регіональний;

б) автономний;

в) місцевий;

г) територіальний.

7. Як називається ринок якоїсь місцевості, яка включає певну сукупність населених пунктів:

а) структурний;

б) обмежений;

в) крайовий;

г) локальний.

8. Усі види ринків можуть бути зведені до чотирьох економічних утворень: ринок товарів і послуг; ринок цінних паперів; ринок робочої сили. Назвіть четверту складову:

а) ринок новітніх технологій;

б) ринок наукових ідей;

в) освітній ринок;

г) ринок грошей.

9. Ринок, на якому підтримується повна (за загальним обсягом, структурою, асортиментом і якістю товарів) відповідність між попитом і пропозицією називається:

а) врівноваженим;

б) збалансованим;

в) відповідним;

г) прогнозованим.

10. Сукупністю економічних умов, що складаються на ринку в кожний певний момент і від яких залежить процес реалізації, називається:

а) кон'юнктура ринку;

б) адекватність ринку;

в) взаємозалежність ринку;

г) еквівалентність ринку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС

Базова література

1. Базілінська О. Я. Мікроекономіка : навчальний посібник для ВНЗ / О. Я. Базілінська, О. В. Мініна. – Київ : Центр учбової літератури, 2016. – 349 с.

2. Varian H. Intermediate Microeconomics. A Modern Approach. – 9 th ed. – NY : W.W.Norton & Co, 2014. – 832 p.

3. Ватаманюк О. Мікроекономіка / О. Ватаманюк. – Львів : Інтелект-Захід, 2014. – 378 с.

4. Гальчинський А. С. Економічна теорія : підручник / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко. – К. : Вища школа, 2010. – 503 с.

5. Гражевська Н. І. Еволюція сучасних економічних систем : навч. посіб. / Н. І. Гражевська. – К., 2011. – 286 с.

6. Дзюбик С. Д. Основи економічної теорії : навч. посіб. / С. Д. Дзюбик, О. С. Ривак. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2014. – 424 с.

7. Економічна теорія : навчальний посібник / О. В. Стефанишин, М. В. Квак, М. В. Кічурчак [та ін.]. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – 336 с.

8. Економічна теорія : навч. посіб. / Л. Є. Сімків, І. І. Проданова, Р. Т. Мацьків [та ін.]. – Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2012. – 353 с.

9. Економічна теорія. Політекономія [Текст] : підручник / В. М. Тарасевич та ін. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Тарасевича. – К. : Знання, 2012. – 206 с.

10. Економічна теорія: політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – 9-те вид., доп. – К., 2014. – 710 с.

11. Економічна асоціація України з Європейським Союзом : монографія / О. І. Шнирков, В. І. Муравйов, Р. О. Заблоцька та ін. ; за ред. О. І. Шниркова, В. І. Муравйова. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2015. – 415 с.

12. Історія економіки та економічної думки (у схемах, таблицях і рисунках) : навчальний посібник / Теліщук Микола

Миколайович, Теліщук Мирослава Миколаївна. – Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2015. – 494 с. (Гриф надано Міністерством освіти і науки України, лист № 1/11-10229 від 03.07.2014).

13. Мікроекономіка : конспект лекцій / укладачі : Ю. М. Петрушенко, О. В. Дудкін, Н. М. Костюченко. – Суми : Сумський державний університет, 2013. – 206 с.

14. Економічна теорія: історія економіки та економічної думки, політична економія, мікроекономіка, макроекономіка : навчальний посібник / Мацелюх Н. П., Максименко І. А., Бурдейний І. М., Теліщук М. М. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Чернівці : Прут, 2012. – 552 с.

15. Мікроекономіка : навч. посіб. / А. Є. Ачкасов, І. А. Островський, С. Б. Тимофієва; Харк. нац. ун-т. міськ. госп-ва імені О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ імені О. М. Бекетова, 2012. – 248 с. – (Рекомендовано Міністерством освіти і науки України).

16. Мікроекономіка [Текст] : навчальний посібник. Частина 1 / уклад. : Н. М. Нілова, Т. О. Семененко, Т. І. Гончарук, Д. В. Олексіч ; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми, 2014. – 170 с.

17. Оверченко В. І. Мікроекономіка : навчальний посібник / Оверченко В. І., Мажак З. М., Софій М. І. ; за наук. ред. О. Л. Ануфрієвої. – Івано-Франківськ : ЛілеяНВ, 2015. – 348 с.

18. Основи економічної теорії : навч. посіб. / С. Д. Дзюбик, О. С. Ривак. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К., 2014. – 423 с.

19. Основи теорії економіки : навч. посіб. / за ред. Ю. Г. Козак, С. С. Шаповал. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 264 с.

20. Поплавська Ж. В. Мікроекономіка. Теорія і практика української економіки : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / Ж. В. Поплавська, О. Й. Криса. – К. : Алерта, 2016. – 284 с.

21. Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее. Часть II. [Текст] : монография / под ред. В. М. Гейца, В. Н. Тарасевича. – К. : ЦУЛ, 2014. – 566 с.

22. Політична економія. Частина ІІ. Загальні основи ринку. Суб'єкти ринкової економіки [Текст] : навчальний посібник / Н. П. Мацелюх, І. А. Максименко та ін. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 168 с.

23. Стрішенець О. М. Економічна теорія [Текст] : навч. посіб. для студентів ВНЗ / О. М. Стрішенець, В. І. Ліщук, Л. В. Єлісєєва ; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – 236 с.

24. Шнирков О. І. Конкурентна політика Європейського Союзу : навчальний посібник / О. І. Шнирков. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2015. – 110 с.

25. Швець І. Ю. Економічна теорія [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Ю. Швець. – Сімф. : ДІАЙПІ, 2013. – 618 с.

Додаткова література

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі [Текст] / М. Блауг ; пер.з англ. – К. : Основи, 2001.

2. Гриценко А. А. Політична економія: актуалізація проблематики, методологічний потенціал і сполученість з інституціоналізмом / А. А. Гриценко // Економічна теорія. – 2012. – № 1. – С. 5–20.

3. Історія економіки та економічної думки. Політична економія. Мікроекономіка. Макроекономіка [Текст] : навч. посіб. / Мацелюх Н. П., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 382 с.

4. Мікроекономіка : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 2008. – 679 с.

5. Мікроекономіка : підручник / А. П. Наливайко, Л. А. Азьмук, П. Г. Банщиков та ін. ; за наук. ред. А. П. Наливайка. – К. : КНЕУ, 2011. – 446 с.

6. Норт Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Даглас ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.

7. Основи економічної науки : навч. посіб. / Мацелюх Н. П., Розум О. М., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 324 с.

8. Сміт А. Дослідження про природу та причини добробуту націй [Текст] / А. Сміт ; пер. з англ. – К. : Port - Royal, 2001.

9. Сучасні економічні теорії : навч. посіб. для самостійної підготовки до курсового екзамену та комплексного державного екзамену з економічної теорії / Н. П. Мацелюх, І. А. Максименко, М. М. Теліщук та ін. – 2-ге вид. перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2016. – 224 с.

10. Тарасевич В. М. Політична економія: ім'я власне, широкий смисл і предметний простір / В. М. Тарасевич // Економічна теорія. – 2012. – № 1. – С. 21–34.

11. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 781 с.

12. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития [Текст] / Й. А. Шумпетер ; пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. – М. : Директмедиа Паблишинг, 2008.

13. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці : монографія / В. Д. Якубенко. – К. : КНЕУ, 2004. – 252 с.

Інформаційні ресурси Інтернет

1. Актуальні проблеми економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www. eco-science. net.

2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www. ukrstat. gov. ua.

2. Економіка та підприємництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www. nbuv. gov. ua / portal / Soc_Gum / Etp / texts. html.

3. Економіст [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal / oc. _Gum / Ekonomist / index. html.

4. Економічна теорія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www. nbuv. gov. ua / portal / Soc_Gum / ET / index. html.

5. Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: / /www. economy. nayka. com. ua.

6. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: / /www. nbuv. gov. ua.

7. Organization for Economic Cooperation and Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www. oecd. org / std.

8. Офіційний сайт «KOF Index of Globalization» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // globalization. kof. ethz. ch.

9. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // www. me. gov. ua.

10. Програма розвитку ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www. undp. org.

11. Statistical Office of the European Communities [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www. europa. int.

12. Урядовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // www. kmu. gov. ua / control.

Міжнародні видання

1. Экономическая теория : практикум : учебное пособие / Л. Н. Давыденко, Е. Л. Давыденко, И. А. Соболенко. – М. : Вышэйшая школа, 2010. – 288 с.

2. Экономическая теория. Общие основы : учебное пособие / М. И. Ноздрин и др. ; под ред. М. И. Ноздрина. – Минск : Современная школа, 2011. – 390 с.

3. Мировая экономика и внешнеэкономическая деятельность : учебное пособие / С. Ю. Кричевский, М. И. Плотницкий, Г. В. Турбан [и др.] ; под общ. ред. М. И. Плотницкого, Г. В. Турбан. – Минск : Мисанта, 2010. – 614 с.

4. Актуальные проблемы институциональной экономики : теория и практика : учебное пособие / В. С. Осипов, И. И. Смотрицкая. – М. : Юнити-Дана, 2015. – 127 с.

5. Политическая экономия (экономическая теория) : учебник. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2016. – 856 с.

6. Айнабек К. С. Теория общественного хозяйствования (Альтернатива экономической теории и экономикса) : учебник исправл. и дополн. / К. С. Айнабек. – Караганда : КЭУК, 2014. – 608 с.

7. Введение в экономику : основы экономического анализа : учеб. пособие / Б. И. Герасимов, Ю. В. Иода. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004.

8. История экономики : учебное пособие / Т. Н. Кустова, О. В. Камакина ; РГАТА. – Рыбинск, 2001.

9. Микроэкономика. Основы общественного производства : учеб. пособие / Савелло Л. Л., Иванова М. А., Карташов Б. А., Андреев Г. Н. ; под ред. Л. С. Шаховской. – Волгоград : ВолгГТУ, 2006. – 80 с.

10. Экономическая теория : учеб. пособие для вузов / Л. А. Исаева, Г. Г. Романова, Л. Р. Шурипа, И. В. Родионова, С. В. Гук. – Владивосток : Мор. гос. ун-т, 2006.

11. Экономическая теория: макроэкономика : учебное пособие / В. А. Семенихина, С. А. Крючков ; отв. ред. д-р экон. наук, профессор Р. М. Гусейнов ; Новосиб. гос. архитектур.-строит. ун-т. – Новосибирск : НГАСУ, 2003.

12. Кривонос Ю. Е. Экономическая теория: конспект лекций / Ю. Е. Кривонос. – Таганрог : ТТИ ЮФУ, 2009.

13. Прокушев Е. Ф. Внешнеэкономическая деятельность : учебник / Е. Ф. Прокушев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2006. – 448 с.

Навчальне видання

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»

**Мацелюх Наталія Петрівна, Максименко Іван Андрійович,
Теліщук Микола Миколайович, Круш Петро Васильович,
Мартиненко Валентина Віталіївна, Старостенко Ганна Григорівна,
Поснова Тетяна Вікторівна, Скорик Марина Олегівна,
Ковальчук Володимир Миколайович, Корж Марина Анатоліївна,
Теліщук Мирослава Миколаївна, Рябокінь Тарас Васильович**

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ
(політекономія, мікроекономіка, макроекономіка)

Макроекономіка

Навчальний посібник

Редактор — *Н. І. Грицюк, Л. Б. Дьомена*

Форматування та комп'ютерна верстка — *О. В. Лисенко*

Здано до друку 10.05.2018. Формат 60×84/16.
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman».
Друк. арк. 24.9.
Тираж 300 примірників. Замовлення № 708.

*Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08200, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область, Україна*

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016*